197205

ДРАГОМИР ЛАЛЧЕВ

ИСТОРИЧЕСКИ ОБЕКТИ И ЛИНГВИСТИЧНА ХРОНОТОПИЯ НА ИСИХАЗМА В ИЗТОЧНА ТРАКИЯ

Актуализиран опит
за локализиране на Синаитовия манастир от XIV век
въз основа на житийната топонимия и
крепостната система в Източна Тракия

Част I

02/15м

ДРАГОМИР ЛАЛЧЕВ

ИСТОРИЧЕСКИ ОБЕКТИ И ЛИНГВИСТИЧНА ХРОНОТОПИЯ НА ИСИХАЗМА В ИЗТОЧНА ТРАКИЯ

86551

Монографията се издава по проект „**Тезаурус на българската топонимия – неизчерпаем източник на информация за културно-историческо минало и народностна идентичност**“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ при Министерството на образованието, младежта и науката.

ОТ СЪЩАТА ПОРЕДИЦА

Излязоха от печат:

Местните имена в Ардинско – Георги Христов
Местните имена в Брезнишко – Вельо Велев
Местните имена в Луковитско – Недялка Иванова
Местните имена в Беленско – Николай Ковачев и Росица Ковачева-Цветанова
Местните имена в Русенско – Лиляна Минева-Ковачева
Топонимията на Плисковско-Мадарския регион – Борис Симеонов и Елена Иванова
Възпоменателни селищни имена в Пловдивска област – Пело Михайлов
Списъците на населените места като извори за научни изследвания – Пело Михайлов
Топонимията като отражение на етнорелигиозните процеси в Родопите – Георги Христов
Енциклопедия на българската ономастика – Тодор Балкански и Кирил Цанков
Местните имена в Тополовградско – Драгомир Лалчев
Местните имена в Плевенско – Анелия Петкова
Местните имена в Никополско – Кирил Цанков
Местните имена в Ивайловградско – Ничка Бечева
Местните имена в Пернишко – Вельо Велев
Местните имена в Харманлийско – Румяна Кокаличева
Местните имена в Карловско – Елена Първанова-Грьошел
Тутракан. Езиковоархеологически обзор – Тодор Балкански
Местните имена в Малкотърновско – Стоян Райчевски

Очаквайте:

Български водопис – Йордан Заимов

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Център по българска ономастика „Проф. Николай Ковачев“

ДРАГОМИР ЛАЛЧЕВ

ИСТОРИЧЕСКИ ОБЕКТИ И ЛИНГВИСТИЧНА ХРОНОТОПИЯ НА ИСИХАЗМА В ИЗТОЧНА ТРАКИЯ

Актуализиран опит
за локализиране на Синаитовия манастир от XIV век
въз основа на житийната топонимия и
крепостната система в Източна Тракия

Част I

Велико Търново
2012

801.311(497.23+560-22)+
+272/273(497.23+560-22)
197205

БИБЛИОТЕКА
"П.К.ЯВОРОВ" - БУРГАС
ул."Богориди" №21
Инв.№ Дн.2831/2017....

Отговорен редактор *Мария Ангелова-Атанасова*

© Драгомир Лалчев, автор, 2012
© Център по българска ономастика „Проф. Николай Ковачев“
при ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2012
© Издателство „Фабер“, 2012

ISBN 978-954-400-660-0

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД 7

СЪКРАТЕНИ ЗАГЛАВИЯ НА ПОЛЗВАНИ СПРАВОЧНИЦИ И АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ 17

ДРУГИ СЪКРАЩЕНИЯ 19

РАННИЯТ ЦЪРКОВЕН ДИОЦЕЗ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ПРОВИНЦИЯ ХЕМИМОНТ, СПОРЕД ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗВОРИ И НАУЧНАТА ЛИТЕРАТУРА 21

КРАТКА ХРОНОЛОГИЯ НА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИЯ ИСИХАЗЪМ ПРЕЗ XIV ВЕК 25

ОПИТИ ЗА ЛОКАЛИЗИРАНЕ НА *ПАРОРИЯ* В НАУЧНАТА ЛИТЕРАТУРА 52

Новооткрит пещерен манастир при с. Койва, Лозенградско 62

Отшелническа килия при водопада на р. Манастир дере 68

Средновековен комплекс Калѐ тепѐ над пещерната обител 72

Съпоставително изследване на агиографски данни с особеностите на теренния релеф около манастира 78

ЛИНГВИСТИЧЕН АНАЛИЗ НА ЖИТИЙНАТА ХРОНОТОПИЯ ОТ XIV ВЕК 95

Къде се е намирал Теодосиевият скрипторий кѣфалáрево *– етимология на името* 145

Парорийското ръкописно наследство в контекста на Търновската книжовна школа 163

Ръкописи, открити в село Корията, Лозенградско 182

Към етимологията на средновековния сѧнвѐнъ *(Στιλβνος) и връзката на манастирите му с парорийския исихазъм* 186

Хълмът Áтаната при с. Сотиря, Сливенско 194

Местността стрáны жлѣбскъıѫ *в житието на Тедосий Търновски* 195

Етимологичен прочит на лексемата непослѣх *и антропонима* грѣбадинь *в текста на бележките в Хлудовия ръкопис № 237 от 1340-1350 г.* 199

ЛИНГВОТОПОГРАФИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНИ КРЕПОСТИ И ЦЪРКВИ В ЮЖНА СТРАНДЖА 206
Крепостта Ско́пелос и обителта на парорийските анахорети .. 207
Църквата под хълма Аса̀р калѐ при с. Ерикле́р, Лозенградско 209
Средновековни обекти при с. Кула, Лозенградско 213
Византийски крепости при с. Са̀зара, Лозенградско 215
Средновековна трикорабна базилика и старо селище около с. Петра, Лозенградско 217
Новооткрит епиграфски паметник при крепостта Хераклея край с. Раклица, Лозенградско 220
Скалният комплекс Гемѝкая при с. Крио́нери, Визенско 228
Крепостта Кечѝ калѐ при с. Каракоч, Лозенградско 232
Византийската крепост Скопос при с. Юскюп, Лозенградско 233
Развалини от укрепен средновековен град край с. Чаирдере, Бунархисарско 235
Древният град Виза и неговите пещерни манастири 237

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 243

КАРТНИ ПРИЛОЖЕНИЯ 249

ТЕРМИНОЛОГИЧЕН РЕЧНИК 256

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА 258

CONTENTS 291

SUMMARY 293

УВОД

Настоящето изследване е резултат от реализиран в теренни условия на територията на Турция колективен интердисциплинарен научен проект № SRP-C 6 на тема „Културно-исторически паметници от античността и средновековието в Странджа и Одринска Тракия“. Проектът е финансиран от Югозападен университет „Неофит Рилски“ в Благоевград и е разработен под мое научно ръководство в продължение на пет години (2006-2010 г.). Той е част от научноизследователската програма на Лабораторията за лингвистична демография на Балканите при Филологическия факултет на Университета. По темата на проекта многократно организирах единични и групови теренни посещения в редица села и градове на Източна Тракия, в които два пъти участваха колегите Л. Перчеклийски и Л. Ненова. Публикувани са статии в съавторство и са организирани две фотоизложби, представени във фоайето на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (2010 г.) и в експозиционните зали на Национален музей „Земята и хората“ (2008 г.) в София.

Началното проучване в Южна Странджа започнах с две предварителни кратки посещения в Лозенградските села през есента на 2005 и лятото на 2006 г. съвместно с фотографа Николай Трейман от София, комуто принадлежи идеята за това начинание. Тези обиколки бяха предимно с ориентировъчен характер, съпроводени от немалко лутане при издирването на обекти, свързани с темата „Парория“. Въпреки многото трудности, реших да стъпя на този мъчителен и пълен с неизвестности научен кръстопът, по който са минали мнозина търсачи на Парорийския Синаитов манастир и който с духовното си и книжовно наследство се е превърнал в непостижима и легендарна цел за няколко поколения учени[1]. Задачата ми беше допълнително усложнена и от необходимостта да работя изцяло на турска територия сред население, което не говори български език. За целта, през следващите години, ползвах моите скромни познания по турски език с основната помощ на местен преводач и шофьор от Лозенград.

С изключение на краткия период между 1879 и 1912 г., в Южна Странджа няма дълготрайно съжителство между бившите и новите обитатели на района, поради изселване на старото българско и гръцко население след 1913-1918 г. по междудържавните спогодби и заселване в тукашните села на новодошло мюсюлманско население от различни

краища на Балканите и Мала Азия. Миграционните процеси и многократните вътрешни разместванията на населението в областта след 1829 г. са довели до запустяване на редица села, нарушаване на демографската хронология и прекъсване на етническата приемственост в обитаването на Източна Тракия. Това се е отразило неблагоприятно върху историческата информация за средновековното минало на района, фрагментарно запазена у новодошлото мюсюлманско население. Някогашните български изселници, които са познавали добре историческите паметници на родните си села в Източна Тракия вече не са между живите, споменът у потомците им с годините избледнява, а информацията от архивните документи в днешна България не е достатъчно пълна.

Около 1894 г. Източна Тракия административно се е деляла на 6 окръга, два от които са били Одринският и Лозенградският. Последният е заемал пространство от 8 515 кв. км площ с общо население около 119 584 жители. В състава му тогава са влизали околиите: Лозенградска, М. Търновска, Люлебургаска, Ахтополска, Мидийска, Визенска и Бабаескийска. Освен самият Лозенград с 11 500 жители, други по-големи селища в Лозенградска околия тогава са били Бунархисар, Визе, Скопо, Каваклии, Ескиполос[2]. Етнодемографската характеристика на Източна Тракия от XV до XX в. включва подробен преглед на селищната система и в Странджанския регион[3]. След запустяването на някогашните средновековни селища, техните жители са основали по-късно днешните села, чиито имена с някои варианти са познати в турските данъчни регистри от XVI-XVII век: *Паспалово, Мокрошево, Ерекли, Труля, Пирго, Дупница, Едига, Яна, Скопо, Дерекьой, Ново село, Канара, Колибите, Каваклия, Велика, Ковчаз, Таш тепе, Пейчова махала, Койва, Раклица, Корията, Корфоколиба, Коюн гяур, Кула, Иванкьой, Еникьой, Малък Самоков* и др.[4]

В изследването се прави опит за лингвистичен анализ на житийната хронотопия, свързана с историческите извори на исихазма и събитийната хронология във Византия и България през XIV и XV век. Извадена от историческия контекст на епохата, езиковата част на работата би изгубила значително от своята научноинформационна и откривателска стойност. Затова лингвистичната разработка и реконструкцията на архаична славянска и гръцка лексика в топонимията и епиграфиката на Източна Тракия е обвързана с кратък анализ на политическата, религиозната и културно-историческата обстановка на Балканите от епохата на исихазма. В този смисъл изследователският ракурс съдържа разширено, теренно описание на отделни части от цялостната крепостна и

пътна система на обширната Източна Тракия (фиг. 1, 3 и 4). За жалост, по политически причини след 1913 г. тази средновековна инфраструктура на региона остана теренно неизследвана и почти непозната за българската наука. От средновековните извори обаче е известно, че през XIV-XV в. тя е в центъра на събитията между България и Византия и има пряко отношение към локализацията на четирите исихастки лаври, свързани с делото на Григорий Синаит в Парория. Разглеждат се някои аспекти на славяно-византийския исихазъм като доминиращо духовно движение на Балканите през XIV-XV в., оставило ярка следа в книжовното наследство и културния живот на народите от Източна Европа през следващите векове. В този труд историко-богословската част заема малък дял и не претендира за изчерпателност, тъй като изследването е предимно с лингвистична насоченост, помагаща за локализиране на напълно неизвестни досега за българската наука пещерни манастири, църкви, крепости и пътища, имащи отношение към темата за Парория и Източна Тракия.

Чрез етимологичния анализ както на житийните, така и на теренно събраните топоними, се прави опит да се очертаят посоките, в които би трябвало да се търсят следите не само на Синаитовия манастир, но и на книжовния център на Теодосий Търновски, основан в местността *Кефаларево* и свързаната с него исихастка литература. Сведенията за книжовното дело на монасите исихасти в скриптория са твърде оскъдни и за сега се съдържат само в житията на тримата видни представители на исихазма от средата на XIV век – парорийските монаси Григорий Синаит, Теодосий Търновски и Ромил Видински. Тяхното дело е пряко свързано с традициите на Константинополските духовни центрове, както и на Атонската и Търновската книжовна школа, чийто продължител е патриарх Евтимий Търновски и мнозина книжовници след него. Несъмнено задочните кабинетни изследвания върху агиографски и други текстове от средновековната книжнина (познати в повечето случаи по фрагменти и преписи), имат своята значима научна стойност и дават немалко ориентири в посоката на търсене и локализиране на Парория. Но преките наблюдения при теренните обхождания, извършените линейни измервания, съчетани с фотографиране, събирането на топонимия, епиграфски паметници и преките наративни сведения от селищата в Лозенградско и Бунархисарско са незаменим информационен източник. Със своята теренна автентичност те разширяват значително информационния кръгозор и ни приближават ускорено до целта. Този комплексен интердисциплинарен метод на изследване включва още сравнителноисторически

анализ на агиографски текстове, етимология на средновековни топоними и антропоними с позоваване на гръцки, латински и турски извори за българската история. Взети са под внимание и редица исторически съчинения, карти и пътеписи на различни автори, посветени на военно-политическите отношения между България, Византия и западните държави в наситения с драматични събития период на XIV-XV в.

Резултатите от шестгодишните теренни проучвания дават възможност да се допълни представата ни за средновековната крепостна, селищна и манастирска мрежа на Източна Тракия в нейния териториален и хронологичен континуум. Естествено те не са изчерпателни и напълно завършени, поради огромната територия за обхождане и необходимостта от достатъчно време за извършване на системни и разширени наблюдения върху теренната топография. А тя включва многобройни крепости, стражеви кули, наземни и пещерни манастири, скитове и отшелнически килии, християнски църкви и гробници със стенописи, епиграфски паметници и под., пръснати от равнините на Одрин, Люлебургас и Родосто до централната планинска верига на Странджа и Дервентските възвишения, по които минава днешната българо-турска граница.

Намиращата се в тях историческа топонимия е безценен извор за лингвистичната археология на този недостатъчно изследван от българските учени район. Това важи и за някои сектори на Южна Странджа, граничещи с лонгозната част на Приморието южно от р. Резова. Там речните меандри във вътрешните карстови плата на *Педѝна даг* и заливите по черноморския бряг между нос Инеада и гр. Мидия са осеяни с множество все още непроучени цялостно исторически обекти: крепостни стени, кули, древни пристанища, храмове и манастири, строени през различни епохи и от различни владетели. Тези културно-исторически паметници също чакат своите български изследвачи. Независимо от това, събраната досега информация от вътрешността на Странджа, като част от обширната територия на Източна Тракия, дава възможност за разширено допълване на археологическата карта на този стратегически балкански кръстопът. Тази карта някога я започнаха К. Иречек и К. Шкорпил, продължиха я В. Златарски, Ив. Дуйчев, Г. Аянов и Б. Филов, а днес не се знае кой ще я завърши. Защото неизброими са историческите обекти с различна хронология, пръснати от долината на Марица до Черно море и от Странджа до бреговете на Егейско и Мраморно море. Тези необятни територии, надхвърлящи по площ многократно областта на Парория, пазят разнообразни останки от епохите на три империи: Римска, Византийска и Османска. За разлика от малоазийските области

Антиохия, Кападокия, Троада и Фригия, където историческите старини се изследват задълбочено от редица международни научни институти, средновековните археологически обекти в Източна Тракия остават незадоволително проучени и чакат своите изследователи по римска история, византология и османистика. С лингвистичния си дял настоящето изследване е пряко свързано с историческото езикознание. Затова може да се определи като „Първа част“от труд, трасиращ посоките на бъдещи интердисциплинарни историко-филологически и археологически проучвания на културно-историческото наследство на Източна Тракия като балкански мост между древните цивилизации на два континента – Европа и Азия.

На тези страници представям сведения за някои от тези обекти – църкви, пещерни манастири и крепости в Южна Странджа, които са останали дълги години недостъпни за българската медиевистика, поради тяхното планинско местоположение и съществувалия доскоро ограничителен режим за посетители по трасето на българо-турската граница. През 2005 г. началният ни интерес бе насочен към лозенградското село *Скòпо* (дн. *Юскюп*), след което посетихме някои крепости и пещери северозападно от Лозенград, намиращи се в речните долини около българските (до 1913 г.) села *Ериклѐр,Ескиполос /Йонтàш/* и *Каялъ тепе*[5]. В следващите 2006-2010 г. обсегът на теренните изследвания значително се разшири, като обхвана редица селища в съседните на Лозенград околии: Бунархисарска, Визенска, Ковчазка, М. Самоковска и Мидийска. Много от културно-историческите паметници в тези околии са с твърде широка диахронна стратификация и принадлежат на различни епохи: палеолитна, неолитна, бронзова, елинистична, трако-римска, византийска и османска. Това предопределя и диференциалния подход в научното ми изследване на историческите паметници[6], отнасящи се до настоящата тема за Парория, чиято ориентационна хронология отвежда към XIV-XV в. Останалите открития, свързани с обекти от други исторически епохи, съхранявам в теренни дневници, епиграфски естампажи и фотоалбуми с над хиляда снимки. Обработката и публикуването им предстои да се осъществи в друг научен труд.

Разнообразните по съдържание и хронология обекти са пръснати на значителна територия, из труднодостъпните планински терени на Странджа. Някои от тях са частично проучени, но повечето са останали неизвестни за българската наука, поради доскоро недостъпната за посещения Източна Тракия. Наложи се извършването на грижлива предварителна подготовка чрез основен и задълбочен прочит на изля-

злата досега историческа литература за Източна Тракия и в частност за Парория. За целта използвах научните коментари върху историческите извори и анализите, направени от български и чуждестранни учени за историческите събития на Балканите през XIV-XV век, имащи пряка връзка със същността на философско-религиозното движение, наричано славяно-византийски исихазъм и неговия отзвук в културния и духовен живот на Източна Европа през следващите векове. Взех под внимание също съдържанието на някои архивни топографски карти и описателни фрагменти от стари пътеписи за Балканите, в частност за района на Странджа[7]. Въз основа на това съставих работна теренна карта, в която включих основните топографски ориентири, според изложената в историческите извори събитийна хронология, като се опитах да ситуирам на терена с приблизителна точност релефното описание на местностите според житийните текстове. Ръководих се също и от подробните коментари в трудовете на В. Златарски, Ив. Дуйчев, Г. Аянов, В. Киселков, П. Коледаров, Кр. Гагова, М. Маджаров и др., направени върху историческите извори, отнасящи се до древната пътна и крепостна мрежа на Източна Тракия[8]. За по-точно локализиране на следите от първоначалния манастир, нанесох върху работната топографска схема частично реконструираната графика на някои крепости и вътрешни пътни отклонения от Диагоналния път: Бялград – Ниш – Средец – Филипопол – Адрианопол – Константинопол. Обърнах специално внимание на секторните пътни разклонения от него, с прилежащите към тях речни долини и проходи през Странджа към Северна Тракия и областта Загоре. Взех под внимание също означените върху архивните топографски карти релефни особености, селищна система и пътни отклонения към Централна Странджа[9], доколкото те имат връзка с трите основни вътрешни пътя от римската станция *Пудизо* при Бургас и връзката им с *Понтийския път* по направлението: Ахтопол – Созопол – Анхиало – Месемврия[10].

Въпреки старателната подготовка, не смятам, че съм успял да обхвана напълно всички подробности, свързани с разглежданите проблеми, тъй като територията на теренните изследвания е наситена с разноезична и полихронна топонимия и еклезионимия, разпръсната на огромна площ, изискваща много време и сили, за да се допълнят празните полета на археологическата карта на цяла Тракия. Освен това неблагоприятните климатични и температурни промени в района се отразяваха често пъти зле върху темпото на работа, изискваща сериозни физически усилия в преодоляването на променливата денивелация на теренния релеф, зает от скалисти върхове и пропасти, заблатени доли-

ни и наводнени пещерни галерии. Допълнително затруднение създаваха разрушителните размери на атмосферно-климатичното въздействие върху културно-историческите паметници в региона. През 2006 г. станаха няколко катастрофални наводнения в речните долини на Южна Странджа, причинени от преливащи язовири по течениятa на реките *Паспала дере, Буюк дере* и *Теке дере*, протичащи между Лозенград, Дерекьой и Бунархисар. Историческите паметници в този район са силно застрашени и от местната иманярска дейност, пречеща както на турските археолози, така и на нашата работа по опазване и изучаване на културно-историческото наследство на Одринска Тракия. Ерозията на пясъчните скали в някои места на Странджа е силно напреднала, има изцяло унищожени от влагата фрески в много от пещерните църкви. Силно повредени са и редица безценни епиграфски паметници, чието разчитане от ден на ден става все по-невъзможно. Пример за това са многоредовите скални надписи във влажните галерии на византийския пещерен манастир „Св. Николай Чудотворец“ от VI в. при гр. Мидия. Същият проблем възникна и с мемориалния надпис върху скалите на византийската крепост при с. Раклица, както и с другата епиграфика, която открих в пещерите на местността *Карлъ тепе* при с. Армаанкьой, Лозенградско и *Гемѝ кая* край село Крионери, Визенско. Там обработката на старинните надписи върху ронливите скали ми отне дълги часове и снетите естампажни копия се оказаха с ниско качество и нечетливи, поради което не ги включих в този труд. Главното внимание в изследването насочих към пещерните църкви, манастири и отшелнически килии в планинската част на Източна Тракия, там където се простират южните дялове на Странджа в турска територия. В тази книга отделям и немалко място на средновековната крепостна и пътна мрежа, имаща контактни точки с уединената монашеска пустиня и нейните пещерни обители, пръснати в обширния карстов лабиринт на планината.

В изследването се предлагат нови етимологични версии за имената на житийни и нежитийни топоси, които извеждам от историческа славянска и гръцка лексика, подкрепена с редица топонимни паралели от различни райони на Балканите. В това отношение са взети под внимание и някои частични сведения, съдържащи се в излезли напоследък гръцки и турски краеведски книги за района на Лозенград и Бунархисар. Основният акцент обаче е поставен върху теренните сведения, включващи лично събраната топонимия и исторически данни за селищата чрез анкета, провеждана на място сред жителите на днешните села в турската част на Странджа и останалата територия от Източна

Тракия. Навсякъде се движех с пропускателни документи, заверени от Българското генерално консулство в Одрин и от Областното валийство на Лозенград. Преминавах многократно през задължителните проверки от службите на турската Гранична полиция и Военна жандармерия, които винаги се отнасяха с разбиране и коректност към моята работа и ми съдействаха при изпълнение на научната програма.

Пряката ми теренна работа се предшестваше от внимателен подбор на информантите, като в случая се стараех с помощта на селските кметове да намирам подходящи за целта местни хора, добре запознати с местностите и имащи пряк достъп до историческите обекти. Провежданата с тях теренна анкета се водеше изцяло на турски език, тъй като малцина знаеха по някоя случайна българска дума. За целта предварително съставях подробен въпросник на турски език, с който започвах началния разговор с местните жители. Съдържанието на анкетния лист включваше следните въпроси, задавани на турски език: *„кога и от кого е основано вашето село"; „какви названия носят околните върхове и долини"; „има ли около вашето село калета и пещерни манастири"; „пазят ли се предания и легенди за тях"; „по стените личат ли някакви надписи и фрески"; „какви предмети са намирани в пещерите"; „има ли фрагменти от цветна керамика"; „запазени ли са надгробни камъни с останки от надписи"; „личат ли следите от калдаръмена настилка на стари пътища и в какви посоки"; „в кои местности има следи от изчезнали селища и пазят ли се спомени за тяхното съществуване".*

Налагаше се с участниците в експедициите да обхождам десетки села, някои от които по два и три пъти, докато се попадне на подходящи информанти. Някои от обектите (крепости, кули, пещерни и надземни църкви, некрополи) се нуждаеха от повторно посещение, за да направя подробен оглед и линейни измервания на останките от зидове, като довърша започнатата от предния ден топонимна анкета и допълня записките в теренния дневник.

При теренните огледи беше използвана специална екипировка за проникване в подземни условия на хоризонталнни и вертикални (пропастни) пещери, тунели, крепостни стени и кули, стръмни скалисти върхове и блатисти места. Освен средства за проникване в пещери и подземия (водонепропускащо облекло, каска, начелен фенер, метален захват, ботуши и др.), техническото оборудване включваше още и дигитален фотоапарат, компас, бинокъл, топографски карти, естампажно фолио за епиграфски паметници, пособия за линейни измервания и за-

писване на анкетните данни във водения теренен дневник. При локализацията на обектите често се явяваха мъчнотии в уточняване на географските посоки, поради противоречивите и разнородни сведения, давани от местните жители, както и от спонтанната бързина на езиковия превод. Ориентирането в местността допълнително се усложняваше и от релефната денивелация, която преодолявах (където беше възможно) с компаса и работната карта.

В изследването е отделено място и на географски обекти, намиращи се извън Странджа, но имащи пряка или косвена връзка със съществуването на Синаитовия манастир и Теодосиевия книжовен център в местността Кефаларево, за който предполагам, че се е намирал в границите на територията заключена между областта Загоре и централната високопланинска верига на Странджа. При структурно-семантичния анализ на документални топоними с ключово значение, са посочени множество субстратни и средновековни паралелни образци от други краища на Балканите и Западна Мала Азия, извлечени от различни научни съчинения, карти и архивни извори.

Като външни топоси по отношение на Парория, се разглеждат имената *Загоре, Сливен, Атанта, Жлебски краища* и някои местности около Несебър и Емона, имащи връзка с парорийските обители, чиито монаси са поддържали постоянно общение с братството в *Епикерниевия манастир* и намиращите се около него други книжовни средища, за които все още не знаем всичко в пълнота. С всеки изминал ден споменът за легендарната Парория се отдалечава в здрача на вековете, където остават да чакат отговор много нерешени въпроси. Единствено като неми свидетели остават да стоят многобройните и внушителни крепости, пещерни църкви, манастири и скитове, пръснати из цяла Източна Тракия: от Приморието на изток до Сакар и Дерветските възвишения на запад и от Северна Тракия до брегoвете на Мраморно море.

Историческите събития, свързани с исихазма във Византия и България в този труд се разглеждат в по-особен и нетрадиционен план върху фона на военно-политическите, богословско-полемичните и културно-историческите отношения между Изтока и Запада през съдбоносните XIV-XV век. Техният есхатологичен ракурс при анализа на епохата трасира посоките, в които медиевистиката би трябвало да търси верния отговор на много неясни и тревожни въпроси, свързани със съдбата на балканските народи през късното Средновековие и многостранната книжовна дейност, развивана в манастирските книжовни центрове на Източна Европа през следващите столетия.

Написаните страници на този труд оставям като отворена врата, през която да прекрачат във вековете и следващите търсачи на истината за Парория и нейните духовни синове – пещерните безмълвници, оставили след себе си дълбока бразда в културно-историческата памет на християнските народи в цяла Източна Европа. И до днес продължава издирването и локализирането на оставените от тях писмени паметници – забележителни книжовни творби, с чието съдържание се занимава българската и международната славистика и палеобългаристика.

Благодаря на колегите от Катедрата по български език в Югозападен университет „Неофит Рилски“ за участието им при обсъждането на труда. Изказвам сърдечна благодарност на чл.-кор., проф. Иван Добрев и на доц. д-р Маргарет Димитрова от Катедрата по кирилометодиевистика при Софийския университет за полезните препоръки по съдържанието на книгата.

Авторът

СЪКРАТЕНИ ЗАГЛАВИЯ НА ПОЛЗВАНИ СПРАВОЧНИЦИ И АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

АОР – Археологически открития и разкопки (бюлетин).

АП – Аѳонскій Патерикъ. Издание на Атонския Пантелеймоновски манастир. Св. Гора, 1897 г.

АППр – Архив за поселищни проучвания. С., 1938 г.

АЦБО – Архив на Центъра по българска ономастика при Великотърновския университет „Св.Св. Кирил и Методий".

АОПУ – Архив по ономастика на Пловдивския университет „ Паисий Хилендарски".

АОЮЗУ – Архив по ономастика в Лабораторията за лингвистична демография на Балканите при Югозападен университет „Неофит Рилски", Благоевград.

Асем. – Асеманиево евангелие.

БЕР – Български етимологичен речник.

БИБ – Българска историческа библиотека.

БСМ – Български старини из Македония.

Вв – Византийский временник.

ГБР – Гръцко-български речник.С., 1957.

ГИБИ – Гръцки извори за българската история. С., 1958 г.

ГФФ-ЮЗУ – Годишник на Филологическия факултет при Югозападен университет „Неофит Рилски", Благоевград.

ЕтР – Ст. Младенов, Етимологичен и правописен речник на българския книжовен език. С. 1941.

ЭСРЯ – Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. I-IV. Москва 1986-1987.

ЖБС – Жития на българските светии.

ЖГС – Житие на св. Григорий Синаит.

ЖМНП – Журнал Министерства народнаго просвѣщенія.

ЖРВ – Пространно житие на св. Ромил Видински от Григорий Доброписец. – В: Сборник „Стара българска литература", 4, С., 1986, с. 468-491.

ЖС – Св. Димитрий Ростовски. Жития на светиите (превод от рус. език). Света Гора Атон, 2001.

ЖТТ – Житие на св. Теодосий Търновски. – *Златарски,В.* Житие и

БИБЛИОТЕКА
"П.К.ЯВОРОВ" - БУРГАС
ул."Богориди" №21
Инв.№ Дн 2831 2017

жизнь преподобнаго отца нашего Теодосие. – СбНУНК, кн. 20, 1904, 1-41/ и в „ Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак (ПСЕТ 1971:138).
ИИБИ – Известия на Института за българска история.
ИНМБ – Известия на народния музей Бургас.
ИИБЕз – Известия на Института за български език.
ИМЮИБ – Известия на музеите от Югоизточна България.
ИНЕМ – Известия на народния етнографски музей.
IM – Imenik mesta. Pregled svih mesta i opstina, narodnih odbor srezova i pošta u Jugoslaviji. Beograd, 1956.
КАТАЛОГ – Николова, Св., М. Йовчева, Т. Попова, Л. Тасева. Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически музей в Москва. Каталог. 1999, София.
КМЕ – Кирило-Методиевска енциклопедия. С., 1985 г.
ЛБР – Латинско-български речник. С., 1971.
ЛИБИ – Латински извори за българската история.
Мар. – Мариинско евангелие.
Mja – списание Македонски јазик, 1965 (год.XII).
НГРС – Новогреческо-русский словарь. Москва, 1980.
ПСЕТ – Похвално слово за Евтимий Търновски.
RB – Romano-Balcanica. St.-Peterburg 1987.
Сб БАН – Сборник на Българска академия на науките.
СбНУНК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. С., 1908.
СбОП – Сборник Охридски пролог. Штампарница „Св. Цар Константин“. Ниш 1928 г.
Син. – Синайски требник.
СпБАН – Списание на Българска академия на науките.
СТБР – Старобългарски речник.
СГБР – Старогръцко-български речник.
СпБАН – Списание на Българска академия на науките.
Супр. – Супрасълски сборник.
ТИБИ – Турски извори за българската история.
ТКШ – Търновска книжовна школа.
ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы.
ЦДА – Централен държавен архив.

ДРУГИ СЪКРАЩЕНИЯ

ант. – античен
гр. – гръцки
стгр. – старогръцки
нвгр. – новогръцки
лат. – латински
МИ – местно име (топоним)
р. – река
СИ – североизток
ЮИ – югоизток
ЮЗ – югозапад
СЗ – северозапад
СелИ – селищно име
срв. – сравни
същ. – съществително име
о-в – остров
прил. – прилагателно име
прич. – причастна форма
рим. – римски
стб. – старобългарски
срхр. – сърбохърватски
сигн. – сигнатура
с. – село
трак. – тракийски
цит. съч. – цитирано съчинение
дн. – днещен
диал. – диалектен

РАННИЯТ ЦЪРКОВЕН ДИОЦЕЗ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ПРОВИНЦИЯ ХЕМИМОНТ СПОРЕД ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗВОРИ И НАУЧНАТА ЛИТЕРАТУРА

Редицата скални и пещерни манастири в Странджа и Източна Тракия се вписват в обширната диоцезна мрежа на ранновизантийската църковна уредба. Много от скалните обители както в Северна, така и в Южна Тракия и Причерноморието са били основани в райони, намиращи се в близост до ранносредновековни митрополитски и епископски центрове като Адрианопол, Проватон, Маркела, Месемврия, Созопол, Анхиало, Деултум и др. Тези пещерни манастири по-късно са били преизползвани многократно и през XIII-XIV век. Границите, в които се простира провинция Хемимонт с център Адрианопол, включват на север земите под южните склонове на Източна Стара планина, части от Черноморското крайбрежие с градовете Месемврия, Созопол, Анхиало, както и земите около долното течение на река Тунджа. През ранното Средновековие, освен *Адрианопол*, другите основни градски епископски центрове са *Деултум* (Дебелт), *Анхиало* (Поморие), *Плотинопол* (=Дидимотихон, Димотика, Дедеагач) и *Цоида* (Сливен).

През V-VII век – времето на ранното християнство във Византия, императорите са издавали укази, в които изрично се е казвало, че всеки по-голям град трябва да има своя собствена епископия, чийто епископ да ръководи църковната организация и духовния живот в епархията си. Разпореждането по тоя въпрос на император Зенон (474-491 г.) е намерило отражение и в Юстиниановия кодекс (ГИБИ т. 2, с. 21)[11]. Подробно и сравнително изчерпателно този въпрос се разглежда от М. Ваклинова, според която източниците за диоцезната организация в провинция Хемимонт датират още от IV в. Множество са светците, чиито имена са свързани със селищата в тази част на Тракия, отбелязани в актовете на църковните събори, както и в синаксарите и менологиите на църквата[12]. Тези населени места са тясно свързани с късноантичните крепости и римската пътна мрежа в Централна и Източна Тракия[13]. Според историческите извори, намиращата се в Тракия епархия Хемимонт I е имала през V век девет подчинени епископии с главен митрополитски център гр. Адрианопол[14]. Тя е влизала в състава на провинция Тракия, където е била административно подчинена на константинополския патриарх

заедно с още други пет епархии: *Родопа, Европа, Същинска Тракия, Долна Мизия* или *Хемимонт II* и *Малка Скития*[15].

В своя компилиран „*Синекдемос*"(Пътеводител) от началото на VI в. византийският хронист Хиерокъл също отбелязва *Адрианопол* като главен митрополитски център заедно с подчинените му в Тракия епископии: *Анхиало, Девелтос, Плотинополис и Цоида*[16]. През следващия VII век броят им се увеличава с нови епископски центрове, между които фигурират крепостите *Проватон* (дн. с. Правади на 20 км, северно от Одрин) и парорийският *Скóпелос* при дн. село Йонташ на около 15 км, северозападно от Лозенград. Той е споменат по-късно в житийните текстове от XIV в., където се казва, че кефалията му оказал помощ и закрила на монасите исихасти, застрашени от разбойнически набези над манастира им. Така още през ранните християнски V-VII в. в диоцеза на провинция Хемимонт се оформя системата от градски епископии, част от които вероятно са съществували и в покъсния XIV век. Може да се предполага, че в подстъпите към Южна Странджа при крепостните градове *Скóпелос и Хераклéя,* в определен исторически период, също е имало епископии. Но трябва да се уточни, че тази вътрешна *Хераклея*, намираща се до днешния Лозенград е различна от другата, голяма *Хераклея* (ант. *Перинт*) на брега на Мраморно море. Имах възможността лично да посетя развалините на двата крепостни комплекса *Скóпелос* и *Хераклéя* в Лозенградско и да добия преки впечатления от тяхното местоположение. Те са описани подробно в глава „Лингвотопография на средновековни крепости в Южна Странджа".

Друг важен епископски център от Средновековието в провинция Тракия е манастирският комплекс при с.Воден, Елховско, около който са двете крепости *Голямото* и *Малкото кале*, разположени край пътя, свързващ Одрин – Проватон – Голям Дервент – с. Попово – Карнобат – Айтос[17]. Средновековното име на Воденския манастирски комплекс все още не е идентифицирано, поради липса на достатъчно открити за сега писмени паметници от теренните археологически проучвания. Както посочва Н. Танчева-Василева, „комплексът е имал богата история през ранното Средновековие, за което свидетелства архитектурното му устройство, включващо култови сгради, изградени върху една от дълбоките пещери с вертикален план: мартирион, гробница, църква и базилика, характерни за епохата V-VI в."[18].

В някои късни изследвания Воденският култов комплекс прибързано е идентифициран с парорийския манастир на Григорий Синаит. След публикацията на Д. Драганов за него, по същия въпрос пишат и

Ат. Орачев и Ел. Банчева, като обявяват категорично местността „Разкопките“ при с. Воден за парорийския Синаитов манастир. Това обаче не е съобразено с релефните и хидрологични особености на местния терен, разминаващи се с данните от агиографския текст и хронотопията му. Според тях „единственото място в Странджа, което изцяло отговаря археологически и топографски на наличните писмени известия за „Парорийския манастир“ е тъкмо в мест. „Разкопките“ при с. Воден“[19]. В случая авторите не са отчели факта, че околностите на с. Воден лежат в по-нисък и хълмист терен, който е различен от този, описан в житийния текст, където конкретно се говори за високи, студени и заснежени планински върхове, за река с рибни вирове (а не пресъхващи речни бари), гъсти лесове и дълбоки скалисти долини, в които отеква ехото на човешкия глас.

За средновековното название на една от двете крепости при Воден и днес продължават да се изказват различни догадки и хипотези от специалистите по историческа география и медиевистика. В ранните изследвания едната от тях прибързано е идентифицирана с крепостта *Потамокастел,* съобщена във византийските извори[20]. В това отношение основателно е твърдението на М. Ваклинова, че „източниците за християнската топография и идентификация на тези ранни центрове (IV-V в.) в провинцията не са гарантирани и точни, нито многобройни. За църковната организация на Хемимонт съдим по запазени писмени източници от по-късна епоха“[21]. Според авторката, това състояние на духовния живот в провинция Хемимонт отговаря на „тенденцията към автономизация на църковния диоцез и изграждане на самостоятелни градски епископии чрез увеличаване на броя им и окончателното оформяне на обширна църковна организация във Византийската империя“. За центровете на Източната църква от това ранно време, тя посочва, че „може приблизително да се съди по епископските списъци на църковната организация, чиито сведения се допълват от актовете със съборните решения, археологическите разкопки, изследването на разни пътеводители и римски итинерарии, отнасящи се до църковния и обществен живот в провинция Хемимонт“[22]. Във връзка с археологическия анализ на мартириона при манастирския комплекс край с. Воден, Елховско, Н. Танчева-Василева се обосновава на редица изследвания върху култовата практика на ранните векове, когато през V-VI в. в Тракия широко е било разпространено почитането на мощите на светците[23]. В този смисъл не е случайна смирената и търпелива настойчивост на Григорий Синаит при избора именно на Парория, където учредява няколкото исихастки лаври. С какво това място е привличало прочутия

Синаит и учениците му? Очевидно то е било в непосредствена близост до някогашни ранносредновековни християнски обители, които освен мощите, са съхранили и паметта за особено почитани светци от ранните IV-VIII в. С това може да се обясни избраното заселване на Парория от исихастите през XIV в, с което те се явяват продължители на отшелническите традиции на църковния и манастирски живот от ранните векове в Източна Тракия и диоцеза Хемимонт.

Макар и оскъдни, в историческите извори за тези далечни времена, какъвто е например *Епифаниевият епархийски списък* от VII в., се пазят сведения за християнски подвижници и мъченици в този район още от времето на Римската империя. В мартиролога на Източната църква от IV век са известни имената на много християнски мъченици от диоцеза Хемимонт с главен град Адрианопол. Както отбелязва М. Ваклинова, историческите извори за диоцезната организация в провинция Хемимонт датират от IV в. В тях са включени редица „ранно-християнски светци, чиито имена заедно със селищата в тази част на Тракия, стоят отбелязани в актовете на църковните събори, както и в синаксарите и менологиите на църквата“ [24].

Неслучайно множеството по-късни манастири, скитове и отшелнически пещери с различна хронология, пръснати из дебрите на Странджа, се намират в близост до известните раннохристиянски крепостни и манастирски комплекси като *Адрианопол, Виза, Хераклея, Салмидесос (Мидия), Деултум* (Дебелт), *Маркели* (Карнобат) и *Воден* в Елховско. Към тях може да се добавят и големите укрепени и влиятелни градове Созопол, Анхиало и Несебър с древната слава на епископски центрове[25] от II до XIV век, чиито епископи са участвали във вселенски събори, а някои от тях дори са ставали константинополски патриарси. Според Д. Гонис, съдбата на тези градове е тясно свързана с църковните и политическите взаимоотношения между България и Византия, където първостепенна роля към определен момент играят търговско-икономическите интереси на доминиращата страна[26].

Тъй като античните писмени извори за провинция Хемимонт в по-голямата си част вече са изследвани, някои нови и допълнителни данни за християнските култови центрове и тяхната съдба през оскъдните на информация средни векове може да получим в бъдеще при по-задълбочено изследване на теренната топография в турската част на Странджа и Източна Тракия.

КРАТКА ХРОНОЛОГИЯ НА СЛАВЯНО-ВИЗАНТИЙСКИЯ ИСИХАЗЪМ ПРЕЗ XIV ВЕК

Много от скалните манастири на Балканите са свързани с духовните традиции на исихазма, обогатил книжовното наследство не само на Търновската книжовна школа през XIV век и църковната архитектура и изкуство на Второто българско царство[27], но и културата на други съседни славянски и неславянски народи през Средновековието. Това забележително духовно движение преминава като метеорна светлина по небосклона на целия бурен и наситен с преломни събития XIV в. То стои в епицентъра на социално-политическите и религиозни трусове на Балканите и оставя за дълги векове своя печат върху средновековната славяно-византийска литература и изкуство, като дава благодатен тласък на духовния и културен живот на близки и далечни народи[28].

Историята на пещерното отшелничество в България води началото си още от X век с делото на основоположника на българското средновековно монашество св. Йоан Рилски. В диахронен план то е предшествано от пещерното монашество на късната античност (IV-V в.) и византийското ранно Средновековие (VI-VIII в.), като намира продължение и разцвет и в следващите векове, когато възникват множеството съзвездия от скални манастири, църкви и монашески килии, пръснати по цялата територия на Балканите.

Като част от българската културна история, средновековните пещерни обители са съхранили безценни образци от стенописи, архитектурни орнаменти и епиграфски паметници с висока художествена и документална стойност. Такива наследници на исихазма се явяват пещерните комплекси по долината на р. Русенски Лом [29]при селата Иваново, Нисово, Ветово, Писанец и Червен (Русенско), Алботинският манастир (Видинско), при Мадара и Косово (Шуменско), при Сеново, Кривня, Хлебарово (Разградско), Крепча и Опака (Търговищко), Камен бряг и Тюленово (Добричко), при с. Рояк (Провадийско), скалният манастир при Разбоище, Годечко, Карлуковските пещерни скитове, скалните църкви при селата Маточина и Михалич (Хасковско) и др.[30].

В пещерните обители на Средновековна България през XIV в. живеят и творят мнозина книжовници исихасти. Благодатно влияние върху духовното им творчество оказва книжовната традиция, положена от

парорийските монаси в манастирските скриптории на Константинопол, Света гора Атон, Странджанска Света гора, Търновград, църковните и манастирски комплекси около Несебър, Созопол, Сливен и на други места. Древната традиция на исихазма води началото си още от пещерния аскетизъм в Мала Азия, Египет и Синай, чиито основи са положени през IV-VII в. от преподобните отци: Антоний Велики, Макарий Египетски, Евагрий Понтийски, Йоан Лествичник. Тази традиция е продължена и след VII век от много монаси пустинници, избрали великия схимнически подвиг в служба на Бога чрез доброволното самозатворничество. Сред тях са също исихастите от XIV в.: Григорий Синаит, Теодосий Търновски, Ромил Видински, Иларион и Климент, преводачът Дионисий, Марк Клазоменски, Герасим от Еврипа и мнозина още техни последователи – анахорети и схимници, чиито имена са останали незнайни между пергаментните страници, потулени в мрака на вековете.

Стародавната традиция на пещерното затворничество намира своята законодателна санкция в съборното решение на Трулския църковен събор от 680-681 г. (VI Вселенски събор), където 41 правило от актите гласи: „Ония жители на градове и села, които искат да се отделят (от света) и да се затворят ἐν ἐγκλειστραῖς βουλόμενους ἀναχωρεῖν, та в усамотеност да се вдълбочават в себе си, трябва преди всичко да отидат в манастир, да привикнат към отшелнически живот, да се покоряват в продължение на три години на началника на манастира, в страх Божий да изпълняват надлежното послушание и по този начин да докажат своето голямо желание за такъв живот. След като протече казаното време, те могат да встъпват в затворничество, ако са устояли в намерението си“. По-нататък авторът допълва, че „встъпването на подвижниците в доброволното затворничество, т.е пълно усамотяване и ограничаване на общуването с човешко общество, ставало със специален богослужебен чин и прочитане на молитва от митрополита или епископа, след което те ставали анахорети[31] Така, приемайки велика схима, те завинаги посвещавали живота си в служба на Христа Спасителя, като следвали неотклонно Неговия път. В съчинението си Ив. Фекелджиев, посочва, че „някои от пещерните отшелници, след предварителна и дългогодишна манастирска подготовка, са избирали доброволно аскетическия подвиг, като се затваряли в „Пещерахъ земныихъ лишаеми всѣхъ свѣта“. Техни жилища били не само скалисти пещери, но и нарочно изкопани подземия, в които не проникнала никаква светлина“[32]. Тези места символизирали суетата на преходния земен живот, чийто път трябвало да бъде търпеливо извървян със смирение, докато бъде достигнат светлия небесен хоризонт, облян от Божествената светлина на вечния и блажен живот с

Христа Спасителя. Доброволно лишили се от дневната земна светлина, тези велики подвижници на духовната молитва се удостоявали да приемат неръкотворната Божествена светлина, идваща от небесния Тавор. Древната традиция на египетските християни от IV век е реализирана отново, като намира продължение и развитие както през X век от българските светци Иван Рилски, Йоаким Осоговски, Гаврил Лесновски и Прохор Пчински, така и през XIV в. от св.Григорий Синаит и неговите атонски и парорийски ученици и последователи, оставили след себе си светла диря в следващите столетия. Подобно на древните египетски и синайски пещерници и стълпници и те изпитвали върху себе си с трепетно безмълвие неотразимото сияние на тази невеществена богоблагодатна енергия.

* * *

В средата на смутния XIV в. исихазмът се явява духовен щит на православието и се утвърждава като богоблагодатно мистично учение за божествените енергии в условията на тежки социално- политически и духовни сътресения във Византия при управлението на император Андроник III (1328-1341). Тогава византийското общество е разтърсвано от изтощителна гражданска война, продължила почти седем години (1341-1347) с участието на много страни и народи. В борбата между латински католици и православни, в нея са въвлечени много византийски провинции в Мала Азия, остров Крит, Армения, области около Трапезунд и др.[33]

Отвътре самото византийско общество е било под ерозиращото влияние на апостасийни униати в лицето на пролатински настроени дворцови среди измежду византийската аристокрация, почитаща по това време модерния западен философски позитивизъм и неоплатонизъм. Това се е споделяло отчасти и от някои видни представители на светското духовенството, отхвърлящи ортодоксалния исихазъм и стремящи се към по-тясно сближаване с римокатолическия Запад. Оказва се, че само светогорските монаси и простият, безхитростен народ се явяват докрай истински ѣазители на каноничната чистота на православното вероизповедание.

След смъртта на император Андроник III, униатската тройка, представена от регентите на малолетния Йоан V Палеолог: вдовицата майка – императрица Ана Савойска, висшият сановник Алексий Апокавк и патриарх Йоан Калекас, оказват негативно влияние върху съдбата на православна Византия. Съблазнени от парите на папа Климент I и ласкавите обещания на Венеция и Генуа, те приемат

западните франки за свои съюзници и се опълчват срещу своя противник и защитник на православието – пълководецът Йоан Кантакузин, известен като императорът богослов. Така през 1343 г. в редиците на западната кръстоносна армия с парите на Англия, Франция, Италия и Испания срещу Кантакузиновите войски участват както гръцки ренегати, така и множество западни рицари, венецианци, генуезци, родоски йоанити, кипърски латинци и др.[34]. Както сочат историческите извори – те са пак същите ония франки, които мечтаейки за богатствата и престола на византийския император, превземат Константинопол през 1204 г., като го плячкосват и опустошават до 1261 г. А още по-рано, „през 1176 г. същите тия латински кръстоносци, съюзени с войските на иконийския султан Кълъч-Арслан и водени лично от германския император Фридрих I Барбароса, нанасят тежко поражение на византийската войска във фригийската област *Мириокефалон* в Западна Мала Азия“ (КМЕ т. I, с. 417). Тази ранна териториална загуба на Византия бележи по-нататъшните неблагополучия в политическите ѝ отношения не само с латинските лъжебратя „християни“, но и с иконийския, айдънския и другите османски султанати, укрепяващи по това време властта си в малоазийските провинции на Империята.

А сега през XIV век, сред бушуващата гражданската война, останал съвсем сам между пожарите на три фронта, изоставен дори от владетелите на Сърбия и България, православният византийски пълководец Йоан Кантакузин е принуден по този повод да каже с горчивина:“*Не, не по собствена воля през войната аз избрах варварите османци за съюзници против ромеите, но бидейки принуден от противниците ми – те [униатите] първи ги наеха за съюзници против мене, като многократно им даваха много пари и ги подбуждаха срещу мене. Страдайки от недостиг на собствени сили, при такава сила, с която отвсякъде съм обкръжен от врагове...по необходимост аз приех съюзничеството[на османците].Ако аз бих ги пренебрегнал, моите врагове щяха незабавно да ги наемат срещу мен*[35]. Безрезултатен остава опитът на Кантакузин през 1351 г. да консолидира за последен път силите на останалите християнски владетели за общобалканска коалиция в борбата срещу нахлуващия османски завоевател[36]. И като противовес на униатските обвинения в узурпиране на византийския престол, след като полага много усилия да стабилизира и умиротвори политическия живот в Империята, Йоан Кантакузин доброволно сваля императорската багреница и я заменя с монашеското расо. Изпълнил достойно своя държавнически дълг в особено критичен за Империята период, императорът монах сам

слиза от трона на византийските василевси и се оттегля в килията на Манганонския манастир под името Йоасаф.

По време на седемгодишната гражданска война, изтощителните борби между партиите на зилотите паламити и униатите варлаамити довеждат до духовно и политическо разединение на византийското общество. След разорителните кръстоносни походи на западните папски рицари, прегазили и обезсилили Балканите[37] през XII-XIV в., това е поредното вътрешно отслабване на балканската държавност. За да се сбъднат пророческите евангелски слова на Спасителя: *„Всяко царство, разделено на части една против друга, запустява, и дом, разделен на части една против друга, пропада; който не е с Мене, той е против Мене; и който не събира с Мене, той разпилява“* (Лука, Гл. 11:17, 23). Драматизмът на епохата е белязан от редица деградивни социални процеси – политически междуособици, ереси, глад, чумни епидемии и бедност, следвани от постепенното и необратимо отдръпване на небесния Божи щит от обречената Византия и балканските ѝ съседи България и Сърбия. Покъртителните описания на последиците от чумната пандемия, климатичните изменения, земетресенията, глада и анархията са подробно и вълнуващо описани от двама съвременници на това паметно събитие – византийските писатели Никифор Григора и императорът богослов Йоан Кантакузин. Според последния, тези беди връхлетели *„всички брегове на Понта, Тракия, Македония, Гърция, Италия, Егейските острови, Египет, Либия, Юдея, Сирия и въобще по целия свят“*[38]. Милиони жители на тогавашна Европа, Азия и Африка умират от чумната пандемия, наричана „Черната смърт“. В сумрака на тези апокалиптични настроения, описани във византийските хроники през XIV-XV в., балканските християни (за разлика от ренесансовия Запад на Бокачовия „Декамерон“), с покайно чувство търсели Божията милост в псаломните слова на св. пророк цар Давид: *„Ти си мое прибежище, защита моя, Бог мой, Комуто се уповавам! Той ще те избави от примка на ловец, от изтребителна пораза...няма да се уплашиш от ужасите нощем, от стрелата, която лети денем, от ходещата в тъмата язва, от заразата, която опустошава по пладне. До тебе ще паднат хиляда и десет хиляди теб отдясно; но до тебе няма да се приближи“* (Псал. 90/2-7)

Странните на пръв поглед циклични упадъци и възходи в изкуствата и науките, както и тревожната липса на качествени и ярки политически личности, понякога се явяват симптоматични предупреждения на епохата към застрашеното общество и загиващата му държавност.[39] Началото на тази криза се корени още от времето на окупаторската

латинска империя (1204-1261), когато Константинопол е превзет от кръстоносците и в продължение на 57 години Византия е подложена на невиждано разграбване и разорение от западните рицари. Кризата на XIV столетие е провокирана далеч преди това от Лионската уния през 1274 г., довела до временни верски отстъпления на част от византийската аристокрация и духовенство, предизвикани от изнудващия натиск на западния римокатолицизъм. Резултат от това е издигането на византийския хартофилакс – хазаринът Йоан Бек в константинополски патриарх (1275-1282), намиращ се в силна зависимост от императора униат Михаил VIII Палеолог (1261-1282). Същият този василевс арестува православните епископи и членове на синклита, хвърля ги в затвора оковани във вериги и ги предава на жестоки мъчения. Освен това конфискува имуществото на несъгласните с унията видни граждани, заемащи важни дворцови длъжности в управлението на империята, като ги подлага на мъчителни разпити, безчовечни изтезания, побоища, избождане на очи и заточения[40]. Подир смъртта на Михаил Палеолог унията загубва своя смисъл като насилствено натрапен църковно-правен „регулатор“ в отношенията между източноправославната и западната римокатолическа църква, разделени канонично още от XI в. Но това е само поредното временно затишие, последвано от пренастройване на папския дипломатически арсенал в осъществяване на амбициозния план за пълна латинска хегемония над ортодоксалния „схизматизъм“ и покоряване на византийския Изток. Както пише П. Малицки, началото на тази скрита война датира още от средата на IX век – времето на римския папа Николай I (858-867) и неговия приемник Адриан II. Тогава първенстващият „амбициозен защитник на папската хегемония [41] и ожесточен противник на патриарх Фотий, заради източното покръстване на България, „благоволил“ да приеме светите братя Кирил и Методий и да се запознае с тяхното учение“[42]. Следващите векове са белязани от серия опити на папския експанзионизъм, съвместно с германските императори, да наложат своята църковно-светска доминанта над ортодоксалния Изток. Такъв е примерът с Фераро-Флорентинската уния[43], на чийто църковен събор през 1439 г. друг византийски император-униат Йоан V Палеолог предвожда отново гръцката делегация. На този събор, въпреки създадените от франките много затруднения, св. Марк Евгеник, архиепископът на Ефес, застава смело срещу латинското filioque и със свещена ревност защитава Символа на вярата с прочутата православна формула ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς „само от Отца“[44]. – Тази свята истина по-късно е изстрадана и твърдо отстоявана от редица други благочестиви защитници на ортодоксалното християнство. Тя е

наследена от по-ранните векове, в които се пази спомена за бележитото дело на константинополския патриарх Фотий (858-867 г. и 877-886 г.) – мъжественият страдалец и защитник на ортодоксалната догматика, иконопочитането и каноничната чистота на православната вяра[45]. Забележителни са неговите богословско-полемични съчинения *Λόγος περί τῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος μυσταγωγίας* (За тайнството на Светия Дух) и *Πρῆς τοὺς λέγοντας ὡς ἡ Ῥώμη πρῶτος θρόνος* (Към ония, които твърдят, че Рим е първият престол). С тези свои полемични трудове, въпреки гоненията, патриарх Фотий отстоява твърдо и доблестно решенията на св.вселенски събори и насочва богословската си мисъл срещу нововъведенията на Рим: filioque и триезичната ерес /КМЕ, Т.I,с.385/[46], срещу която се обявиха през IX в. и славянските първоучители св. св. Кирил и Методий. По-късно богословските постулати на Фотий са доразвити от защитника на исихазма Григорий Палама в съчинението му Λόγοι ὑπὲρ τῶν ἱερῶν ἡσυχαζόντων ποδεκτικοί (1334-1335 и 1336-1337 г.), насочено срещу мъдруващите латини[47].

Голямата идеологическа криза във Византия през XIV в. всъщност повтаря кризите на предишните векове, сега обаче изразяваща се в сблъкновение между двете воюващи течения: философско-рационалистическия неоплатонизъм на пролатинските варлаамити и богословско-съзерцателния исихазъм на ортодоксалните паламити. Във връзка с това в богословската и църковно-историческата литература се говори за два вида възраждане: първото е църковно Възраждане, т.е. духовен подем на православния исихазъм, черпещ сили и благодатно вдъхновение от античната християнска епоха и благочестивия пример на светите вселенски отци и учители от ранните векове: Антоний Велики (251-356) – основоположник на древното анахоретство, Пахомий (282-346) – учредител на монашеската киновия, Василий Велики, Атанасий Александрийски, Макарий Велики, Григорий Богослов, Йоан Лествичник, Ефрем Сирин, Авва Доротей и др.[48]

Второто възраждане пък е извънцърковно или светско възраждане, наричано на Запад с думата „ренесанс“, с която Джорджо Вазари решава да именува за пръв път тази епоха през XVI век. Това светско възраждане също черпи своето „вдъхновение“, но от езическата античност. И докато на Балканите сред истинските християни преобладавало покайното усещане за трагична богоотдалеченост, изискваща смирена изкупителност на греховете и осъзната необходимост от търпеливо страдание изпратено свише, то на Запад, както посочва Хр. Матанов, по време на втората чумна пандемия, известна в средата на XIV в. като „Черната смърт“ – царяло демонстративно и предизвикателно безгри-

жие. Синтезът на този нездрав полъх ясно се долавял от съдържанието на Бокачовия „Декамерон“, „предлагащ епикурейски, т.е. развлекателен ренесансов отговор на връхлитащите нещастия“[49].

Според Г. Прохоров, средновековното християнство се предшества от античното благочестиво християнство на ранната апостолска църква. Авторът подчертава, че противно на ширилото се някога виждане за Източното Средновековие, че то е някаква „тъмна и мрачна“ епоха, ние трябва да гледаме на него като на Православно Възраждане на античната християнска традиция, отпреди схизмата и отпадането на римокатолицизма през 1054 г.[50]. В своя труд, посветен на вековните връзки между руската и южнославянската литература, В. Мошин приема тезата на Д. Лихачов, според когото вместо обичайния термин „Палеологов ренесанс“, би трябвало да се използва названието „Източноевропейско предвъзраждане“, понеже то в значителна мяра носи религиозния характер на епохата и се развива в пределите на ортодоксалната богословска мисъл с духовно извисената ѝ култура, а не стои на заден план зад материалистичния антропоцентризъм на Западноевропейския ренесанс[51].

Какво е дало през XIV век на страдалните балкански народи, противоположното на западния ренесанс, източноевропейско Църковно възраждане? – Преди всичко мъжествена воля и сила да издържат на османския завоевателен натиск от Изток, на римокатолическия експанзионизъм в лицето на маджарското кралство от Запад[52] и на венецианското користолюбие и фарисейско лицемерие *отвсъде*... Това е преломна епоха, белязана от странния по своята краткост, но ярък разцвет на книжовната дейност и строителството на храмове – блестящи образци на балканското църковно изкуство. Подвигът на парорийските анахорети-исихасти се състои във волята им да живеят в смутния XIV век изцяло по богоначертаните евангелски закони, да се подвизават така, както великите подвижници от зората на християнството, посочени погоре. С право можем да наречем светите парорийски отци – светилници на балканското православно благочестие, отстояващи с апостолска твърдост християнската правда през оскъдняващия на духовни добродетели разло́мен XIV век.

Техните противници – византийските апостасийни хуманисти и рационалисти, напразно се надяват на духовно западащия Запад да „подаде“ ръка на обсадените Балкани, като разбие османската блокада. Западната кръстоносна армия, предвождана от унгарския крал Сигизмунд (1387-1439), не успява в битката при Никопол през 1396 г., нито пък се увенчава с успех походът на полския крал Владислав III

Ягело през 1444 г. – той загива безславно край Варна. Вместо град на рицарската победа, дунавският Никопол пък, по думите на средновековния френски поет Йосташ Дешан, се оказва „град на рицарския позор“, където османската армия на Баязид I нанася катастрофално поражение на латинците[53]. Тогава авиньонските рицари не успяват да изпеят своя триумфален химн край бреговете на Дунава и както отбелязва румънският учен Дан Замфиреску, „планът им за освобождение на южнодунавските християни чрез кръстоносен поход се оказа утопия…“[54] Разгромът пък на полския крал Владислав III Ягело при Варна през 1444 г. потвърждава за пореден път горчивите предчувствия на православните Балкани, че не могат да се надяват на латинска помощ, изглежда неугодна Богу. В началото на XV в., въпреки усилията на ордена на родоските йоанити и рицарите хоспиталиери от Морея, гукашните византийски деспотати в Тесалия и Пелопонес не успяват да се съвземат от понесените загуби в битките с турците. Не успява и краткотрайният съюз между сърбите и босненските патарени в усилията им да отхвърлят наложения им от османците васалитет. Напразно остава и упованието на Иван Срацимировите и Иван Шишмановите наследници – Константин и Фружин за освобождаване на България от османска власт, въпреки маджарската помощ в организираното от тях през 1404 г. антиосманско въстание, в чийто крах угасва и последната искра надежда[55]. За освободителната кауза не помага дори включването на хиляди насилствено покатоличени през 1365-1370 г. българи от Видинско[56], озовали се в редиците на кръстоносната армия на Сигизмунд III, когато този край е под маджарска окупация и с капитулационно „управление“ на Иван Срацимир. Безплодни се оказват всичките гръмко прокламирани по-рано кръстоносни походи, съглашателства и коалиции между Изтока и Запада с цялата им обречена и безцелна сериалност от XII до XV век[57]. В историческите извори досега не е известен нито един случай на нетолерантност, при който православна армия от Балканите да се е отправяла след XI век на Запад, за да налага там с огън и меч ортодоксалната си доктрина на други народи, като разрушава и разграбва техните християнски храмове и манастири.

Тези разсъждения не би трябвало да се възприемат като мрачна реминисценция на средновековен фатализъм и политически нихилизъм. В тази привидна парадоксалност всъщност се съдържа един точен аналитичен синтез и трезво преосмисляне на истинските, макар оставащи скрити за мнозина днешни учени, причини за общобалканската катастрофа през XIV-XV в. Модерната съвременна историография грижливо и задълбочено изследва изворите и с педантична точност на

фактите привежда аргументи в полза на една или друга теза, хипотеза или антитеза… Старателно гледа под лупа стъпките на мнозина източни и западни монарси, феодални владетели, патриарси, князе, папи и пълководци от онова време. Анализира политическите им отношения, взира се в детайлите, търси отговор на парадоксите, прави съпоставки и философски обобщения, ала нехае и не иска и да знае каква е била Божията воля за съдбата на държавите и народите – какъв е непостижимият промисъл на Създателя на вселената за тях, според мярата на тяхната духовна нравственост.

Как си обясняват балканските богослови отсъствието на Божията помощ за средновековните Балкани, въпреки разнопосочните дипломатически и военни ходове, съчетани с трескаво създаване на закъснели коалиции на Полуострова и в Централна Европа. В динамично променящите се условия на XIV-XV век видимо се усеща странната забързаност на времето… – Защо все пак я няма Божията благосклонност в тези драматични и съдбоносни за балканските владетели моменти?

Отговорът е стаен в кратките и знаменателни, пълни с песимизъм и християнско примирение думи на високообразования, византийски ритор Димитрий Кидонис, изказани далеч по-рано пред гаснещия залез на 1366 г.: *„необходима политическа смърт на едно отдалечило се от Бога и от християнското благочестие общество като византийското“*[58]. – Ето, това е откровеният отговор, даден през XIV в. от един византийски латинофил на озадачената съвременна историография! Именно тази неизбежна политическа смърт на Империята не се нрави на пролатинската, либерално настроена част от византийската и балканска аристокрация. Нейните компромисни представители в лицето на униатите-рационалисти и хуманисти търсят най-вече политическото оцеляване на Империята, като го заплатят с нейната духовна смърт. Затова се опитват да спасяват агонизиращата и обречена византийка държавност, като изтъргуват православните догмати и канони срещу латинска помощ от духовно западащия Запад, затънал в междуособици и воюващ сам със себе си – разколно разпънат между Авиньон и Рим.

И държавническата загриженост и конформизъм на византийските апостатни първенци свършва дотук, защото не е разбран смисълът на горчиво изречените думи от висшия византийски сановник – мегадуксът на Константинопол и адмирал на флота Лукас Нотарас: *„По-добре в града да се види царстващата турска чалма, отколкото латинската тиара“*[59]. Това, според коментара на А. Лебедев, означава – от двете злини на XV в. да се предпочете по-малката, като в Константинопол се

установи политическата власт на османците, отколкото да влезе духовният завоевател в лицето на еретическия папизъм[60]. Очевидно изреченото от Нотарас не звучи като нихилистичен ортодоксален фанатизъм, а е мъдро и трезво чувство за опазване на по-ценното – каноничната чистота и догматика на християнската вяра, защитавана на седемте вселенски събора от останалите верни на апостолската църква християни. Защитавана с цената на много страдания, кръв и гонения, подигани срещу тях от всякакви еретици, като се почне от IV до XIV век: ариани, несториани, манихеи, месалиани, павликяни, иконоборци, богомили и пр. Ярка метафорична илюстрация на това бедствие е наситеният с драматична динамика и напрежение графичен образ на борещия се срещу омоталата го змия православен орел, изобразен върху знаменитата подова мозайка от VI в. във Влахернския дворец на Константинопол. Това е същото място, където през 1351 г. заседава поредният антиеретически събор, този път срещу λατινοφρονοί (латиномъдруващите) варлаамити. Според Кл. Иванова, за осъждането на варлаамитския рационализъм на този събор и „изхода на цялата полемика немалко значение има авторитетът на Атон като пазител на православието и крайно отрицателното отношение не само на монашеското съсловие, но и на широките народни маси към „латиняните“. У тях още са живи спомените за нашествието на франките, а на Света гора – се помни бунта срещу Лионската уния в 1274 г. и последвалата я жестока разправа с монасите от манастирите Ивер, Ватопед и Зограф“[61]. Последиците от компромисите на миналите векове са всеизвестни чрез натрупания горчив опит на Византия от кръстоносните походи, споменати още от Никита Хониат, както и предишната латинска хегемония над Константинопол през 1204-1261 г., когато градът е разорен и ограбен, а православните светини кощунствено осквернени от западните лъжебратя „християни“. Защото политическото робство е временно и покорена държава пак се възстановява, но потъпкана каноничност не се връща! Тя отлита във вечността и на Страшния съд се явява обвинителка за сторените беззакония и апостасийни компромиси. Затова благочестивата част от византийския народ не е искал унията, а трезвият глас на Генадий Схоларий от килията в манастира „Пантократор“ предупреждава всички, че „напускането на истинската православна вяра е престъпно безумие“[62].

Ето защо през 1453 г., за спасяването на Константинопол, не помагат нито парите и оръжието на западните монарси, нито венецианският флот, нито усърдните съвместни молебени на византийци и латинци около столичните крепостни стени и в големите императорски храмове[63]. Провалят се и поредицата от коалиционни опити на Матиас

Корвин, Янош Хуняди, Мирчо Стари и Георги Кастриоти (Скендербег) за мобилизиране на останалите християни на Балканите за отпор срещу настъпващия азиатски нашественик[64]. Не помагат водените в двореца Влахерн преговори за помощ от Запада, нито коронацията на германския император Фридрих III в Рим и призивите на папата за всеобща мобилизация, нито тържествената меса на западни униати и източни апостати, отслужена на 12 декември 1452 г. в константинополския храм „Света София", където е обявен поредния опит за уния между Източната и Западната църква в отсъствието на законния византийски патриарх Григорий Мамас[65]. Обявява я отхвърленият византийски ренегат и бивш московски митрополит Исидор, впоследствие издигнат за кардинал на римската църква… Избавлението на Византия не може да дойде от там, защото Божията Премъдрост вече се е отдръпнала от царствения град и не бди над смесеното сборище от всякакви безродни „християни". Няма я тук Небесната благодатна защита, за което скръбно звучат думите на псалмопевеца: *„Не се спасява цар с много войска; голямата сила не ще защити исполина. Ненадежден е конят за спасяване, с голямата си сила не ще избави. Ето, окото на Господа е над ония, които Му се боят и които се уповават на милостта Му."* (Псал. 32:16-18). Затова напразен е героизмът, с който се сражават върху крепостните стени на Константинопол православни византийци и западни латински наемници срещу щурма на османския порой, залял балканските земи. Временният и безсмислен съюз между византийската корона и жълтия венециански лъв се оказва безсилен срещу затягащият се обръч на османската морска и сухоземна блокада[66]. В синхрона на средновековните апокалиптични [67] настроения, избуяли върху военните пожари и пепелищата на драматичната 1453 г., над Влахернския дворец в Константинопол за последен път се развява византийският императорски флаг, на чийто фон блести гербът с двуглавия безсмъртен орел. Някога той е отворил началната страница на Византия за десет века и в навечерието на Второто пришествие пак той ще я затвори – но тя ще бъде последна страница за целия земен свят…

В съзвучие с предчувствието на епохата ехтят думите на св. Августин: *„Светът загива, но ти не се страхувай, защото твоята младост ще се възроди, както при орлите"*. В диханието на тази средновековна метафора се вписва образът на дълголетната безсмъртна птица, станала символ на св. евангелист Йоан Богослов и на хилядолетната Византийска империя. В аналогията, която прави историкът З. Ждраков за съдбовната предопределеност в имперската жизненост на Рим и Константинопол, орелът присъства в преданието за основа-

ването на Втория Рим, наричан от славяните с името Цариград. Двуглавият орел е символ на царската доктрина, затова императорите от Палеологовата династия са имали за покровител св.апостол Йоан Богослов, а орелът е бил техен родов знак[68]. Като универсален символ на християнската монархия двуглавият орел присъства и върху облеклото на българския цар Иван Александър, изобразен както върху миниатюрите на Лондонското евангелие, така и върху монетни емисии, чиято традиция е наследена от предходния владетел Михаил Шишман[69]. Двете глави на орела изначално символизират дидархията (двойната власт) в управлението на християнската монархия: тази на императора (т.е. царя) и другата – на патриарха. Първият отговаря за държавните дела, а вторият – за духовните. А пък двамата заедно отговарят пред Бога за поверената им държава и народ. Като Божий помазаник царят получава престола и короната си от самия Христос, поради което божественият произход на властта му е запечатан в знаменателната формула, изписвана с киновар върху пергамента на грамотите: ἐν Χριστῶς τῶ θεῶ πιστὸς βασιλεὺς καὶ ἀυτοκράτωρ, звучаща на български „В Христа Бога верен цар и самодържец“[69а]. Хералдическата символика на двуглавия орел неотклонно прехождаше от век във век, докато земните монархии бяха деятелно живи и все още неподменени с републики, превърнали днес герба в празна и декоративна музейна реликва. Но когато се изпълнят времената на богоотдалечаващия се земен свят, тогава в безкрая на вселената, ще настъпи вечната и непреходна небесна Монархия на безсмъртния Цар, Когото неблагодарните и злонравни чеда поругаха и разпнаха някога на кръста.

И ето столетия наред озадачените европейски народи си задават съдбовния въпрос: – Откъде и защо идат бедствията и войните сред християните? – Отговор ни дават осемте философски размисъла за православните Балкани, формулирани в богословските трудове на сръбския светител – епископ Николай Велимирович (1880-1956). Според него, средновековна Европа с непрестанните си дворцови междуособици, религиозни войни и политически трусове ни дава горчив пример, как християнските народи, знаейки ясно целта на живота, вървят по криви пътища, отдалечаващи ги от тази велика цел – да живеят по Божия закон, който е техен неизменен спасителен щит. Поради това е идвало и наказанието чрез войни между християнските народи, или чрез войни, наложени им от неверници. Целта на човешкия живот – постигането на Царството Божие, е била открита от Бога на светата Византия, която точно я усвоила. И все пак дошла гибелта! А тя е дошла от това, че духовно просветените византийци със своите беззакония постепенно се отдалечили от щадящият ги, дълготърпелив и милостив

Бог, когото познавали, но Го оскърбявали, като тъпчели закона Му, а се хвалели, подобно на юдеите, като богоносен народ[70]. Знаменателни са Божиите слова, изречени от псалмопевеца: *„Ако синовете му оставят Моя закон и не ходят по моите заповеди; ако нарушат Моите наредби и не спазят Моите повели; ще посетя с жезъл тяхното беззаконие, и с удари – тяхната неправда"* (Псал. 88:31-33). Дълбоко истинни са Божиите слова, изречени чрез устата на пророк Исай и повторени в Евангелието: *„моя народ се приближава до Мене с устата си и Ме почита с устните си, а сърцето му стои далеч от Мене; ала напразно Ме почита, проповядвайки учения, – заповеди човешки"*(Матея 15:8-9). Мнозина от гражданите на Византия усвоявали само на думи Христовата цел, а вървели по своите грешни пътища, подобно на юдейските фарисеи – блестящи с външната си видимост и позорящи в скритата си същност: сребролюбие, гордост, жестокост, немилосърдие, раздори, омраза, завист, лицемерие, егоизъм, суеверия, ереси, заговори, интригантство, убийства, користолюбие, сквернота, неправда, лукавост, богоотстъпничество… Забравяли, че „Нравственият закон определя историческата съдба на народите и че цялата природа и цялата история се намират в зависимост от този единствен закон"[71]. И когато умножената апостасия и потъпкването на Божия закон достигали своя мерзостен предел и се изчерпвали всички средства за търпеливо вразумяване, едва тогава Небесната Любов скръбно прибягвала до крайното средство – наказание на Своите чеда чрез бича на войната[72]. Тревожно звучат и днес евангелските слова: *"Ще чувате боеве и вести за войни.Защото ще въстане народ против народ, и царство против царство"* (Мат. 24:6, 7). Някога Създателят на вселената, преди разпятието Си на кръста, горчиво скърбял за участта на Своето творение – светият град Йерусалим: *„И когато се приближи и видя града, заплака за него и рече: да беше и ти узнал поне в този твой ден, какво служи за твой мир! Но сега това е скрито от очите ти, понеже ще настанат за тебе дни, и враговете ти ще те обиколят с окопи и ще те окръжат, и ще те стеснят отвред, и ще съсипят тебе и децата ти в тебе, и няма да оставят в тебе камък на камък..."* (Лука 19:41-44). И царственият Константинопол повтаря участта на древния Йерусалим, разорен през I век от легионите на римските императори Тит и Веспасиан, като са се изпълнили словата на Спасителя към евреите: „Ето, оставя се домът ви пуст" (Мат. 23:38).

Същите причини по-късно са довели до откъсването и завладяването от арабите на богатата византийска провинция Египет през 642 г. Дългогодишният сепаратизъм на тамошните еретици монофизити и несториани в Александрия, Пентаполис и други византийски градове по североафриканското крайбрежие станали причина за подкопаване

устоите на Византийския изток и попадането му през следващите векове под властта на ислямския Арабски халифат[73].

През XV век, духовно отдалечилият се от Божията правда Константинопол – перлата на Византия, е един обречен и богоизоставен град, саморазпънал се между ересите, латинския меч, турския ятаган и чумните епидемии. Град – вторачен с надежда за помощ към гаснещия залез, там където угасва духовно и самият „ренесансов“ Запад, разтърсван от феодални размирици и религиозни войни, разпънат от собствените си еретически заблуди в разкола между Авиньон и Рим. Тогава, между 1378 и 1428 г., (за втори път след X век), Западната църква се намирала в състояние на голяма духовна криза, поради еретическото двуборство между управляващите я двама папи: Бенедикт в Авиньон (Франция) и Григорий в Рим, които взаимно се отлъчвали и анатемосвали един друг, увличайки със себе си и кралете на редица държави в пропастта на ожесточени конфликти. Тогава против папския едноличен абсолютизъм и авторитарност, на Запад били свикани два поредни църковни събора, първият от които се състоял през 1414 г. в Констанц (Южна Германия), а вторият – през 1431 г. в Базел[74]. Пред водовъртежа на тази многопосочна конфронтация, в която били въвлечени почти всички западни монарси, стояли стъписани пратениците на византийския император в напрегнато очакване на „реална военна помощ“ за обсадения от османската армия Константинопол. Но за пореден път те се върнали с празни ръце и тогава дошъл краят…

Тогава византийският държавен кораб, покрит с множество пробойни, свалил флага с двуглавия орел, бавно и уморено напуснал водите на Босфора и поел курс на север, за да търси пристанище на покаянието – вратата, водеща от мрака към светлина[75]. Там го очаквала втората му родина – Русия с духовния разцвет на исихазма и християнската държавност през XV-XVIII век, консолидирала руските княжества чрез мъдрите съвети на последните византийски патриарси Калист I и Филотей Кокинос, както и на митрополит Киприан. Така, освен императорските инсигнии и регалии на Византия, Русия съхранила непокътнатите също и безценни завети на апостолското християнство, за да стане през следващите векове бастион на православната вяра в Източна Европа.

Катастрофата на Византия се явява един логичен и неизбежен финал на стремежа към антиномично „равновесие“ чрез илюзорното и компромисно сближаване на духовното със земното „благополучие“ на балканите. В съзвучие с това са размислите на сръбския светител Николай Велимирович: *„Колкото и голямо да е земното царство, днес го има, а утре не, докато царството на Небесния Цар е непреходно“*[76]. В това се убеди векове по-късно и Наполеон Бонапарт, когато след главозамайва-

щите „победи“ настъпиха горчивите му изгнанически дни на покайно прозрение като заточеник. Така известната с благочестието си средновековна Руска църква се оказва наследница на византийския исихазъм, съхранила и предала на Киевска Русия не само държавната Палеологова инсигния с двуглавия императорски орел, но и догматичната чистота в пълнотата на истинското вселенско православие – спасено след XV в. от ереси, реформаторство и униатство[77]. Правдиви се оказват думите на известния византолог Георги Острогорски: *„Исихазмът не само е владял духовния живот, но е надживял Византийското царство. Тази жизнеспособност направо се обяснява с това, че исихазмът, както видяхме, извлича своите корени от най-старите християнски вярвания и като че произтича от целокупния житейски опит на източната Църква“*[78]. Това го потвърждават и други учени, според които исихазмът е нравствено-аскетично учение за пътя на човека в единението му с Бога чрез очистване на сърцето и дълбока вътрешна концентрация на духа[79]

През XIV век, освен Григорий Синаит, друг ярък защитник на исихазма във Византия се явява и солунският архиепископ Григорий Палама[80]. Както посочва А. Яцимирский, с ясното си и точно формулиране на философските понятия[81], той допринася учението да бъде официално признато и узаконено на Константинополския църковен събор през 1351 г. в присъствието на 28 митрополити и на двамата съимператори Йоан Кантакузин и Йоан V Палеолог. Съборът е проведен в двореца Влахерн под председателството на патриарх Калист, който пръв полага подписа си под *Съборния томос*, изработен, приет и подписан и от другите църковни йерарси като основен документ, чиито решения догматически утвърждават учението за Божествената нетварна светлина от Тавор [82]. С обемистото си съчинение „Защита на светите исихасти“, Григорий Палама се явява негов забележителен апологет, поради което заслужено този труд е наречен „грандиозен компендиум по исихазъм, съставен след 1331 г.“[83] и „първи богословски синтез на източната християнска духовност“[84]. Забележителни са авторитетните му полемични съчинения „Триади“ (1338-1341 г.) и „Изповеданието на вярата“ (1343-1344 г.), приети и утвърдени като официални документи на събора в 1351 г., където Палама се изявява като високо ерудиран богослов и полемист, защищаващ православния исихазъм с убедителни и точни аргументи [85].

Полемичните си доводи в защита на исихастката теория за неотделимостта и равнопоставеността на триипостасната и единосъщна Божественост, Палама изгражда върху съчиненията, посветени на тринитарната проблематика, с която се занимават ранните отци на Източната църква: светителите Григорий Богослов, Дионисий Ареопагит

и Йоан Дамаскин[86]. В своето изследване В. Мошин свързва успеха на исихасткото движение през XIV в. с неотклонното му продължаване на утвърдените основни патристични традиции, съдържащи се „в аскетическата и мистическа литература от ранните светоотечески времена, като се започне от св. Василий Велики, Дионисий Ареопагит, Ефрем Сирин, Исаак Сирин, Иларион Велики, Йоан Лествичник, Максим Изповедник, инок Филип – авторът на „Диоптра“, и се стигне до Симеон Нови Богослов“. По-нататък В. Мошин допълва още, че тези познати на Атон съчинения „издигат за основа на духовното самовъзпитание психологическата интроспекция, от която се ражда т.нар. *теория* – система на подвижничество при Григорий Синаит“[87].

В борбата си за отстояване чистотата на православното учение, Григорий Палама е страдал от заслепени клеветници и ожесточени гонители, начело на които е стоял тогавашният константинополски патриарх Йоан XIV. По неговите несъстоятелни и клеветнически обвинения, Палама престоява 4 години в тъмница, като цели 23 години той се бори срещу ширещата се ерес и материалистична доктрина на Варлаам Калабрийски за същността на Таворската светлина. С това Палама повтаря изповедническия подвиг на друг ревностен и праведен пазител на църковните догмати от началото на V век, константинополският архиепископ св.Йоан Златоуст – един от тримата велики вселенски учители на църквата. Заради мъжественото отстояване на Христовата правда и съборното единство, в ранния V век той също е подложен на жестоки преследвания от нечестиви гонители и умира в заточение. През същия този век Византия пак е била разтърсвана от граждански вълнения, в които са пострадали мнозина благочестиви християни, предани последователи на светителя Йоан Златоуст и противници на беззаконията, вършени от редица апостасийни представители на висшата императорска и църковна администрация[88]. През XIV в., освен Григорий Палама, от гоненията на латинофилите са пострадали тежко и монасите от паторийското братство, сред които са учениците на Григорий Синаит – Йосиф, Николай и Исай, преследвани със затвор и вериги от униатите на византийския император Михаил Палеолог *(ЖГС*, с. 237, 249). Техните страдания допълват безбройните имена в необятния балкански мартиролог от древни до нови времена. Затова в скръбна хармония звучат духовните размисли на епископ Н.Велимирович (1880-1956) за страдалния Христов път на Балканите, начертан със сълзите и кръвта на безброй балкански светци, останали верни на Евангелската истина и повторили с делата си Голготския път на Спасителя. Сиянието на този път свети в делата на:

„ ...благочестивите царе и благоверните царици, в богоносните патриарси и свещеници, в светогорските монаси – преподобни и плачещи, постници, мълчалници, пещерници, духовници и чудотворци;

– в коронованите мъченици – византийските царе и воеводи, които бранеха Цариград и Йерусалим от мюсюлманите араби; в мъчениците – селяни и занаятчии, в мъчениците с архиерейски омофор и свещенически епитрахил, в мъчениците във воеводска риза и в монашеско расо;

– в преподобномъчениците от Зографския манастир на Света Гора, които бяха избити и живи изгорени от еретиците латиняни, и в старозагорските мъченици, и останалото множество мъченици, отвека и довека;

– в драговолните мъченици и пещерници балкански – от пещерите на Печ, Черногорието, Охридските, Албанските, Пелопонеските, Търновските, Студеницките, Моравските, векове и векове наред;

– в безбройните мъченици Приморски, Далматински и Босненски, които пострадаха от латинските еретици, изгниха в дубровнишките тъмници или бяха отровени заради Христа, векове и векове наред; – Кой ще ги назове по име всичките?

Това са полкове мъже и жени мъченици от Солун до Дунава, и от Синьо до Черно море. Безбройни полкове от святи православни души, които не може ги побра ни един земен календар и които всинца са вписани единствено в небесния календар, в Книгата на вечния живот. Всички те са били поругавани, заплювани и бити от враговете на честния Кръст, както Христос – от юдеите. Всички те, носейки кръста си, са отишли на своята Голгота, с трънен венец на главата, отвсъде обкръжени с омраза, облечени в тръни, отхвърлени от света; влизащи през вратата на смъртта като последни, ала поети от другата ѝ страна, от благата ръка Христова като първи. – Победили и Изтока и Запада в името Христово"[89].

Драматизмът на събитийната хронология във Византия от средата на XIV в. подсказва, че и през този период е имало направлявани от византийските латинофили аналогични деяния, наподобяващи организиран погром, насочен срещу съборното единство, догматиката и чистотата на истинното православие. Това разломно време е водело до духовно разединяване и вътрешно противопоставяне на византийско общество, до отслабване на държавните устои и съпротивителните сили на християнската монархия. Едно от най-широко разпространяваните еретически учения е варлаамитството, чиито представители са двамата монаси Варлаам Калабрийски от Италия и Григорий Акиндин

от Македония[90]. Основно място, избрано от двамата проповедници, е бил гр.Солун, откъдето учението им е проникнало в Константинопол, а после и в Търново. Преди да бъдат изгонени от Света гора, те се опитвали да въвеждат „платоническите си идеи и елински митове", като разгласяли пагубната си ерес и проповядвали, че светлината на Преображението била материална. Но в утвърдените актове на Константинополския събор през 1351 г. се казва, че Таворската светлина е невеществена, защото носи в себе си благодатта на Св. Дух.

Духовната ерозия на еретизма не пощадява и средновековното Българско царство, вплетено по това време в неравна схватка с маджарската инвазия по западните граници. Разноликият еретизъм (богомилство, павликянско,несторианство, манихейство, адамитство...) му нанася отвътре тежки рани, като създава смут и сътресения в тогавашното общество, доведено до разделение и противопоставяне, подобно на Византия. Затова не е случаен антиеретическият събор в Търново около 1359 г., организиран по заповед на цар Иван Александър срещу иконоборци, богомили, месалиани, адамити и жидовстващи, на който непокаялите се еретици са разобличени и осъдени със съборно решение. За тях очевидно се отнасят словата на пророк Осия: *„Понеже те сееха вятър, буря ще пожънат"*(Ос. 8:7).

Заслугата за възпиране на деградивните процеси в обществото, провокирани от ересите, в условията на временно стабилизиране на държавата и духовното оздравяване на народа, принадлежи на забележителния апологет за чистотата на православната вяра св.Теодосий Търновски[91]. Неубедително звучат днес твърденията на някои учени, че главната причина за военно-политическия упадък на християнските държави пред голямата общобалканска криза на османското нашествие, била единствено и само чумната епидемия на XIV век. На нейния катастрофоцентризъм се отделя самоцелно внимание в прекалено субективни и едностранчиви интерпретации на историческите факти[92], без да се отчита мащабността на многопосочно действащите по това време негативни социални фактори. Те са комплексни: стопанско-икономическата рецесия, разнопосочен феодалeн сепаратизъм провокиран от острото разделение и противопоставяне между униати и антиуниати, изтощаване на военните ресурси от нахлуващи още през XIII в. латини, окупирали Атика, Беотия, Фокида, Родос и Крит; серията от непрекъснати войни през XIV в. с маджарите католици; подклаждане чрез интриги на ереси и социални вълнения в столицата Търново и в гарнизонните крепости; ширеща се анархия и несигурност, засягаща устоите на държавата, църквата и дори семейството. Чумната епиде-

мия[93], подобно на земетресението от 1354 г., не е първопричина, а само допълнителен и утежняващ фактор, действащ като ускорител на разложителните процеси в средновековното българско общество. При това не е изключено епидемията да е била изкуствено разпространявана чрез вторично заразяване на водоизточници, за да се създаде вътрешно по-голям капитулационен хаос, който съпроводен от обща стопанско-икономическа криза и граждански безредици, да улесни инвазията на външните врагове – маджари и османци откъм западната и източната граница[94]. Подобен е случаят с татарската обсада през 1346 г. на кримската крепост Кафа, където генуезките защитници са заразени от татарите чрез хвърлени отвън трупове с чумни бацили. От там епидемията плъзва към пристанищата и вътрешността на много държави в Европа, Балканите, Близкия изток и Северна Африка, за да отнеме милиони човешки живота. За нейния зловещ и опустошителен марш по градове и села през 1347 г. споменават и византийските хронисти Йоан Кантакузин и Никифор Григора[95]. От друга страна настъплението на османските турци към Балканите е улеснено не само от продължителните и разорителни кръстоносни походи на западните франки[96], осъществявани през XII-XIII в., но и отвътре – чрез предизвиканата от варлаамитите гражданската война в самата Византия, чието ехо отеква по всички балкански хоризонти. Покрай изтощителните войни с неприятели по външните граници, еретическата дейност на пролатинските „хуманисти“ и либералисти Варлаам и Акиндин допълнително внася противопоставяне и вътрешно разложение сред византийското общество. Предизвиканите спорове около това учение, довеждат до ескалация на социалното напрежение, утежняващо вътрешната обстановка и водещо до ерозия на държавната власт, дестабилизация и постепенно отслабване на Империята чрез религиозни и граждански междуособици от 1341 до 1347 г. Гибелните последици от тях, редом с конфликтите и разединението между балканските владетели, тегнат още дълги години, почти до залеза на Византия през 1453 г.[97].

Засилващите се по това време униатски настроения сред безпомощната византийска аристокрация и част от духовенството постепенно тласкат Империята към пропастта. Залезът ѝ е белязан от разгаряне на политическите борби и в крайна сметка до изтощаване на ресурсите ѝ, дестабилизация и упадък на съпротивителния ѝ потенциал. С това се обясняват и ширещите се историко-апокалиптични произведения във Византия, Сърбия и България[98], набрали ускорение още през XIII в. във връзка с тогавашния кръстоносен поход[99] и възбудили интереса към тази тема и през XIV в.

Смутове се предизвикват и през следващия XV в., когато последните византийски императори напразно се опитват с униатски отстъпки да спасят обречения Константинопол, изоставен както от Рим и Авиньон, така и от Венеция, за да бъде обсаден от турската флота и сухопътна армия. За позорния политически конформизъм на част от византийския елит да търгува с каноничната чистота на православието пише и ефеският митрополит св. Марк Евгеник, който в своето Послание до своя единомишленик Георгий Схоларий (бъдещият патриарх Генадий II) заявява: *„Ако Господ не изгражда държавата, напразно се трудиха зидарите* [за укрепване на крепостните стени – б. м. Д. Л.]. *Ако Господ не запази града, напразно бодърстваха пазещите го с папските жълтици"*[100]. Трагичната богоизоставеност на царствения град, е резултат на бавно и натрупващо се с годините отстъпление от Божията правда не само на византийската, но и на голяма част от балканската владетелска аристокрация, която впоследствие наложи на главата си османския тюрбан и охотно се раздели с християнската вяра, за да запази васалните си привилегии в тимари и спахилъци.

Какво става на Запад през този драматичен XIV век? Оттогава там започва религиозен, нравствен и политически упадък на Римската църква, който е следствие на теократическата монархия и папския абсолютизъм. Изопачени са съборните принципи и каноничната чистота в богослужението. На мястото на завещаното от св. апостоли съборно единство се налага изкривената неканонична теория на цезаропапизма: 1) за вселенската хегемония на римския епископ над цялата Църква и владичество над света; 2) еднолично провъзгласяване на папското главенство и непогрешимост в делата на вярата[101]. След 1378 г. положението на Запад е допълнително усложнено от настъпилото между Авиньон и Рим църковно двувластие и догматическо отстъпление, водещи до разкол, пълна анархия и упадък в духовния и политически живот на цяла Европа. Западният свят осъмва озадачен с двама папи и три църкви, в чиито ожесточени конфликти са въвлечени много западни крале и кардинали, воюващи настървено един срещу друг и създаващи големия църковен и обществен хаос на „Великата схизма" – най-продължителният раздор на католическия клир"[102]. Възможно ли е в това объркано апостасийно време политически и религиозно разединеният Запад, отпаднал още през 1054 г. от вселенската апостолска християнска църква [103], да окаже ефикасна и спасителна помощ на изтощената, раздирана от противоречия и загиваща Византия, както и на нейните обсадени балкански съседи? Походът на западните рицари (британци, германци, французи,бургундци, фламандци, италианци и пр.)[104] през

1396 г. не се увенчава с успех при дунавската крепост Никопол. Причините, които обикновено изтъква историографията са комплексни, но главната измежду тях изглежда се съдържа в неадекватното духовно състояние на рицарите, което очевидно не е отговаряло на целите на тяхната освободителна мисия. Затова рицарският триумф потъва безславно във водите на Дунав, където за жалост намират своя край много от латинските бойци на смелия френски маршал Бусико и граф Жан дьо Невер[105]. Редица архивни документи свидетелстват за авантюристичното показно „геройство" и тщеславие на рицарите, съпроводено от пиянски „подвизи" и грабежи, което не довежда до успешен финал на битката и реално освобождаване на балканските християни през 1396 г. Според думите на Доменико Тревизант, съвременник на събитията – *„османците винаги побеждават, защото ...те нямат в своята войска три неща, които имат голямо значение [за дисциплината] в армията – вино, леки жени и хазартни игри"*[106]. Народните предания в селата на Пловдивско, Асеновградско, Свиленградско, Айтос и Карнобат пазят спомена за опожарените крепости и църкви, грабежа и издевателствата над местното население. Западните хроники красноречиво говорят за този авантюризъм и безотговорност, въпреки многото поетични възхвали на рицарския героизъм в елегичните творби на френски и фламандски поети от XV и XVI в. [107]. Всъщност изкуствено въведеното в историографията понятие „кръстоносци", придобило днес негативен оттенък, не е било познато на средновековното балканско население, което е почитало светия Кръст, но е наричало омразните му западни рицари с думите *латини* и *франки*. Затова в топонимията на балканските земи не се среща прилагателно „кръстоносен", а има топоними *Латинска черква, Латински друм, Латински гробища*, с които са били означавани местности, през които са преминавали западните окупатори на път за Цариград и Йерусалим, водени от амбициозните емисари на йезуитския орден.

За освобождаването на Балканите безплоден се оказва и съборът на Свещената лига в Констанц край Боденското езеро (1414-1418 г.), както и положените от унгарския народен събор (1414-1423 г.) усилия за обединение на католическия и православния свят срещу общата османска опасност [108] Неговият логичен провал за пореден път показа, че антиканоничен съюз между православни и еретици е невъзможен, така както е невъзможно да се гребе заедно в обща лодка с едно здраво и едно счупено гребло... За така желаната консолидация на християнските сили не помагат нито антитурските войни, водени от германския император Сигизмунд Люксембургски (1387-1437) и унгарския крал

Матей I Корвин (1458-1490), нито безрезултатните преговори през 1451-1452 г. между отделни представители на византийската църква и чешките утраквисти за уния с хусистката църква в Прага. За тези събития ни съобщава Ив. Дуйчев, като се позовава на редица извори, касаещи политическите събития в Полша, Унгария и религиозните борби в Бохемия [109] След провала на рицарската армия на Владислав III Ягело през 1444 г. край Варна, окончателно се затваря страницата от безплодни опити за траен съюз между западноевропейските държави за даване отпор на азиатския завоевател. Според В. Гюзелев, „фактически това е краят на последния провалил се опит за спасяване на балканското православие от страна на католическия свят“[110].

Избавлението идва по-късно от една друга християнска империя – Православна Русия. Тя го извършва в момент, когато според Божия промисъл вече се е изпълнила мярата на изкупителните страдания на балканските народи през дългите и мъчителни робски векове. Това е отреденото време, когато най-сетне от тъмното дъно и българският народ дочува отправения му евангелски зов: „Лазаре, излез от гроба!“.

По това време тази Империя е в апогея на своето могъщество и нейните политико-стратегически интереси към Проливите съвпадат изцяло с освободителните въжделения на канонично сродните балкански християни – българи, гърци, сърби и румъни. Във връзка с това, като цитира Истрин и Милетич, Ив. Дуйчев посочва, че приблизително по това време се изпълнило древното пророчество за бъдещата участ на византийската столица, съдържащо се в есхатологичното съдържание на един загадъчен текст от XV век, открит в гроба на Константин Велики, който бил тълкуван от константинополския патриарх Генадий II Схоларий (1453-1459). По този повод Дуйчев допълва, че „възгледът за Москва – трети Рим се зародил точно когато руският народ бил единственият православен народ по това време силен и могъщ, способен да се противопостави на неверниците“ [111].

* * *

Славяно-византийският исихазъм като ярко социално движение, оставя незаличима следа в духовния и политически живот на цялото Източно християнство. След гибелта на Византия и на съседните балкански държави, камбанното ехо на това учение продължава да отеква и през следващите столетия в духовната култура на източноевропейските народи. Корените на това богоблагодатно мистично учение се откриват още в ранните векове на християнското монашество, когато св.Антоний Велики и св.Макарий Велики основават първите манастирски скито-

ве в пещерите на Среден и Долен Египет, Мала Азия и Синай. Техен продължител е св. Симеон Нови Богослов, живял през XI в., който поставя основите на учението за Богосъзерцанието. Но истински разцвет то получава през първата половина на XIV век, когато е доразвито и пренесено от Византия в България от св. Григорий Синаит и продължено от неговия най-близък ученик и последовател – българският монах Теодосий Търновски[112]. Този забележителен книжовник се проявява и като поборник за чистотата на Православието и пламенен защитник на вярата от различните ереси, ширили се по това време из България и съседните балкански държави.

Исихазмът като духовен подвиг, е свързан с отшелническото безмълвие, чрез което се постига духовно благодатно състояние на единение с божествената светлина, озарила някога Спасителя на Таворската планина. Учението за молитвеното съзерцание на невеществената небесна светлина е подробно развито в съчиненията на Григорий Синаит. Там намираме и главите, посветени на заповедите, догматите, умносърдечната молитва и наставления към безмълвниците[113]. Неговото име се свързва с цяла школа от последователи в балканските страни, просияли в подвижничество както в Странджа, така и на Света гора Атон, откъдето духовният отзвук отеква в скалните обители на Понтийските планини на Трапезунт, в земите на североизточна Мала Азия, при манастирите Метеора в Тесалия на преп.Атанасий Метеорит (СбОП, с. 300), в несебърските скриптории и в Епикерниевото манастирско съзвездие на Сливенска Света гора. Това облагородяващо духовно влияние постоянно присъства в центровете на Евтимиевата книжовна школа при столицата Търновград, в Ивановските и Шуменските скални обители. То обогатява с безценни ръкописи манастирските библиотеки в Карпатите, Влахия, Трансилвания и Молдавия: *Сихастрия, Агапия, Пятра Нямц, Секу, Варатек, Ворона, Слатиоара, Яломица, Тисмана*[114]. Учението намира благодатен прием и в сръбските манастири при *Раваница* и *Горняк*, където Ромил Видински и Григорий Доброписец оставят цяла плеяда от последователи на исихазма[115]. Но най-големият разцвет на това учение е през XV-XVI век, когато намира благодатен прием в многобройните манастирски центрове на Киевска Русия. Преди това, в средата на XIV в. особено силно се е чувствало благодатното влияние на исихазма сред българските монаси на Втората българска държава под щедрото дарителство и лично покровителство на цар Иван Александър[116]. В хармония с това звучи съдържанието на известната творба на търновския патриарх Евтимий „Похвално слово за Константин и Елена“, в която се представя цялостно благочестивият образ на истинския

християнски владетел – защитник на православната вяра с нейната канонична пълнота и чистота, като строител на църковния и манастирски живот. Въпросът за ролята на Божия помазаник – духовно просветеният владетел в православния Изток е тясно свързан с хармонизираната държавно-църковна дидархия [117] през цялото Средновековие, което неправилно и тенденциозно е било наричано в миналото от пристрастената наука с хулния израз „тъмна и мрачна епоха на човечеството“. Днес обаче можем напълно да се доверим на думите на руския византолог И. Соколов: „Във Византия още през VI в. била исторически оформена и консолидирана средновековната концепция за дидархията или симфонията във взаимоотношенията между държавата и църквата. Тези две институции (*толкова много ненавиждани от различните либерални и реформаторски движения на XIX-XX в.- б.м.)*, някога били неделими части на един сложен синхроннодействащ организъм. Благополучието на цялото общество зависело, както от личното нравствено състояние на монарха и патриарха, така и от двустранното отношение на единомислие, сътрудничество и взаимна подкрепа между тях двамата“ [118] Симфонията на двете власти: държавната и църковната, е била мистично богоосветена дидархия и нейната сила се кореняла не само в нравствеността и хармонията на отношенията между монарха и патриарха, но и в общото нравствено състояние на целия народ. Не случайно се приемало, че патриархът е пръв (т.е. почетен) поданик на Божия помазаник – царя, стоящ начело на държавата, а пък царят – пръв духовен син на патриарха, който е духовен глава на църквата и народа, за чиято съдба и двамата отговарят пред Бога.

* * *

Основоположникът на исихазма в балканските земи – византийският монах Григорий Синаит се подвизава на Синай и Атон по времето на византийския император Андроник II Палеолог(1282-1328 г.), когато основава своя пещерен манастир в местността Парория в Източна Тракия. Той е роден в края на XIII век в малоазийското селище Кукулон, недалеч от приморския град Клазомен(дн.с.Келисмен),съседен на Смирна, лежащ на Еритрейския полуостров при Егейско море в Западна Мала Азия. Това е времето на усилено настъпление на османските турци в малоазийските провинции на Византия: Витиния, Икония, Троада, Мизия, Ликаония, Фригия, Лидия и Кария. Григорий Синаит имал горчивия опит от ранната си младост, когато около 1290 г. бил отвлечен от османци и освободен срещу откуп от благочестивите християни на гр. Лаодикия. После следват годините му на странствания в Синайския

манастир „Св.Екатерина“ (където приема монашество), Йерусалим, о-в Кипър, Света гора Атон, Солун, Константинопол, о-в Хиос, о-в Митилин, Созопол, Адрианопол и накрая в областта Парория в Странджа планина (АП, с. 318-324).

При издирването на удобно за отшелническо безмълвие място, на свети Григорий Синаит му се наложило да претърпи мъчителни и многократни странствания, изпълнени с много опасности, унижения и скърби както от едноверци и еретици, така и от иноверни агаряни и скитащи разбойници. Последните, наричани в житийните текстове с името хусари, по всяка вероятност са били западни каталански наемници, дезертирали от наемническия военен корпус на византийската армия. По това време в Източна Тракия нахлуват османски отряди, домогващи се до контрола над крепостите по главния Диагонален път между Адрианопол и Константинопол. Почти през целия неспокоен XIV век, в бушуващата гражданска война пътищата на Византийската империя са изпълнени с несигурност и всякакви опасности. Особено тези от тях, които са се отклонявали от централния Диагонален път (Виа Милитарис) през планинските върхове и проходи на Странджа към вътрешността на Северна Тракия, областта Загоре с градовете Ямбол, Карнобат и Несебър.

В такива условия е възникнал духовният център на исихазма в Парория, тясно свързан с православните традиции на Синай, Йерусалим и Света гора Атон. При Григорий Синаит в Парория са пребивавали и много негови ученици – духовният просветител и бъдещ цариградски патриарх Калист I, българският книжовник Теодосий Търновски – разпространител на исихазма в българските земи и последователен защитник на православната църква от ересите през XIV век. В пещерните килии на *Месомилеон* са намирали убежище и българските отшелници Ромил Видински, Иларион и Климент. Монашеското братство е поддържало тесни връзки с патриарх Евтимий Търновски, с манастирските братства в Света гора Атон, както и с тези при Несебър, Созопол и Епикерниевия манастир край Сливен. В забележителната школа на Григорий Синаит и в създадения от следовника му Теодосий Търновски книжовен център в местността *Кефаларево*, се е създавала оригинална и преводна литература, разпространявана по–късно по целия Балкански полуостров. Мнозина от подвижниците исихасти, подобно на архиепископ Марк Ефески от следващия XV век, завършват живота си като поборници за чистотата на православието от ересите, униатството и феодалния сепаратизъм, подкопаващи балканското единение и устоите на християнската държавност през XIV-XV век. Подвигът на тези

смирени и мъжествени войни на Христа, подвизавали се в мълчалните катакомбни обители на Странджанска Света гора, се състои във волята им да отстояват богоначертаните евангелски закони така, както великите учители на ранната християнска църква в Палестина, Кападокия, Икония, Никомидия, Антиохия, Александрия и др. Известни са мнозина ортодоксални подвижници и от по-ново време, удостоили се да видят съвършеното сияние на нематериалната Таворска светлина, с което са се уподобили на някогашните парорийски анахорети, съзерцавали благодатната светлина на Преображението. Както посочват Ив. Марчевски и архим. Серафим Алексиев, това са бележитите руски подвижници от първата половина на XIX в. св.Серафим Саровски[119] еп. Игнатий Брянчанинов; учениците на стареца Паисий Величковски в Молдавия – Арсений Белозерски, Йоан Безпръстни, монасите Амвросий и Атанасий от Гороховския скит и много други като тях и преди тях[120].

ОПИТИ ЗА ЛОКАЛИЗИРАНЕ НА *ПАРОРИЯ* В НАУЧНАТА ЛИТЕРАТУРА

Данните от научната литература за Странджа свидетелстват за множество останки от средновековни църкви и манастири, съществували като част от цялостната селищна, крепостна и пътна мрежа на Тракия и в частност на Парория, намирала се около някогашната граница между Византия и България.За тях многократно се споменава във византийските и българските исторически извори, както и в съчиненията на редица учени медиевисти от старо и по-ново време, посветили своите трудове на средновековната история и влиянието на славяно-византийския исихазъм в духовната култура на балканските народи през следващите векове[121]. Повече от век не угасва интересът на няколко поколения български и чуждестранни учени – историци, филолози и богослови към бележитата духовна школа на исихазма и основателя на Парорийските манастири в Тракия през XIV век – св.Григорий Синаит. Изказвани са най-различни хипотези за местоположението на манастирските лаври, осияли със светлината си духовното творчество на следващите поколения книжовници през XV и XVI век. В книгата на гръцката изследователка *А. Δεληκάρη* (виж посочената там библиография) е даден общ преглед на досегашните опити за локализиране на Парория, представени в резюмиран вид:

1. *Сакар планина* – Е. Голубински, П. Сырку, К. Иречек, Хр. Попов, В. Златарски, Н. Державин;
2. *Манастирски възвишения* (при селата Голям и Малък Манастир): П. Сырку, К. Иречек, К. Радченко, Х. и К. Шкорпил, Е. Калужняцки, И. Соколов, В. Маркович, В. Златарски, А. Σαμοθράκης;
3. *Бакаджиците* (Ямболско) : К. Шкорпил, К. М. Αποστολίδης;
4. *Водѐн* (Елховско): Д. Драганов, P. Soustal;
5. *Странджа* – около *Скопелос, Скопо* или *Малка* и *Голяма Махиада*: И. Руварац, П. Сырку, В. Киселков, Г. Аянов, N. Βέης, В. Пандурски, H. Boissin, E. Turdeanu, V. Laurent, В. Бешевлиев, А.-Αι. Ταχιάος, И. Дуйчев, Д. Ангелов, Д. С. Радойчич, П. Русев, И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев, K. Ware, J. Meyendorff, Кл. Иванова, D. Obolensky, D. Staniloae, Н. Тулешков, A. Lägreid-R.Glockner-H.Walter, D. Balfour, Л. Грашева, И. Панчовски,

Г. Нешев, В. Гюзелев, Chr. Hannick, P. Soustal, В. Киряков, Й. Андреев, E. Hisamatsu, Г. Χαριζάνης;

6. *Босна* (рид в Северна Странджа) и при селищата *Заберново* и *М. Търново*: Г. Горов, P. Soustal;
7. *Стара планина*: G. Podskalsky.

Както е видно, най-многобройни са учените, търсещи Парория в границите на Странджа[122]. Към тях се присъединява също И. Мамалакис, който поставя областта *Парория* някъде на север от Адрианопол[123].

Успоредно с опитите за откриване на Синаитовия манастир е проявяван интерес и към следите на основаната от Теодосий Търновски книжовна школа на исихазма в местността *Кефаларево*. Както е известно, тя е свързана с *Парория* и с духовния живот на България и Византия при управлението на цар Иван Александър (1331-1371) и византийските императори от династията на Палеолозите – Андроник II Стари (1282-1328) и най-вече при смутното управление на Андроник III Млади (1328-1341) и сина му – император Йоан V Палеолог [124].

От житийния текст за Григорий Синаит узнаваме, че в началните десетилетия на балканския XIV век, когато османските нашественици нахлуват в Източна и Южна Тракия, в планинската местност *Месомилеони* на областта *Парория* е основан пещерен манастир на исихазма. В него, както и в скриптория на местността *Кефаларево* са се подвизавали редица ученици и последователи на исихаста Григорий Синаит. Тук, под грижата на български, гръцки, румънски и сръбски монаси е процъфтявала богатата духовна култура на исихасткото учение (от гръц. ἡσυχάζω „мълча, безмълствам"). През следващите десетилетия и столетия духовните приемници на Григорий Синаит продължават делото на исихазма на различни места на Балканите, като в някои от тях създават книжовни центрове. Имената на най-известните последователи: *във Византия* – св. патриарх Калист, св. Григорий Палама, Давид Дисипат, преподобните отци Герасим, Йосиф, Атанасий Метеорски, Сисой Синаит, кир Силуан, митр. Яков Серски; *в Търновска България* – преподобните отци Теодосий Търновски, св. Патриарх Евтимий, бъдещият митрополит Киприян, Роман Търновски; *на Света Гора Атон* – преп. Марк Клазоменски, Никодим Светогорец, авва Николай, слепият монах Аарон, Климент Българинът; *във Влахия и Молдавия* – преп. Никодим Тисмански и Паисий Величковски; *в Сърбия* – препод. отци Ромил Видински (Раваницки), Григорий Мълчаливи (Горняцки) – биограф на Ромил, и др.[125]. В *Русия* искрата на исихазма е пренесена от митр. Киприян, на чието дело като Киевски и Московски общоруски митрополит от 1376 до 1406 г. са посветени множество научни изследвания

на български и чуждестранни учени. Неговата многостранно проявена църковно-административна, дипломатическа и писателска дейност е описана подробно заедно с други събития от средновековната история на Русия в знаменития десеттомен исторически труд наречен „Руски летописен свод“от XVI в., известен още като „Царствен (Остерманов) летописец“[126].

За местонахождението на средновековната област Парория и Синаитовия манастир разполагаме с три основни извора: житията на Григорий Синаит и Теодосий Търновски, написани от патриарх Калист I, и житието на Ромил Видински, написано от ученика му Григорий Доброписец[127]. Последното е писано на гръцки в атонския скит Мелана между 1385-1391. Преводът му на славянски е дело на български книжовник. Известни са два славянски преписа от житието, най-старият от които се намира в сборник със слова и жития от XVI в. (посочено по Гилфердинг, № 58, за което виж Сырку)[128].

Конкретната локализация на манастира в трите жития не е дадена, а само е загатнато, че се е намирал в „място между българи и гърци, називаемо Парория“, т.е. гранична област. Поради това и до днес в историографията се спори за локализацията му. Предположенията, че манастирът се е намирал в Сакар планина, на Манастирските възвишения между Ямбол и Елхово и дори на Бакаджиците, се оказаха несъстоятелни и непотвърдени от досегашните теренни проучвания[129].

Първоначално Иречек поддържа тезата, че под Парория трябва да се разбира Сакар планина, като по-късно променя ориентацията си в полза на Манастирските възвишения, северно от Тополовград и Елхово. По-късно, в началните години на XX в., пръв В. Киселков подложи на критика тази теза и изказа новото мнение, че манастира на Григорий Синаит трябва да се търси не другаде, а именно в днешната турска част на Странджа „нейде в близката планинска околност на градеца Скопел (дн. Скопо, тур. Юскюп) в близост до река“[130]. Макар че посоката му към Странджа е правилна, Киселков е допуснал грешка като е смесил имената на две различни лозенградски села: *Ескиполос* (древния Скопелос, дн. село Йонташ), разположено северозападно от Лозенград и другото село *Скопо* (дн. Юскюп), намиращо се в противоположна посока на около 15 км, източно от същия град. И при двете селища има обширни развалини от големи византийски крепости, за които давам теренни сведения по-нататък в настоящето изложение. Към приемливата теза на Киселков се присъединява и Н. Тулешков, според който „пустинята Парория е в рамките, очертани от градовете Созопол, Зидарово, Бунархисар и Мидия, а манастирът на Григорий Синаит следва да се постави

някъде между Скопо и М. Самоков“[131]. По-нататък Тулешков допълва, че в средата на XIX в. точното място на Синаитовия манастир е било известно, „което е видно от описанието, дадено от Неофит Рилски за Рилския манастир, където покрай другото се споменава и за кулата на Григорий Синаит“[132]. Според мен, не можем напълно да се доверим на това съвсем кратко епизодично сведение, понеже не знаем, дали то се дължи на преки впечатления на Н. Рилски, или е плод на разкази, чути от поклонници, дошли от странджанските села в Рилската обител.

Твърденията на историците Б. Димитров, Д. Драганов, А. Орачев, на краеведа Г. Горов и др., че Синаитовият манастир се е намирал в дн. българска част на Северна Странджа, около селата Заберново, Калово, Воден, Голямо Буково или Горно и Долно Ябълково и пр., се оказаха несъстоятелни и без солидни и убедителни теренни аргументи.[133] Те се опровергаха и от резултатите на двете теренни експедиции „Парория 84“ и „Парория 85“, осъществени от Експедиционен клуб 1300 при Великотърновския университет с ръководител Й. Андреев, който посочва, че „нито един от тези обекти не отговаря на данните, почерпани от историческите извори“. Според него това са късни манастирски поселения, възникнали през епохата на Възраждането“. Затова Андреев се присъединява към хипотезата на Киселков, че локализацията на Синаитовата обител трябва да се насочи южно от днешната българо-турска граница, в близост до върховете Голяма и Малка Махиада, отговарящи на данните от първоизточниците[134]. Въз основа на анализа на изворовите данни, Й. Андреев[135] достига до извода, че през 20-те години на XIV в., по времето на българския цар Михаил III Шишман и византийския император Андроник II, граничният лимес между България и Византия е минавал в района на планината Странджа, като двете изходни точки на граничната линия са били Созопол и Черномен (на десния бряг на Марица). От планинския сектор на Странджа, трасето се е спускало по долното течение на р. Тунджа, като византийската крепост *Скопелос* е маркирала границата откъм юг. Развалините на тази голяма крепост личат и днес върху хълма над дн. село Йонташ (по-старо Ескиполос), разположено над язовира *Каялъ бараж* при река *Текѐ дере*, северозападно около 20 км от Лозенград.[136]

Съобщението на византийския пълководец Йоан Кантакузин (ГИБИ, т. X, с. 259) за военни действия през 1328 г. в околностите на гр.Виза между Михаил III и Андроник III, хвърля допълнителна светлина върху траекторията на граничната линия. Според Й. Андреев[137], тя е минавала на около 70-80 км, северно от гр. Виза, по странджанските възвишения. За втори път историческите извори свидетелстват за пери-

ферията на българските владения, от което може да се заключи, че променливата динамика на граничната линия е очертавала трасето ѝ още през VIII в. южно от градовете Ямбол, Несебър, Анхиало и Созопол, когато е сключен мирният договор между хан Тервел и византийския император Теодосий III (ГИБИ, III, с. 285).

Какво е подвело бележити учени като Иречек, Сырку, Шкорпил, Златарски и др., да търсят легендарния манастир не в Странджа, а в Сакар планина и по малките възвишения между Ямбол, Елхово и Карнобат. Според мен, причината за това е в общото и предубедено възприемане на планинските масиви като пограничи топографски маркери, без да се отдава значение на микрообектите, имащи по-голяма ориентационна стойност при локализацията. Отговорът трябва да се търси: не в общата географска макротопонимия и оронимия, а в теренните детайли на *планинската микротопонимия.* Именно тя се явява носител на конкретна информация за планински местности като *Месомилеон,* в които някога е имало побити каменни гранични стълбове – известните от римската епоха *милеарни колони*, а на гръцки – *милеони*, (вж. *Лингвистичен анализ на житийната хронотопия*).

В средата на I век, когато Тракия става провинция на Римската империя, областта е покрита от сравнително гъста пътна мрежа, в която водещо място заемат двата главни пътя: Диагоналният (Via Militaris), свързващ Singidunum (дн.Белград) с Константинопол и вторият – Via Egnatia, минаващ по адриатическото и беломорското крайбрежие и свързващ Дирахиум (Драч, Дуръс) с Константинопол. Съществувал е и трети, приморски път (Via Pontica) с локално значение, наричан Понтийски път, който е свързвал Константинопол с крайморските градове Анхиало, Созопол, Месемврия, Одесос и Константия. От тези три стратегически пътя има множество разклонения, насочени към крепостните градове във вътрешността на Тракия и Странджа. Римската пътна мрежа на Балканите е подробно описана в пътните карти, известни като Itineraria romana; Tabula Peutingeriana от IV век, Itinerarium Antonini Augusti от III век и Itinerarium Hierosalymianum от времето на Константин Велики[138].

Според Ст. Лисицов, римското пътно строителство е разработвало заварените от траките примитивни конски пътеки и ги е превръщало в удобни пътни съоръжения – друмове с каменна настилка, сводести мостове, пътни станции (някои с наблюдателни кули), милеарни колони и др.[139] Върху някои от тези колони са били издълбани латински надписи с посветителски или мемориален характер. Такъв например е намерен при с.Бучино, Софийско край Диагоналния път. Други милеарни колони

от стари римски пътища са открити при селата Лозенец и Малко Чочовен, Сливенско, при с.Дълбоки, Старозагорско и край Крън, Казанлъшко[140]; друга колона с гръцки надписи е имало около римска пътна станция в мест. Карвансара, южно от с. Горно Ябълково, Средецко[141], както и тази, която видяхме край вътрешния римски път в местността *Гола бърчина* при с. Кула, Лозенградско. За римските пътища в планинска Тракия, трябва да се отбележи, че по трасетата им е имало още един вид пътепоказателни знаци, представляващи крайпътни камъни с изкуствено пробит отвор, или скали с особена конфигурация, дооформени в разсечен профил. Те носят имена *Вратника, Сечения камък, Пробития камък* в *Стидовска планина* край Сливен[142]. Подобен е и случаят с *Провъртеника* – висока скала с кръгъл отвор, стърчаща над скалите с пещерните скитове по течението на р. Искър при Карлуково, Свогенско.

През Средновековието тези пътепоказатели вероятно са били преизползвани от българи и ромеи като маркировъчни знаци за определяне границите между България и Византия, за които се споменава в някои мирни договори. Независимо от променливата и подвижна през вековете траектория, трасето на границата най-общо е следвало посоката очертана още през VIII в. при българските ханове Тервел и Крум[143]. Очевидно в някои секторни участъци тази граница е съвпадала с трасетата на старите римски пътища. Вариращите отклонения от нея през следващите векове са били фиксирани в по-късните мирни договори чрез обичайните имена на отделни крепости, служещи за реперни точки при обозначаване на новоизменената гранична траектория. (фиг. 3 и 4).

Така някогашната римска практика, да се отбелязват по трасето секторните разстояния между отделните пътни станции, вече е била отпаднала. В следващите векове византийци и българи продължили заварената римска традиция да се поставят по планинските височини каменни колони с надписи, но те вече не означавали разстояния на пътни участъци, а *граничен лимес,* т.е. линия, разделяща територии на влияние между две воюващи държави. Тези колони обикновено били поставяни след сключване на мирен договор. Пример за това са пограничните стълбове с надписи, ħоставени от цар Симеон през 904 г. в околностите на Солун. Те били забивани по гребена на планинската верига Градобор, северозападно от Солун докъм р. Вардар. Единият от тях е при с. Вардаровци, а другите два – над прохода при долината на р. Галик край с. Наръш, Солунско[144].

В търсенията си на знаменитата Парория, старото поколение учени са възприемали в твърде широк пространствен смисъл значението на гръцката дума *μίλιον/μηλεών (=милеон)*, като неправилно са я отъж-

дествявали с големите планински масиви на Сакар планина, Манастирските възвишения и Бакаджиците. Всъщност самата дума означава не хълм или планина, а както посочва Б.Филов, се отнася до съвсем тясно и малко понятие – „каменен стълб, колона“, или „милеарен камък, маркировъчна гранична колона, поставяна по трасетата на старите римски пътища“. Според автора, в България са открити около 180 запазени милеарни колони (milliaria), някои от които са с двуезични надписи[145]. През античната епоха тези камъни са изпълнявали ролята на своеобразни репери, километрични знаци като части от римската пътноизмерителна система за сегментиране дължината на отсечки между отделните пътни станции. Самата етимология на топонима *Месомилеони* подсказва за това (вж. Лингвистичен анализ на *житийната хронотопия*). От това следва, че ***Синаитовият манастир вероятно се е намирал в местност, разположена между милеарните стълбове (колоните) на стар път, по чието трасе по-късно е вървяла границата, разделяща България и Византия.*** В началото на XIV век гръко-латинският термин *милеон* вече е загубил старото си значение на километричен знак за отбелязване на отсечки от римски път и чрез лексикална метонимия е развил вторично значение ‘сектор от *междудържавна граница*, маркирана с милеарни камъни’. Затова и самото име *Парория* правилно означава „пограничие“, а не римско „подрумие“… Известно е, че старите римски пътища са минавали по високите части на планинските вериги, които през Средновековието са представлявали естествени разделителни прегради, използвани за определяне на междудържавни граници при сключване на мирни договори. Понякога средновековната гранична линия е следвала с трасето си посоката на стария римски път и е съвпадала с него в някои релефни участъци.

Следва въпросът къде и през кои местности е минавало някогашното гранично трасе и кои от старите имена на местности през вековете са изцяло заменени с нови наименования. Как да ги идентифицираме и разграничим, при положение че днес на терена едва ли ще се намерят остатъци от тези милеарни камъни? Ако има запазени, те или са в музеите, или са вградени в зидовете на съвременни селски постройки.

Опорни точки за това намерих в някои по-късни хронотопоси в местната микротопонимия, която събрах от днешните жители мюсюлмани, заселени в с. *Ко́йва* (дн. тур. Кузулу̀), Лозенградско. При теренната анкета през 2006 г. у тях намерих запазени смътни спомени за стари пътища, които са минавали по билата на съседните хълмове, ограждащи долината на *Манастѝр дерѐ* с пещерния манастир и развалините на *Калѐ тепѐ*. Единият от тях е идвал от юг, вероятно като

отклонение от Диагоналния път при крепостта *Бурдизион* (дн. Бабаески), продължавал е в посока към с. Кавакли и Лозенград, минавал е западно от с.Койва, като се е насочвал на север по билата на хълмовете *Санджа̀к тепѐ, Ха̀на, Панаѝр тепѐ и Карту̀ль*. Трасето на другия път е с направление югоизток – северозапад. Той е минавал по билото на гористите хълмове *Куш бунàр сърто̀, Куз тепѐ*, завивал е източно от *Калѐ тепѐ*, през *Каракача̀нски колѝби* и се е събирал с първия път в местността *Паламѝд дерѐ*, северно от изворната зона *Атмаджа̀ кайнак* на р. *Манастѝр дерѐ*. Очевидно тези два пътя повтарят някои сектори от трасетата на стари римски пътища с местно значение, използвани и през XIII-XIV век. Според мен, те свързват паралелните трасета с главния Диагонален път и при внимателно проследяване на посоката им, може да се открият останки от каменната им настилка (калдаръм< гр. *кало́дромос* ‘добър път‘, за разлика от черните пътища).

Не трябва да се пренебрегва и съществуването на друг стар път (паралелен на главния Диагонален път), който е вървял по високите части на Южна Странджа, като е свързвал крепости или пътни станции, разположени по линията: *Ко́вчаз – Ко́йва – Ско́по (дн. Юскю̀п) – Бунархисар – Вѝзе – Сарай*. По всичко изглежда, че в участъка си при с. Койва той съвпада напълно с посоката на горепосочения път, минаващ по билата на описаните хълмове над Манастир дере при с.Койва. Вероятно по този вътрешен и второстепенен планински друм, в района между днешните селища Ко́фчаз и Ско́по, са били извършвани разбойническите нападения, от които са страдали някога отците исихасти в манастирските поселения. Това се вижда в текста на житията на Теодосий и Ромил: „паро́рское ѻ҃нѡ̀ мѣ́сто плѣ́но разво́иникъ и҆ ѻу҆ві́нцъ бы́вь; въ паро́рскоую пакы̀ въ҆зра́тисе ѻ҃ни́тѣль; ѡ҃ безу҆ча́ныхъ ѻ҃нѣхь ѻу҆ві́нцъ напа́данїа стоу҆́жнв҃ сн. и҆ ѡ҃ нѭе на въсакь дн҃ь тѣ́хь плѣнѥ́нїа (ЖТТ, 16/29-30; 14/5-6); „зѣ́лѡное томлѥ́нїе зълоѭ́тны̀ разво́инись.и҆́хъ же и҆ хѣ́саре мѣ́ста ѻно́го жи́теле нари́ю҆ють“ (ЖРВ – по Сырку 1900: 12, 14, 49).

Пътят е минавал североизточно, на около 10 км от споменатата в житията крепост *Ско́пелос*, локализирана при дн. село Йонташ, Лозенградско[146]. Надолу, след крепостите при с. Ско̀по и гр. Виза, този паралелен път или е продължавал самостоятелно към Цариград, или от Сарай се е спускал към равното поле и през дн.Черкезкьой е достигал до брега на Мраморно море. При Силиврия той се е включвал в главния Диагонален път, идващ от крепостта *Цорулон* (дн. Чорлу) в посока към Цариград[147].

В местността *Орма̀н байр*, северно на около 8 км от *Койва* и също на толкова разстояние западно от с. *Капаклъ*, попаднах на ясно забе-

лежими остатъци от римски път, чието трасе успях да проследя по протежение на около 300 м. В отделни сектори кантовите бордюри и настилката от ломени камъни са добре запазени. Наоколо има останки от обширни некрополи на селища, чиито обитатели вероятно са били същите от XIV в, за които в ЖТТ се казва, че наричали езерата с думата *вирове*. Според сведението на днешните жители, пътят е свързвал Ковчаз и Дерекьой, но допускам, че в местностите между селата Койва и Капаклъ той се е раздвоявал, като десният му клон е продължавал надолу към крепостите и пътните станции в направление *Юскюп-Бунархисар-Виза*, за да се съедини с централния Диагонален път. За такова вътрешно отклонение от главния римски път, минаващ по долината на *Теке дере* (ант. *Контадесдос*) през крепостите при *Хавса (ант. Ostudizus) – Петра – Скопелос – с. Странджа (Кайбилар) – Г. Ябълково – Факия (ант. Sadame) – Средец – Девелт – станция Podizo – Анхиало – Месемврия* споменава също в своя труд и Г. Аянов. Той посочва, че поради опасностите, които криела планинската отсечка между крепостта Скопелос и с. Странджа, от последното започвало пътно отклонение, предпочитано от повечето пътешественици през XVII-XVIII в., което минавало през селата *Канара – Коджа тарла – Ериклер* и при Бунархисар се съединявало с другия вътрешен римски път, идващ от *Средец – Ковчаз – Скопо – Виза – Сарай – Цариград*[148]. В района на местността *Панаир тепе* при бившето българско с. Койва има слаби следи от зидове на параклис, вероятно свързан с намиращите се наблизо останки от стари гробища. Известно е, че там където стават междуселски панаири, минават и пътища. Твърде вероятно е този трети локален път, идващ от Лозенград и с. Кавакли, да е минавал покрай с.Койва, като е свързвал паралелния планински път (Ковчаз – Виза – Сарай) с Диагоналния главен път при крепостта *Буртудизус (Бурдизион)* – дн. турски град Бабаески, лежащ между Одрин и Люлебургас. Съществувалото някога тържище в мест. *Панаир тепе* при с.Койва е обслужвало околните села, както и тези при селата Скопо (Юскюп), Кула и Петра (Каялъ), Лозенградско. Обаче твърде е възможно то да се окаже наследник на местен късноантичен емпорион, какъвто е имало при древната *Туида* (*Цоида*) от III-IV в. (Сливен), както и в сакарските селища по долината на Тунджа[149] и на много други места в Източна Тракия. Несъмнено пътищата през пустинните местности в някогашна *Парория* са водели не само към укрепени градски центрове като *Адрианопол, Скопелос, Хераклея, Проватон, Маркела*, но и към средновековни тържища, където е имало оживена търговия. Такова е било и тържището в местността *Лофус панагиреос* (Хълмът с панаира=пазара) при бившето гръцко с. Скопо, из-

точно от Лозенград. Подобно на това е имало също и в околностите на с. Кула, северно от Лозенград, където се откриват развалини от няколко средновековни селища. Големи събори са ставали и в околностите на скитовете *Св. Георги* и *Св. Яни*, разположени северно от с. Инджекьой по южните склонове на вр. Махиада [150]. Затова не е учудващо, че тези търговски пътища са били предпочитани и обичайни свърталища на разбойници (хусари, каталани и пр.), които са притеснявали парорийските отшелници с нападенията и грабежите си над преминаващи пътници. Остава загадка по кой от местните вътрешни пътища е минал вестоносецът на скопелския кефалия, за да предаде на парорийските монаси писмото, предупреждаващо ги за грозящата опасност от бродещи турци в околностите на манастира. Това се илюстрира много ясно в дадените по-горе откъси от житийните текстове на Теодосий Търновски и Ромил Видински (ЖТТ и ЖРВ).

На този етап на теренни наблюдения, без секторно проследяване на пътното трасе и археологически разкопки, не може категорично да се възстанови в детайли профилът на старата пътна мрежа. Необходимо е данните от теренния дневник допълнително да се сравняват с други археологически карти, за да се направи подробно реамбулиране и локализиране на редица крепости и пътни станции, като се изясни тяхната диахронна стратификация. При това трябва да се отчита и факта, че през вековете пътната мрежа в региона е търпяла изменения. Някои селища и крепости са запустявали, отделни отсечки от стари пътища са били изоставяни, а нови са се появявали на други места около построени или възстановени стари крепости.

Според запазено местно предание сред днешните жители, старото с. Койва се е намирало първоначално на високия хълм югозападно от днешното село. Поради недостиг на вода, жителите му слезли в долната част на *Манастир дере*, встрани от което е разположен долът *Шейтан дере* (по сведения на местния кмет Сейфи ага). По-късно, след изселване на българските жители, село Ко́йва е преименувано в дн. Кузулу́ и презаселено от някогашни българомохамедани, говорещи днес само турски. Имах възможност да беседвам непосредствено с мнозина от тях при двете ми посещения на пещерния манастир.

Изобилието от керамични фрагменти и зидове на воденици, които видях по долината на Манастир дере, е свидетелство за интензивен поселищен живот през късното Средновековие, най-вероятно през XV-XVII в., след заглъхване на спомена за някогашната пустинна Парория. За съжаление старите местни българи, изселили се от Койва в пределите на днешна България, вече не са между живите. Техните потомци

живеят в гр. Варна, обаче е пропусната благоприятната възможност да бъде разпитано старото поколение, което най-пълно е познавало историческите паметници и местностите около родното им село, останало след 1913 г. зад българо-турската граница.

Новооткрит пещерен манастир при с. Койва, Лозенградско

В малкото предварително съобщение от 2005 г., поради краткотрайния и непълен оглед на теренните особености, първоначално представихме обекта с частична характеристика и локализация[151]. При второто и третото посещение в района разполагахме с повече време и възможности за детайлно уточняване на релефа и актуализиране на картната схема. Това ми позволява да направя тук съществена корекция в териториалната локализация на обекта, която излагам по-долу.

Манастирът се намира на около 25 км северозападно от Лозенград в околностите на бившето българско с. Койва (дн. Кузулу) на турска територия. В сравнение с големите скални манастирски комплекси при градовете Виза и Мидия, този тук е повече с размерите на пещерен скит, оформен според конфигурацията на скалния релеф. Състои се от пещерен храм и 10 килии, помещаващи се в различни по форма и обем пещери и скални навеси, разположени редично в основата на малък скален венец. Фотографирах всичките пещери, но поради недостиг на време, успях да направя линейни измервания само на три от тях: голямата двукамерна килия № 1 – първата вляво на килийната редица; манастирския храм (пещера № 8) и съседната до него килия № 7 с три иконни ниши. Останалите килии са разположени в по-малки пещери или под естествени скални козирки, носещи белези от обработка на скалата, вероятно за разширяване с пристройки от дървени конструкции. Всичките са разположени в основата на малка карстова стена с неправилна дъговидна форма в посока североизток – югозапад, трудно забележима поради гъстата храстова растителност. Скалният венец е с приблизителна дължина 30 м и вариращa височина около 6-7 м. Над него има плато с ливади, оградено от гористи височини. През терасовидната местност надолу протича планинската река *Манастир дере*, минаваща покрай самите пещерни килии, която след около 150-200 м слиза по малък склон в дъното на красива долина, оградена отвсякъде с високи ридове, някога обрасли с вековни гори. По течението на реката се забелязват останките от зидове и водни улеи от няколко воденици на някогашното българско село Койва. Встрани от пътя, покрай реката, открих на няколко места отломки от големи

питоси (глинени делви за зърно) и слаби следи от гробища, вероятно на същото село, което е от по-късно време. Уединената долина на Манастир дере се отличава със забележителна красота, която в голяма степен потвърждава описанието, дадено за нея в житието на св. Ромил от житиеписеца му Григорий Доброписец:"*Защото онова място бе такова, че със самия си вид предизвикваше чрез любов умилението на добродетелните и любобожествени души. Тамошната природа има свойството да въздига нашия ум до боговидение"*(ЖРВ)[152].

Основната част от пещерните килии са разположени в редица двустранно отляво и отдясно на манастирския храм, който се помещава в средната и най-голяма пещера (№ 8), допълнително разширена чрез старателно издълбаване в скалния варовиков масив. Тя представлява еднокорабна, едноапсидна църква с правоъгълен план и обичайна ориентация в посоките изток – запад. Има приблизителни размери: дължина 7 м, ширина 3 м и височина 2.45 м. Сводът е допълнително изсечен в скалата и има загатната полуцилиндрична форма, следваща архитектурната традиция на ранновизантийските базилики в умален мащаб. Прецизно издълбаната олтарна апсида е с правилна полусферична форма с размери: височина 2,20 м, ширина 2,70 м и дълбочина 2 м. Вероятно храмът е бил покрит с мазилка и стенописи, но сега варовиковата скала е оголена и по нея се забелязват множество кавернозни шупли. Това са калциево-карбонатни образувания, познати в геологията под названието бигорна скала. Обикновено основата им се състои от кредни пластове, над които са разположени по-твърдите отлагания, чиято геоложка възраст е стара.

По свода на олтарната апсида личат радиално разделящи се бразди, оставени от стичалата се някога по тях варовикова вода. Сега пещерата е суха, с ронещ се варовиков прах по стените.В основата на апсидата е запазен малък престол, релефно изсечен в самата скала, а вляво, ниско до него – малка каменна седалка за архиерея. От дясната му страна изглежда е имало друга подобна седалка (част от малък едностъпален синтрон?), но сега там е празно и личи иманярски изкоп. Престолът е с правилно квадратно сечение, с размери: дължина 60 см, ширина 59 см и височина 86 см. На повърхността му личи малка изкуствена вдлъбнатина, дълбока около 6-7 см, очевидно остатък от олтарна мощехранителница. Ерозията на варовиковата скала е силно напреднала. В средата наосът може условно да се раздели на две половини от релефно изсечена в скалата лентовидна арка с декоративно предназначение. Тя е широка 10-12 см и дебела около 6-7 см, спускаща се от свода по северната и южната стена на храма. От ляво на олтара, върху север-

ната стена на височина около 1,50 м, има издълбана малка ниша с размери: ширина 50 см, височина 30 см, и дълбочина около 5 см. Вероятно е служела за поставяне на икони или светилници. Откъм запад храмът е изцяло отворен, липсва преградната му стена с вратата. Несъмнено църквата е била затворена с някакъв зид или дървена конструкция, тъй като личат вдлъбнатини от правоъгълни гнезда за греди. В горния десен ъгъл на широкия пещерен отвор се вижда стърчащ профилен фрагмент от отчупен каменен корниз, изсечен в скалата. Изглежда е служил за фланкиране на западната стена, затваряща храмовото пространство откъм притвора. В лявата част на самия притвор, в основата на скалата има релефно издълбана каменна седалка, дълга 2,12 м и широка 0,5 м Бледи следи от друга подобна като че ли се забелязват пак в лявата стена. Пред входа на пещерата едва личат очертанията на стъпала и малка тясна площадка, на която може би е имало дървен навес, заместял покъсно нартекса, който е изгорял. Върху скалната козирка над пещерния вход не се откриха следи от ниша за патронна икона. Липсата на остатъци от някакви стенописи по стените на църквата сериозно затрудни опита за идентификация и датиране на паметника. Косвен източник за изясняване името на манастирския храм може да се окаже разположеният западно от него хълм *Панайр тепѐ*, където през миналите векове са се провеждали селски събори. Ако се открият запазени спомени за традиционната дата, на която са се провеждали съборите в околността, това може да се окаже ключ за откриване на датата, когато е бил честван престолният празник на манастирския храм. Такива събори вероятно са ставали докъм XIX-XX век, докогато по тези места все още е живяло християнско насление от българи и гърци. Подобни тържища е имало и в околностите на селата *Кула* и *Скопо* (дн. Юскюп), лежащо на 20 км източно от Лозенград. Свидетелство за това е местността *Лофус панагиреос* (< гр.'панаирният хълм') в землището на това село, северно от което има развалини от друга голяма крепост.

Съществува вековна традиция да се поддържат тържища във вътрешността на Балканския полуостров, които са били свързани с приморските търговски дебушета, много от които са били под контрола на венециански и генуезки търговци през XIV в. Такъв статут несъмнено са имали и пристанищните крепости *Тинеада* и *Салмидесос* (дн. Мидия) по Черноморския бряг, южно от Резовска река. Пътешественикът Идриси дава интересни и подробни сведения за много тържища, съществували в Тракия през XII век[153]. За манастирски празници и събори около пазарни центрове в Сливенската планина съобщава С.Табаков, според който панаирът в гр. Сливен през XIX в. е наследник на средно-

вековни традиции, съществували още през римската епоха в пазарното средище *Цоида* край старите римски пътища[154]. В това отношение не прави изключение и Странджа, която също е имала своите пазарища, организирани около селските панаири и манастирски събори, свързани с местни църковни празници. Тези вътрешни тържища несъмнено стоят в тясна връзка с разклоненията на локалната пътна мрежа, водеща към главните пътища *Виа Милитарис, Виа Егнация* и *Виа Понтика* с техните пътни станции и търговски пристанища.

На хълма *Панайр тепе*, срещу пещерния манастир при с.Койва, личат слаби следи от разрушен малък параклис с християнски гробища, които се нуждаят от допълнително проучване. Несъмнено местността е свързана със селищната мрежа в района, която е с различна хронология и изисква детайлно проучване. Допълнителни веществени следи от пещерния манастир биха могли да се намерят при проверка на външния насип, който обаче е обрасъл с гъста и непроходима растителност. Очевидно пещерният скит е бил преизползван многократно и от други монаси в по-късни векове, след вероятното му изоставяне от исихастите през XIV в. Днес помещенията се използват от местните овчари за подслоняване на овце и кози при лошо време. Някогашната преградна стена с врата откъм запад е изцяло разрушена и сега храмът зее отворен. Мястото на входа е обрасло с бурени. Следи от подова настилка в църквата не се откриха, а иманярските изкопи допълнително са разрушили културния пласт, което ни лишава от възможността за обективни наблюдения.

Килиите, обитавани някога от манастирското братство, са около десет. Те са разположени редично в основата на скална стена през няколко метра една от друга и приблизително на една линия отляво и отдясно на пещерния храм. Всички те са лесно достъпни откъм западна страна, където има камениста площадка със средна дължина около 30 м и вариращa ширина 5-7 м. Почти всички килии носят белези на разширение чрез издълбаване на скалата, като входовете им са с различен диаметър и форма, зависеща от профила на скалния релеф. Някои от тях представляват плитки скални ниши с дълбочина само 2-3 м, докато други са дълбоки повече от 8-10 м. Почти всички са обрасли с гъсти храсти, коприва и бурени и входовете им трудно се виждат. Сред тях се среща и двуетажна пещера със странични кухини в хоризонтален и вертикален план. Някои места са твърде ниски и трудни за преминаване, вероятно поради стари срутвания или наслагвания на скална и земна маса. При направения оглед и фотографиране на всичките скални ниши и килии в манастира, не открих по стените никакви следи от фрески,

надписи или изображения на кръстове. Може би такива е имало, но са били изкъртени, заличени, или повредени от влагата. Това е твърде възможно, тъй като скалата е от ронлив бигорен камък и съществувалите фрески вероятно са опадали. Само в две от пещерните килии намерих изсечени в скалата няколко ниши за икони и каменни одъри. По-подробни измервания успях да направя само на първата и най-голямата от тях, наричана от местното население *Папàз маарà* (Попска пещера). Тя е крайната от лявата група килии, или първата при отклоняване в дясно от пътя за *Кале тепе* и навлизане в чертите на пещерния комплекс.

Голямата килия има неправилна спираловидна форма и приблизителна дължина около 10 м, като допълнително е разширявана във варовиковата скала. Състои се от малко преддверие и две помещения. Първото е по-голямо, с форма на неправилен кръг, дълго около 5-6 м, а второто е с леко издължена, крушовидна форма с дължина 4,80 м, ширина 2,80 м и вариращa височина на свода между 2,30 и 2,60 м. Той постепенно преминава в снижаваща се, тясна и спираловидна галерия, чиято височина в дъното достига едва 60-70 см. В пещерата няма прозоречни отвори и не прониква никаква дневна светлина. Двете основни помещения са свързани помежду си чрез издълбан в скалата тесен проход с висок праг, широк 70 см и висок 60 см – достатъчен за преминаване на човек в свито положение на тялото. Този проход може би някога е бил затварян с подвижен дървен капак. Въпреки внимателното вглеждане, не можах да открия по стените следи от издълбани букви или кръстове, каквито намерих в другите пещерни манастири при гр.Виза и Мидия. В тавана на вътрешното помещение се забелязва друг вертикален проход, който отвежда в малка кухина на втория етаж, в която не успях да проникна, поради липса на стълба.

Отляво, до входа на църквата, е разположена килия № 7 .В нея се влиза от юг през нисък вход със следи от разширяване. Пещерата е дълга 3 м и висока 1,80. Вътрешното ѝ пространство е с неправилна форма, като сводът също носи белези от разширяване. Върху източната ѝ стена са изсечени три каменни ниши за икони, покрити със застинали бразди от вкаменена варовикова вода. Вероятно това е бил продължителен геологичен процес, който е протекъл след запустяването на манастира в някакъв период от време. Възможно е да е бил основан през ранните IV-V в., а в следващите векове многократно преизползван до XIV-XV в. Но за да се появят тези вкаменени варовикови бразди, е било необходимо продължително обезлюдяване, когато помещенията по неизвестни причини са били изоставени и наводнени от процеждала се от скалните пукнатини вода по сводовете и стените. Епохата, през която са били

обитавани пещерните килии, може да се узнае, ако се извърши анализ на разреза на скални проби, даващи възможност да се определи текстурата и геоложката възраст на карстовите образувания. Очевидно те са резултат от просмуквала се някога течаща вода през кавернозни кухини и шупли по повърхността на пещерните стени. Това са карбонатни натичания (известни с народното название „пещерно мляко“), от които по стените са се образували калцитни натрупвания с грапави, на места сферично изпъкнали релефни форми, известни в геологията с термина *коралити*. Техните разновидности, структура и цветови нюанси са описани в книгата на геоложките Живка Янакиева и Диана Малеева, където сфероидолитите (камъни със сферична, овална повърхност) се посочват като преходна форма между сталактит и коралит[155].

Стенните ниши за икони в пещерата имат приблизителни размери: височина 25 см, ширина 15 см и дълбочина 5-6 см. В западната стена на килията зее дълъг прозоречен отвор с неправилна форма. Подобен отвор има и в северната стена, но с по-малки размери. Чрез него килията се свързва със съседната пещера № 6, която е разположена по-ниско и често пъти е наводнена от подпочвена вода, просмукваща се от протичащото съвсем близо, на около 10 м, *Манастиùр дереˆ*. На няколко метра вдясно от входа на църквата са разположени две скални ниши, условно означени с № 9 и № 10. Очевидно и те са били използвани за килии, защото до тях в земята личи кръглият отвор на полузатрупан кладенец, без зидария, с диаметър 1,15 м и дълбочина 1,80 м. Според местните жители, по-рано той бил дълбок около 10 м, но след огледа му от турски археолози преди 35 години, отново бил затрупан с пръст. Преди време, също около килиите, бил разкопан единичен гроб, за който не ми бяха дадени никакви сведения, въпреки настойчивите ми въпроси. Сред местните жители битува представата, че кладенецът някога е бил свързан чрез подземна галерия с друга отшелническа пещера, чието описание давам по-надолу. Тя е разположена на около 150-200 м извън манастирския комплекс, в основата на склона покрай един от вировете на Манастир дере. Очевидно тази е била причината кладенецът да бъде разкопан от турските археолози, но не узнах, дали са намерили нещо в него. Във всеки случай, странен изглежда отворът му от плътна глина, без никакви следи от зидария. Възможно е срутени остатъци от камъни да се намират в насипа на дъното му, но нямах възможност да проверя това.

Кладенци около килиите на пещерни манастири са обичайно явление. Такъв е случаят с кладенеца при Алботинския манастир във Видинско, описан от А. Ханджийски като цилиндрична яма, дълбока 1,85 м, служила, според него, за съхраняване на питейна вода или

за ритуални цели[156]. В нашия случай, тук в Странджа, не може да се твърди със сигурност, че предназначението е било същото, докато не се направят разкопки в насипа на общата площадка пред килиите. Освен това би могло да се предположи, че отворът на въпросния кладенец е вертикален вход към шахтов тип християнска гробница в подземна карстова кухина (?). Обаче тази архитектура е характерна за ранното християнство, а не за интересуващия ни XIV век. Аналог за това има в шахтовия тип гробници при древния Одесос (дн.Варна), където са описани триметрови кладенци, отвеждащи в подземни скални камери. За подобни обекти се споменава и в Провадия. Аналогичен е случаят и с голямата базилика и пещерна гробница на манастира при с. Воден, Ямболско в Северозападна Странджа[157]. При една от пещерните базилики на манастирския комплекс северно от гр.Виза, Лозенградско, също се забелязва полузатрупано подземие (мартириум?), докато тук, около пещерния комплекс при с. Койва, за сега не може категорично да се твърди за такова нещо, въпреки трите кратки посещения на обекта За целта са нужни сериозни геоморфоложки сондирания на карста и оглед от спелеолози, за да се докаже наличие на шахтов тип гробница. За да проверя достоверността на твърденията сред местните жители,че кладенецът при манастирските килии има подземна връзка с отдалечената килия, намираща се ниско, по течението на *Манастир дере*, реших да направя оглед на този обект, разположен в основата на склона под манастирския комплекс.

Отшелническа килия при водопада на р. Манастир дере

При предишното посещение през 2006 г. в долината на *Манастир дере*, попаднах на уединена пещерна килия разположена на левия бряг на реката, ниско под склона на манастирския комплекс, от който е отдалечена на около 200 метра. Независимо от сходствата в теренните данни, не може категорично да се твърди, че тази килия е идентична с оная, спомената в текста на ЖГС, където се казва, че на „едно поприще“ встрани от манастира на Григорий Синаит, се намирала особена килия за усамотение на съвършени исихасти: „стра́нѫ съдѣлавь небеснѫѧ и҆ жи́лище мни́хwмъ, и҆ тѣмъ пре҆дасть ѡ҆пасное и҆ а҆ггельское жи́тельство въ мльчалницах, оу҆чѧ подобнѣ и҆ къ высотѣ добродѣтѣли възводѧ и҆ понѫждаѧ“ . Такава мълчалница недалеч от скита Магула си съзидал Григорий Синаит и по времето, когато пребивавал на Света Гора: „тъ҆ же подалее мало разстоанїемь мльчалницѫ себе съзидавь“ (ЖГС, IX, XXIV – по Δεληκάρη, А., 2004, с. 233, 237). [158].

Тази исихастка традиция е била пренесена от светогорските скитове, където според П. Пиголь е била широко разпространена, а покъсно пренесена и в други места на Балканите [159], какъвто е случаят с възникването на манастира *Сихастрия* във Влахия. В такава *мълчалница* (*исихастирия*) понякога измежду братята се усамотявал за молитвено съзерцание Теодосий Търновски по благословението на учителя си Григорий Синаит: „Ꙗ҆ко ѕвѡ҆ зр҃ѣше ѹ҆ю҆наго ѳеѡдо́сїа...еди́номꙋ то́мѕ тѣкмо повелѣ́ въ кїелі́и вєзмо́лствовати, ꙗ҆ко да и҆ско́ѹсь прі́емь вѣсѡ҆вскы“ (ЖТТ, 14/24-27).

Освен това в ЖГС се споменава, че три дни преди кончината си, богоносният старец Синаит взел със себе си един от близките си ученици и се уединил в отшелническата *мълчалница*, недалеч от Пророрийската обител, където претърпял ожесточени нападения от бесовете, като накрая ги победил: „є҆диного ѿ ꙋченикь своихъ поемь въ реченнѫ҆ ѡ҆тшельничьскѫ҆ келі҆ѫ҆ ѿ҆ходитъ. затворивь оу҆во сѣбе тамо и҆ ѿ҆ сдешнїихъ ѣмь въздвигь и҆ къ горнїимь възвысивь“ (ЖГС, XXV – по Деликари, А., цит.съч., 257). За сега не можем да твърдим, че откритата под манастира усамотена пещера край водопада е същата, за която се споменава в текста, тъй като и в други части на Странджа има единични пещерни килии. Още повече, че местности с името *Манастир дере* има и другаде, например тези при селата Юскюп (Скопо), Чаиркьой (Чаирдере) и при Велика или Демир кьой? (М.Самоков), за които споменава В. Киселков[160].

Пещерата при Койва се намира на твърде затулено място до вир с 5-метров водопад, отвсякъде закрит от дървета и гъсти храсти, с каквито е обрасло *Манастир дере*. Имах възможността да проникна и направя подробен оглед с линейно измерване и фотографиране на този обект, състоящ се от три помещения, разположени в дълбочина едно след друго, с различен стъпаловиден профил в наклона. В пещерата се влиза през тесен отвор, широк в долната си част само 78 см и висок 2,30 м, наподобяващ неправилна скална цепнатина, която навътре значително се разширява в обемна кухина. Непосредствено зад входа има праг с малко преддверие, дълго около 70 см, зад което следва първото помещение с размери 1,62 на 1,10 м. След него е второто по големина, с размери: дължина 2,40 м, ширина 2,10 м и височина 3,70 м. Третото, най-вътрешно помещение е разположено най-дълбоко и в него се слиза през отвесен скален праг, с подова денивелация от 1,70 м. То има размери: дължина 4 м, ширина 5 м и височина на свода около 6 м. В лявата му страна на пода има естествена дъговидна ниша дълга 4,50 м и вариращa ширина 1,40 м. Общата сборна дължина на всички помещения в цялата пещера е около 9-10 м. От вътрешната страна, срещу входа на пещерата, върху из-

лъскания скален под на първото помещение личи *изкуствено издълбана конусовидна дупка с диаметър около 35 см и дълбочина 40 см*, чието предназначение остава загадка. Тя има аналог в една от килиите на друг пещерен скит при с. Яна (дн. Кайнарджа), източно от Лозенград.

Може да се предположи, че това е гнездо, в което е бил забит масивен дървен кръст, от който сега няма запазени останки. Вероятно е бил висок около 1.70 м. Основата му изглежда ще е била закрепена в скалната дупка на пода чрез изливане на восък или разтопена смола, след чието втвърдяване кръстът е стоял неподвижно. Предполагаемото предназначение на тази изкуствена вдлъбнатина напомня на Лобното място с кръглата яма, в която е бил забит кръста на хълма Голгота край Йерусалим, където е бил разпнат Спасителят. Там ямата е издълбана в скалата, върху която се намира олтарният престол на храма „Възкресение Христово", издигнат на хълма Голгота. От двете страни на вдлъбнатината има още две такива, на които са стояли забитите кръстове на разбойниците, разпнати заедно с Господа[161]. Поставянето на големи кръстове пред входовете на скални килии е позната практика в пещерното отшелничество на много места по Балканите.

Макар пещерата при *Манастир дере* да носи белезите на допълнително разширение, по стените на трите ѝ помещения видимо не се откриха запазени писмени знаци, липсват и останки от стенописи. Някои от стените са покрити с вкаменени бразди от варовикова вода, а в най-вътрешната част има малки карстови кухини, обитавани от прилепи. Чрез частично използване на алпийска техника с изкуствено осветление, успях да се спусна в дълбочина зад високия скален праг, разделящ второто от третото помещение, като слязох до самото дъно в най-мрачната и отдалечена част на пещерата.Там тъмнината е абсолютно пълна, без никакво проникване на дневна светлина, което потвърждава съобщенията в изворите за катакомбните условия на живот, избирани от монасите схимници, стъпили доброволно на пътя на аскетическия подвиг. Те се затваряли в „Пещерахъ земныхъ лишаеми всѣхъ свѣта". Техни жилища били не само скалисти пещери, но и нарочно изкопани подземия, в които не прониквала никаква светлина[162]. Тая тъмнина, напомняща им гроба на тоя преходен свят, ги подготвяла към пълно смирение и съзерцателно приемане на озаряващата ги с блясъка си богоблагодатна Таворска светлина при единението с Бога. Дали тази пещера не е подобна на оная особена *мълчална килия*, спомената по-горе в житийния откъс, в която се уединил за своите подвизи Теодосий по благословението на учителя си Григорий Синаит, а по-късно и самият старец преди самата си кончината?

След извършения оглед на подовите карстови ниши, не открих никакви следи от изкуствено прокопан подземен тунел, свързващ тази пещера със сухия кладенец при килиите на пещерния манастир, разположен 200 м по-нагоре по склона. Така отпадна твърдението на местните жители за някакъв подземен проход между двата обекта. Вероятно повод за това е дала изчезващата под земята малка част от водите на *Манастир дере* и появата им отново като страничен отток при един от завоите на речната долина. Но това хидрогеоложко явление известно като бифуркация, типично за карста, се забелязва и другаде в Южна Странджа. Такива примери видях на няколко места: подземната река в пещерата *Дѝпница,* дълга около 3000 м, при с.Сарпдере (в тур. територия); пещерния карстов сифон, от който извира *Казан дере* при с. Армаанкьой, няколкото подземни извора в с. Яна (дн. Кайнарджа), както и големият карстов извор *Врѝсис* при гр. Бунархисар, от който чрез акваду̀кт е бил водоснабдяван Константинопол още през VI-VII в.[163].

В съседство с изследваната пещера, край вира с водопада на *Манастир дере* се забелязва дълга скална козирка с две ниши, имащи обща дължина 13 м . Ширината им варира от 2 до 6 м, а височината между 1,50 и 2,70 м. Нишите носят белези от пясъчни наноси на реката. Самият вир с 5-метровия водопад е разположен в живописен скален котел, целият скрит сред гъсти дървета и храсти. Вирът има елипсовидна форма с приблизителни размери 5 м на 8 м и водна дълбочина до 2 метра. Дъното му, което не можах да изследвам, може би крие веществени следи от обитаването на пещерната килия, която е била наводнена? Освен това възможно е подземната бифуркация, отклоняваща се от горното течение на реката край манастирските килии, да е излизала под водопада и да се е смесвала с водите на този вир. Малката кухината под самата струя на водопада е наводнена от вира и не може да се каже с положителност, дали навътре под земята тя продължава да се разширява и уголемява в друга, неизвестна засега пещера. Подземният карст все още крие изненади. Не притежавам подводен опит с акваланг и предположенията ми в това отношение са хипотетични. Може би при спадане на водата през сушави години скритият подводен релеф би се очертал по-ясно? От този вир водите на Манастир дере се оттичат надолу по долината към с. Койва, където личат зидове от стари воденици и тепавици край други речни вирове. На юг реката става десен приток на *Буюк дере*, което се включва като десен приток в р. *Еркене* (ант. *Ергинос*), вливаща се в Марица недалеч от егейския бряг. Нямах възможност да направя подробен оглед на долината по долното течение на *Манастир дере*, на разстояние около 1-1,5 км от пещерния скит, в посока към село Койва. Разпръснатите следи от няколко стари християнски гробища, останки от воденици,

монети и фрагменти от големи питоси за зърно по двата бряга на реката може да са от късно поселение на това място, вероятно след XIV в., т.е. след запустяването на пещерния манастир. Това предположение се обосновава от житийните текстове, които свидетелстват за първоначална ненаселеност на парорийската пустиня, в която са пребивавали отшелниците исихасти. Според кмета на с.Койва – *Сейфѝ ага* и овчаря *Зейнѝ Демѝргьок* от съседното с. Капаклѝ, някога тук е минавал стар път, който е идвал от с. Каваклѝ, минавал през Лозенград и след Койва е продължавал по билата на разположените западно от селото хълмове: *Панаѝр тепѐ, Санджа̀к тепѐ, Ха̀на и Карту̀ль* над десния бряг на Манастир дере, като след хълма *Карту̀ль*, се е насочвал към крепостта при с.Кула, близо до българската граница. Но преди това, на няколко километра северно от пещерния манастир над с.Койва, в мест. *Стѝрга дерѐ*, този път се пресича с друг вътрешен римски път, идващ от Ковчаз през с. *Пирго* (дн. с. *Гечѝтазъ* или *Бургасчѝк*) и *Дерекьой*, в посока към Виза. Той е свързвал крепостите, разположени при селищата *Виза-Исламбейли-Йенидже-Койва-Ковчаз* и *Кайбилар (дн. с. Странджа)* с трасето на Главния диагонален път за Цариград. Изглежда сегашното име *Кузулу̀* на старото с.Койва стои във връзка именно с този път, минаващ през гористи места, от които произлиза късната тур. форма *kuz* 'усое' и *yolu* 'път', т.е. 'усоен, горист път'. Може би той е един от локалните пътищата, по които някога са били извършвани разбойническите нападения над монасите исихасти? [164]. По-старото име на с. Койва е от времето, когато това българско село се е намирало на високия хълм, югозападно от днешното с.Кузулу. Според преданието, жителите му го напуснали поради безводие и се преселили в ниската част на долината. Етимологията на ойконима *Койва*, би могла да се изведе от тур. *köy ova* 'селско поле', с което изглежда е била именувана долината на Манастир дере, заета сега от градини и ливади. Възможно е обаче името да се свърже с българската диал. дума *кой* 'щъркел', срещана, според Ст. Райчевски, в странджанския говор и в топоними: *Ко̀йово, Ко́юво* при селата Визица и Звездец, *Ко̀йовата бара* – „кладенец и гьол, където за пръв път през пролетта идват койовете 'щъркелите' при М. Търново; *Ко̀йче* – връх при Сливарово, М. Търновско и др.[166].

Средновековен комплекс Калѐ тепѐ над пещерната обител

На около 500 м, североизточно от пещерния манастир, се извисява платовидният хълм *Калѐ тепѐ*. При теренното обхождане на този трети обект, констатирахме основи от разрушени сгради със зидове дълги около 20-30 м, на места високи до 1-2 метра над земята. Въпреки

внимателното взиране, в повечето участъци очертанията им се губеха и трасето им под насипа не можеше да се проследи докрай. На много места изобилстват грамади от ломени камъни с хоросан, покрити от плътен слой земя, обрасли с гъсти и непроходими храсти. Общата застроена площ е около 10-15 декара и представлява само около една трета от цялото билно пространство на хълма. В северната му част има некропол, който не е проучван. Изглежда обектът е бил ограден с външна защитна стена, от която личат остатъци до 70-80 см над повърхността по източната и южна периферия на хълма. В южната част на вътрешното пространство по-добре са запазени основите на сгради, чиито зидове в някои открити участъци са с дебелина 1,80 и височина между 1,50 и 2 м. Голямо е и количеството на отломките от тънкостенна трапезна керамика, срещат се дъна и дръжки от глинени съдове, които насочват към приблизителна датировка XII-XIV в. За съжаление краткият ми престой не позволи да попадна на епиграфски материал, който да хвърли някаква светлина върху хронологията на обекта. Преди години, по югозападния склон на хълма, селяните намерили случайно колективно съкровище от медни монети, но за съжаление не ми бяха показани образци от тях. В различни части по долината на Манастир дере са намирани и единични златни монети. Това не е учудващо, тъй като долината се намира под *Панаир тепе*, където е минавал един от старите пътища.

Във вътрешното пространство на комплекса, върху най-високата част на хълма, се открояват основите на кула с квадратен план, в която се влиза от юг през врата, широка 1 м. Кулата е с размери: 3,90 на 3,90 м, а запазената височина на зидовете варира между 1–1,50 м, и дебелина на стените около 1,80 м. Изградена е от ломени камъни, споени с розов хоросан, в който се открива примес от ситно счукани тухли. Вътрешните стени на кулата са били измазани с дебел слой от същата розово оцветена мазилка. Дъното е запълнено с насип и камъни от разрушените зидове. Друг, по-голям насип има от външната страна, по който личи, че стените са били високи около 8-10 м. Всичко това напомня хронология на строителната техника от XII-XIV век. Обаче в турския каталог на историческите старини в Лозенградско, на същия този обект, отбелязан с името „Койва калеси“, е дадена колеблива ранна датировка: „от III-IV в. сл. Хр.,(?)“ [165]. В каталога турските археолози не дават никакви сведения за намерени предмети при сондажния обход на *Кале тепе*, чието пространство е осеяно от керамични фрагменти. Изглежда това хипотетично датиране на обекта като крепост от III-IV в. сл. Хр.(?), се основава само на частичен оглед от турските археоло-

зи, без никакви разкопки и без анализ на обилния керамичен материал. Засега не са ми известни други техни публикации за този обект в специализирани турски издания по археология. Ако това съмнително датиране все пак се приеме, тогава може да се допусне, че градите от III-IV в. са били преизползвани и в по-късните векове, напр. XIII-XIV в. Но тази хипотеза ще получи потвърждение само след провеждане на археологически разкопки от специалисти при внимателен оглед на теренния материал и хронологичен анализ на стратиграфията му в земните пластове. Съмненията за датировката и предназначението на градите остават дотогава, докато не се намерят убедителни аргументи в полза на предположението, че това са останки от надземен средновековен манастир. Възможно е той да е бил построен върху основите на по-стара (антична?) сграда.

Все пак наличието на останки от квадратна отбранителна кула във вътрешното пространство на обекта, дават надежда, че това може да е въпросният манастирски пирг, за който се споменава в житията във връзка с дарението на цар Иван Александър за парорийските монаси: „нмѣнїа же нѣ скоты нѣ нѫа ѣлнка тѣмь потрѣбна вѣхоу на оутвръжєнїе пиргоу ѣдобь wсла(ЖТТ, 14/17-18); Пиргоу же прочее съвръшившсе нѣ црквы безмльвїе въсако нѣтншноу полоучше“(ЖТТ, 14/22-23). „Цр҃ь же нѣ радѣ сего,..,тѣмже пиръгь тамо повелѣ оустронтн такоже нѣ цркѹвь“ (ЖТТ,19/18-19).

Освен това, в приписките на Хлудовия ръкопис №237 покрай Парория, се споменава и „заградска кула“: „а се грѣбадинь грешни писа кепалиѭ. в кѵале ѕаградскои и аще тко прочте сиѭ словца. молю ви братие. рьцете бь҃ да прости грешнога грѣбадина а васъ бь҃; сиихъ двоихъ главѕзнахъ изспи́са фвлъ прѣведъше изъ грѫцъка на блъгарско...гы бѣхъме въ парафи́е въсѣ братиа“ (сигн. л.203б, четене на С. Николова, *Каталог* 1999:80-81).

Около насипа на зидовете открих пръснати големи и малки фрагменти от строителна керамика, предимно тухли и керемиди, много от които с опушена повърхност от някогашен пожар. В житийния текст се споменава, че при напускане на обителта, поради надвисналата опасност от поредните турски нападения, парорийските монаси запалили *пирга* и се отдалечили:[53]„*Както предизвести скопелският кефалия, подтикнат от божествен промисъл, мюсюлмани, влизащи многократно в оная планина, обкръжаваха много пъти кулата и обстрелвайки със стрели иноците, им вземаха най-добрите и товарни животни. Когато пак им се предизвести това, иноците, както е редно, излязоха от мястото и се пръснаха кой къде може, като първом запалиха кулата, та*

богопротивните да не се поселят в нея" (ЖРВ, с. 481). В текста прави впечатление запалването на кулата, за която може да се предполага, че тя не е била изцяло каменна, а само основите ѝ до известна височина, откъдето нагоре вероятно е била с дървен покрив, щом е могла да изгори. Известно е, че в ранните периоди от своето съществуване, манастирите в Тракия при нападения са разчитали на закрилата от близките гарнизонни крепости. Впоследствие обаче, някои от тях още през IX-X век започнали да се сдобиват със свои защитни кули (пиргове), каквито има и днес запазени в обителите на Света Гора Атон[166a], а също и в Рилския манастир от XIV в.

Ако сред купищата ломени камъни под насипа на *Калѐ тепѐ* се открият очертанията на църковна апсида, можем с голяма вероятност да твърдим, че останките от основите на кулата са от опожарения манастирски пирг на голямата лавра, за която се говори в ЖТТ във връзка с дарението на цар Иван Александър за парорийските монаси. Но от текста в житието на Т. Търновски разбираме, че българският цар е построил *два пирга* – един в Парория и друг – в Кефаларево. Това проличава на с.19 в житието, след пасажа за кефаларевския „изряден преводач – чудният Дионисий": пи҃рьгъ тамо повелѣ оу҃строити такоже и҃ цр҃кꙋвь (ЖТТ, 19/18-19). Пред нас стои труден въпрос, чакащ своя отговор: ако на хълма *Кале тепе* наистина има останки от манастир, тогава кулата му на коя обител принадлежи? – На парорийската или на кефаларевската? И дали наистина тук трябва да се търсят те, а не на друго място – към най-високите странджански върхове дн. Голяма и Малка Махиада, както препоръчват Аянов и Киселков? Засега не може да се каже със сигурност, че голямата лавра, построена от св. Григорий Синаит, се е намирала именно тук. Освен това не трябва да се забравя, че след смъртта на своя учител през 1346 г., Теодосий Търновски основава книжовния си център в местността *Кефаларево* през 1350 г. в условията на засилено проникване на османци в Тракия. Логично е да се мисли, че за тази цел той е избрал Кефаларево като по-сигурно и по-защитено място от предишното. Къде е било то? – Може би в област, в която монасите исихасти са имали недалеч от своя скрипторий закрилата на намиращ се наблизо комендант на крепост, държащ в това смутно време страната на цар Иван Александър. Ако това се окаже истина, тогава този военен управител (кефалия) би могъл да резидира в някои от крепостите, намиращи се в припланинските райони на Странджа, разположени южно от Ямбол,Средец и Русокастро. Тоест в областта Загоре, контролирана продължително време от войските на цар Иван Александър след победната му битка през 1331 г. при крепостта Русокастро. Възможно ли е това място да е било другаде – в по-спокойната

и припланинска част на Сливенските манастири, където също е имало книжовна дейност? На пръв поглед – да, защото е известна голямата привързаност на Теодосий Търновски към манастирите в Сливенската планина, които често посещава в годините преди 1350 г. Но разстоянието от Парория до там се удължава и маршрутът през равното Загоре след 1352 г. вече става рискован.

Руините на *Кале тепе* при Койва са затрупани от дебел пласт пръст, обрасли с гъсти храсти и дървета. За детайлно изясняване на предназначението на този голям обект от зидани постройки е необходимо да се извърши втори оглед с теренни измервания на цялото пространство и изработване на подробна картна схема. Тогава ще можем да направим по-точни изводи и обобщения за откритите старини. Освен това, останаха непроучени още няколко средновековни обекта, намиращи се в местността *Куш бунар*, разположена на около 5-6 км, югоизточно от Кале тепе и недалеч от пещерния манастир при с. Койва. В тази местност има останки от зидове, стари гробове, намирана е керамика и се споменават други някакви пещери, за които не остана време да проверим на място. Над *Куш бунар* се издига хълмът *Куш бунар сърт*ъ, осеян с други големи гробища, а на 2 км, югоизточно от тях има други единични гробове около тракийски долмен. Местността е близо до хълма *Куз тепе*, съседен на Кале тепе.

Както се спомена по-горе, покрай пещерния манастир протича река *Манастир дере*, която от с. Койва надолу местните жители наричат още и *Шейтан дере*, приток на Буюк дере. *Манастир дере* води началото си от големия карстов извор в дола *Атмаджа̀ кайна̀к* (тур. atmaca ‘сокол‘ и kaynak ‘извор‘), зад *Калѐ тепѐ*, на около 2.5 км североизточно от пещерния комплекс. В участъка между *Атмаджа̀ кайна̀к* и манастира, горното течение на реката носи и името *Кайнак дере*. По този участък личат следи на стар път, водещ към обителта и хълма Кале тепе.

В дола, около извора *Атмаджа̀ кайна̀к,* има стара чешма с водопойно корито. Някога на това място стърчали пънове от изсъхнали, вековни дървета, сега вече отсечени. При огледа на терена, непосредствено до извора, попаднахме на основи от стара сграда, чийто зидове са силно разрушени и височината им не надвишава 20-30 см над повърхността. Приблизителните размери на обекта са: дължина 9 метра и ширина 7-8 м, без следи от апсида. Предназначението на сградата е неизвестно, може би е била старо водохранилище?

На няколко километра, североизточно от *Атмаджа̀ кайна̀к* е местността *Папа̀з чаѝр* (Попова ливада) със следи от старо селище, където

личат основи от къщи, кладенец и околни пещери. Според местните овчари Сейфи ага и Зейни Демиргьок, тук е имало голям град, но по-вероятно да е било някогашно голямо християнско селище, възникнало вероятно след XV в. Името на това изчезнало селище е неизвестно и очевидно обширните гробища близо до Атмаджа̀ кайна̀к са били негови. Те са разположени между местностите *Курт гечѝт, Капа̀к кая* и *Саръ гьол* върху площ около 7-8 декара. Пространството е обрасло с ниска дъбова и габрова гора. Сред дърветата на отделни места личат запазени гробове, очертани със забити каменни плочи, цепени от сив гранит. В някои от тях, разкопани от местни иманяри, са намерени малки сивочерни гърнета. Северозападно от манастира, в глух и безименен дол под хълма Панаир тепе е местността *Кайнак*, където според местните жители имало 3-4 дълбоки пещери, чиито галерии навътре били дълги около 200 м. Някога пещерите били преградени със зидове, които сега са разрушени. Не разполагах с достатъчно време, за да отида и проверя на място, но предполагам, че и там е имало килии, свързани с пещерния манастир, които в днешно време се използват за кошари, каквато е масовата практика тук по селата.

С помощта на нашия местен водач Зейнѝ Демѝргьок от с. Капаклъ̀, тръгнахме към височините, като успяхме да разгледаме местността *Стъ̀рга дересѝ*, намираща се по наклонен рид, северозападно от *Папа̀з чаѝр* и да извървим няколкостотин метра по трасето на вътрешен римски път, свързващ крепостите при селищата Ковчаз, Дерекьой и Гечитазъ̀ (по-старо *Пиргѝ*, *Бургасчѝк*). Този пътен сектор се намира между местностите *Курт гечѝт, Капа̀к кая* и *Орма̀н баѝр*. По-голямата част от пътя е в лошо състояние и трасето му личи само по наредените бордюрни камъни, запазени тук-там между храстите и дърветата. Встрани от пътя, на около 8 км северно от с. Койва, пак в местността *Орма̀н баѝр*, попаднах на малка еднокорабна църквичка с кръстовиден план, чийто зидове са запазени до 60 см над земята и са градени от едри бигорни камъни споени с кал. Състоянието на параклиса е много лошо, тъй като повечето от зидовете му са разрушени и камъните са нахвърлени встрани на купчини. Общата му дължина е около 5,80 м и ширина 2,20 м. Състои се от наос с размери 2,60 на 2,20 м, малък олтар широк 1,30 м и дълбок 80 см и малък престол от бигорен камък с квадратен профил 30/30 см и височина 70 см. Фрагменти от стенописи не открих, въпреки проверката на външния насип от срутените стени. Входът на храма откъм запад е без нартекс, оформен като малко преддверие с дължина 1,40 м и ширина 85 см. Отвън, непосредствено пред входа на църквата има единичен празен гроб, полузатрупан от срутена

пръст и шума, поради което запазената дълбочина е само 40 см. Липсва кръст и покривна плоча. На 2-3 км наоколо има следи от стари християнски гробища. В съседната местност е съществувало за кратко време малко селище, основано от чирпански турци, дошли тук след 1878 г.и временно съжителствали със съседно българско село, чиито коренни жители се изселили след 1913 г. в България.

Всички тези обекти могат да се посетят само с джип, защото се намират в планинска и труднодостъпна местност. Някои от тях успях да обходя с трактора на *Зейни Демиргьок*, тъй като стръмните склонове и разровените черни пътища са непроходими за обикновени автомобили.

Съпоставително изследване на агиографските данни с особеностите на теренния релеф около манастира

Тук предлагам съпоставителен анализ на данните от житийните текстове, съвпадащи с конкретни особености на теренния релеф и позволяващи с известно основание да се предполага, че може би на това място се е намирала една от обителите на Григорий Синаит. Като изхождам от посочените по-горе изворови данни, подкрепям дадените преди това от Аянов, Киселков и Андреев становища, че *Синаитовият манастир трябва да се търси в Южна Странджа, зад днешната българо-турска граница.* За това се обосновавам със следните аргументи, обобщени от теренните ми наблюдения, макар и простиращи се на ограничена територия в турската част на Странджа:

Констатирани съвпадения

1. ***Литературни данни*:**

От житието на Григорий Синаит е известно, че на път за Пария той е пристигнал по море от Константинопол в Созопол, където престоял малко време след претърпяната морска буря. Макар, че в текста повече подробности не се съобщават, може да се предположи, че мястото на престоя му е бил митрополитският манастир „Св. Йоан Предтеча“, известен с традициите си от XIII-XIV в. като един от водещите византийски книжовни центрове по Черноморието[167]. От Созопол преподобният се отправил към дълбоката Парорийска пустиня, където отначало основал първата пещерна лавра в местността *Месомилеон*: „иже въселенїе въ глѫбочаишїи поустыни параѡ҃рстѣи имѣше, еже ради вины и месомилїѡ҃нь именоуаше сѧ (ЖГС, XVIII, 4-6); „и дроугыѫ лаврꙑ трїи благоволенїемъ божїимъ...ѡ҃ самѣх ѡ҃снованїи и глѫбины съ҃даны бышѧ въ

самои же пещерѣ месомильстѣи, и на мѣстѣ иже сѝце позова именнованиѣмъ" (ЖГС, XXI, 17-20).

Теренни наблюдения:

По кой от четирите основни пътя (фиг. 5), водещи към дебрите на Странджа се е насочил св. Григорий Синаит, за да достигне от Созопол до пещерите в местността *Месомилеон*? Според мен, най-прекият (макар и не главен) е този път, тръгващ от Созопол през станция Пудизо край Бургаския залив, през Дебелт – Средец – Кофчаз – Койва и продължаващ надолу в посока към Бергуле (Люлебургас) и съединяващ се с главния Диагонален път. Крайната точка на пътуването на исихаста може да се предполага че е била местността с пещерите в района на с. Койва. На около 8 км северно от това село и около 5 км западно от съседното с. Капаклъ в местността *Орма̀н ба̀йр* се намират следите от каменната настилка на римския път, идващ от Кофчаз. По неговото трасе имах възможността да измина няколкостотин метра в планинския сектор между двете днешни села, които през XIV в. все още не са съществували на това място. Изглежда първооснованият от Григорий Синаит пещерен манастир в местността Месомилеони се е намирал в място, попадащо между милеарните стълбове (колони) на запустял римски път, по чието трасе през XIV в. е вървяла границата, разделяща България и Византия.

Новооткритият тук пещерен манастир се намира в северозападната планинска част на Южна Странджа, в долината на *Манастѝр дере*, десен приток на *Буюк дере* при с. Койва, Лозенградско. Отдалечен е на около 25 км северно от Лозенград, на 15 км югоизточно от гр.Ковчаз и около 20 км североизточно от крепостта *Ско̀пелос* при с. Йонташ. Обителта се състои от пещерна църква и 10 килии разположени в малък скален венец над долината, покрай който р.Манастир дере се спуска по скални прагове. Преди да достигне с.Койва, реката прави няколко завоя, като образува много вирове.

2. Литературни данни:

Известно е, че култът към Св. Богородица е бил силно разпространен през цялото Средновековие и тя е считана за покровителка на Константинопол и Света гора Атон. Основателно патронажът на името ѝ се свързва както с Търново и Парория, така и със Сливенска Света гора. За нейното покровителство на средновековните градове се споменава в исторически извори и особено много в народните предания[168]. Нейното име носи както манастирът, основан от Григорий Синаит в

Парория около 1328 г., така също и двата манастира при с. Сотир, Сливенско и в местността *Кефаларево*, където Теодосий Търновски създава около 1350 г. книжовния център, в който работят парорийските исихасти. Името на *Божията майка* е носел и манастирът на хълма Света гора при Търново, където отначало е пребивавал Теодосий Търновски и където става знаменателната среща между него и младия монах Роман, преди да се отправят двамата към Сливен и Парория: Трънов(ь) достиже...и монастирь обрѣтъ тогда сѣдѧщ(а) нарочиты(а) въсеславные дѣвы и бце хвы мтере (ЖТТ, 12/12-14); отоудѧ изыде авие и горою сливенскоую постиже ...и монастирь тамо обрѣтъ прѣутые вѫце наше бце епископе зово, ѿ него бѫ бжтвныи онь храмь създанъ бѣше (ЖТТ, 12/27-30). Освен това не бива да се забравя, че Григорий Синаит е съставител на службата и житието на св. Петка, която също е била почитана от исихастите[169]. Старинни църкви с името на св. Петка в Южна Странджа има при селата *Раклица, Скопо* и *Велика* (дн. Балабан), недалеч от *Малък Самоков*. За тях Аянов предполага, че са отглас от манастирска традиция, съхранила делото на исихастите от XIV в. в Парория. Във връзка с направения от Хр. Пунев през 1927 г. около Факийска река теренен оглед на стар манастир, носещ името на светицата, В. Киселков препоръчва да се проучи и манастира *Св. Параскева* при с. Инджекьой, който също може да е свързан с наследени традиции, останали от Синаитовия манастир след неговото разрушаване и запустяване[170].

От друга страна е известно, че много църкви са имали за свои патрони също така и трите вселенски учители: св. Василий Велики, св. Григорий Богослов и св. Йоан Златоуст. От житийния текст се знае, че след случката с монаха Амирали и отдалечаването на Г.Синаит с учениците му в мястото *Катакекриомени*, старецът заедно с няколко от тях заминава за Цариград, където пребивава известно време в близост до храма „Света София“ : „въ Константин градъ възвращьше сѧ, близ нѣгде ѿградыı прѣвеликаго и прѣименитаго храма божїа слова прѣмѫдрости сътворихѡм въселенїе, въ божествънѣмь храмѣ ѩвѣ ѩко трїех великыхъ свѣтилъ ѥерархъ“ (ЖГС – XIX, по А. Деликари, цит. съч., с. 253). Изглежда изборът на храма „Света София“ не е случаен и може би е свързан с броя на дошлите в Константинопол трима парорийски исихасти – Г. Синаит с двамата му ученици Калист и Марк Клазоменски, които според житиеписеца, се явили подобно на трїех великыхъ ѥерархъ. Защо са се явили тримата тук? Отговор на този житиен епизод се опитва да даде П.А.Сырку, според когото „на първия Константинополски събор през 1341 г. свикан срещу варлаамитите, е присъствал и Григорий Синаит, който бил поканен за това от Григорий Палама с писмо, изпратено в

Парория по време на пътуването му от Адрианопол за Константинопол[171]. Известни са големите смутове, които предизвикват на църковните събори споровете между паламити и варлаамити, в които исихастите често са се позовавали на съчиненията на тримата вселенски църковни учители от ранните векове – св. Василий Велики, св. Григорий Богослов и св. Йоан Златоуст.

***Теренни наблюдения**:*

Силните разрушения върху западната стена от притвора на манастирския храм не позволяват да се разбере, къде се е намирала патронната ниша над входа и образа на светеца покровител. Възможно е тук да е стояла иконата на св. Богородица. В горния десен край на зеещият откъм запад голям отвор върху скалата личат каменоделни останки от декоративен корниз с релефни орнаменти, който очевидно е бил част от горния праг на врата в притвора. До фрагмента от корниза се виждат вкопани в скалата две гнезда за греди, което несъмнено е остатък от дървен нартекс, който е бил съборен или опожарен. На външната площадка не открих останки от каменни подложки за дървените подпорни стълбове на нартекса. Такива може би ще се намерят, ако се разкопае повърхността на малката външна площадка или се провери съдържанието на отвала (земния насип), оставен от иманярите по склона, обрасъл с коприва и гъсти храсти.

Върху източната стена на килия № 7, разположена най-близо до входа на пещерния храм, има издълбани три еднакви ниши с приблизителни размери около 20/25 см. Поради влагата, навлизаща от двустранните отвори в скалата, по стените на килията няма запазени следи от фрески.

Очевидно нишите са служели за поставяне на икони. За тяхното тематично съдържание може да се правят само догадки:

а) Възможно е иконите да са изобразявали темата за *Светото Преображение* – тясно свързано с исихастката практика и богословската доктрина за нетварната Таворска светлина. Една от килиите на скита „Света Ана“ при Хилендарския манастир е носела същото име. Там, при управлението на игумена архимандрит Виктор, е бил изписан славянски кодекс от монаха Антоний: „исписана бысть сіа книга рвкою смѣреннаго антwнія іеромонаха, на мѣсто нарицаемо светаа анна, въ келію прѣображенія, в лѣто бытія ζр̃ѣ „[172];

б) Не е изключено, според традиционното църковно разположение на иконите в храмовия иконостас, в централната ниша да е била представена иконата на Господа *Иисус Христос*, отляво на Него – на *Св. Богородица*, а отдясно – на *Св. Йоан Кръстител*;

в) Със същата вероятност в трите ниши биха могли да се търсят и образите на тримата вселенски учители на християнската църква: *св. Василий Велики*, *св. Григорий Богослов* и *св. Йоан Златоуст*, известни в иконографията с името *Три светители*, наричани още духовни стълбове на православната вяра. И тримата живеят в четвъртото столетие – златният век на църковната просвета, когато се оформяли и изграждали основите на православното християнско богословие като наука и утвърждаването впоследствие на празничните свети литургии, известни с имената на двамата от тях – св. Василий Велики и св. Йоан Златоуст. Средновековните ръкописи и сборници със словата на поученията им са илюстрирани с богата миниатюрна живопис. Показателни в това отношение са големият брой ръкописи със словата на св. Григорий Богослов.[173] През XI в. се установява общият за тях празник, с който е свързана иконографската тема „Изворът на премъдростта или учението“ на тримата отци на Църквата – *Светите Три Светители*. Тази тема съдържа богата символика и дълбок богословски смисъл, отразен в монументалната и миниатюрната живопис, образци от която се откриват на л.749 в Кодекс Амброзианус №49-50, създаден през IX век в Палестина. С този сюжет са запазени редица паметници, едни от които са тези в Бронтохиона на гр. Мистра от XIV-XV в.[174] Почитането на Тримата светители има по-късно своята исихастка традиция и в манастира на гр.Яш (старата столица на Молдавия), в чиято църква „Три Светители“ са пренесени книги от български монаси в края на XIV в., а от XVII-XIX в. се пазят мощите на Св. Петка Търновска. Подобни примери има и в храмовете на много други обители. Такъв е случаят с останките от средновековния манастир „Свето Преображение“, в землището на старинното ботевградско село Новачене, в чиято олтарна апсида личат остатъци от фрески и надписи, свързани с *Тримата светители* – св. Йоан Богослов, св. Йоан Златоуст и св. Василий Велики [175]

***3. Литературни данни**:*

Монашеското братство се поселило в пустинни и необитаеми местности на високата планина,отличаващи се с природна красота и отдалеченост от населени места: *„Защото онова място бе такова, че със самия си вид предизвикваше чрез любов умилението на добродетелните и любобожествени души. Тамошната природа има свойството да въздига нашия ум до боговидение“*(ЖРВ – Стара българска литература, с. 477).

Теренни наблюдения:

Манастирът е заобиколен от запад, север и изток с верига от планински хълмове, някога обрасли с гъсти гори, а сега изсечени през последните векове за добив на дървени въглища. Протичащата край манастира река *Манастир дере* се спуска в долина, отличаваща се с особена живописност. Сегашното село Койва е на 5 км южно от манастира и очевидно е възникнало късно, след XV-XVI век, откогато се откриват следи от поселения (отначало вероятно пастирски) покрай стария път в местностите *Панайр тепѐ, Санджа̀к тепѐ, Ха̀на, Каракача̀нски колиби* и *Карту̀ль*. Имената на тези местности са съобщени от водача *Сейфѝ ага* -кмет на с. Койва.

4. Литературни данни:

В текста на Ромиловото житие се посочва, че монахът е ловял риба в речните вирове:

„Нощем плетеше мрежи, денем пък ловеше риба...но през зимата му беше много трудно да лови, защото...водите на онова място се вледеняваха като камък от силата на студа. Снегът се задържаше до април. Тогава дълбоките места на ония езера, които местите жители наричат вирове, биваха напълно замръзнали“ (ЖРВ, пак там, с. 474).

Теренни наблюдения:

Край самите килии на манастира протича река *Манастѝр дерѐ*, извираща от големия извор *Атмаджа̀ кайна̀к*, и продължаваща по долината през с. Койва към *Буюк дере*, приток на р. Еркенѐ (ант. Ергинос). По средното течение на Манастир дере, на няколкостотин метра под манастира, има много рибни вирове с дълбочина до 1-2 метра пълни с риба и днес, което се потвърди от непосредствените ми наблюдения на терена. Реката някога е била по-пълноводна, но днешният ѝ дебит е намален от изградения каптаж около извора ѝ в *Атмаджа̀ кайна̀к,* както и поради отклоняване на поливни вади и изсичане на горите по склоновете на околните ридове *Санджа̀к тепѐ*, *Карту̀ль* и др. Въпреки това, 5-метровият речен водопад при уединената пещерна килия в долината под манастира е със съхранен дебит и през летния сезон.

5. Литературни данни:

Споменава се, че Теодосий по благоволението на учителя си Григорий Синаит, се поселил в уединена отшелническа килия недалеч от манастира. Дали това не е килия, подобна на оная, наричана в житийния текст „мълчалница“: В житийния текст се споменава, че встрани от ма-

настира на „едно поприще“ се намирала особена килия за усамотение на съвършени исихасти: „странѫ съдѣлавь небеснѫѧ ѝ жи́лище мни́хѡмъ, ѝ тѣмъ пр҃ѣдасть ѡ҃пасное ѝ а҃нгельское жи́тельство въ мльчалницах, оу҃чѧ подобнѣ ѝ къ высотѣ добродѣтѣли възводѧ ѝ понѫждаѧ” (ЖГС, XXIV – по Δεληκάρη, А., 2004, 237)

Теренни наблюдения:

На около 150-200 м (=1 поприще) в долината под манастира, край 5-метровия водопад на *Манастир дере* открих усамотена и потулена сред гъсти дървета и храсти пещерна килия с хоризонтална дължина около 10 метра. В нея се влиза от малка площадка през тесен вход в скалата.На няколко метра от входа падащата водна струя е издълбала елипсовиден вир с размери 5 на 8 метра и дълбочина около 2 м. Пещерата носи белезите на допълнително разширение, както и една изкуствена фуниевидна вдлъбнатина, изсечена в центъра на пода в пещерното преддверие. Вероятно това е остатък от гнездо, в което е бил поставен голям кръст? Такива единични пещерни килии обаче има и на други места в Странджа и без епиграфски материал и разкопки засега не може категорично да се твърди, че именно тази килия е била мълчалницата на съвършените исихасти. В съседство с нея има голяма скална ниша, но поради липса на време и инструменти не можах да проверя какво има в земния насип на пода ѝ. Не бива да се забравя, че такива места са многократно претърсвани и от иманяри сред местното население.

6. Литературни данни:

В житийните текстове се споменава за поклонници, които посещавали понякога обителта на исихастите. Пак там, във връзка с риболова на Ромил се съобщава за присъствие на местни жители, вероятно овчари от околни планински селца, където по онова време е „имало голям глад“: *„Снегът се задържаше до април. Тогава дълбоките места на ония езера, които местните жители наричат вирове, биваха напълно замръзнали“* (ЖРВ, с. 474); *„Старецът беше наистина съвсем неутешим, защото тогава по ония места имаше голям глад...или пък поради силното угнетение от злолюти разбойници; тях жителите на онова място наричат и хусари“* (ЖРВ, с. 476 – подчертаването мое – Д. Л.).

Наличието на местни жители, в планината говори, че парорийската пустиня не е била съвсем безлюдна, поне що се отнася до райони, в които е имало пътища. Освен това манастирските братя са имали воденица, имоти, добитък и стопански инвентар, дарени от българския цар и вероятно не са били съвсем откъснати от външния свят. Когато пък

им се е налагало да пътуват до Несебър, Созопол, Сливен, Търново и Света Гора, те са ползвали пътища. Не бива да се забравя, че и вестоносецът на Скопелския кефалия, донесъл в Парория писмото с тревожното съобщение, също е минал по някакъв път. Споменава се и за разбойнически нападения над монасите, поради което те били принудени да търсят усамотени убежища в гъстите и диви дебри на планината:

Теренни наблюдения:

Несъмнено тези нападения на скитащите разбойници (хусари), а после и на турски ловци, са били възможни около пътища, по които е имало движение. Тези пътища са свързвали както крепости, така и стари тържища, наследници на които са по-късните междуселищни панаири. Доказателство за това са ридът *Панаѝр тепѐ*, разположен западно от пещерния манастир, както и местността *Лофус панагиреос* в околностите на по-далече разположеното с. Скопо, Лозенградско. При теренната анкета местните жители в с.Койва ни съобщиха за стари друмове, които са минавали по билата на съседните хълмове, ограждащи долината на *Манастѝр дерѐ* и развалините на *Калѐ тепѐ*. Единият път е идвал от юг (вероятно от с. Кавакли и Лозенград), минавал е западно покрай с. Койва и се е насочвал на север по билата на хълмовете *Санджа̀к тепѐ, Ха̀на, Панаѝр тепѐ и Картуль,* разположени над манастирската долина. Трасето на другия път е с направление югоизток – северозапад. Той е минавал югоизточно от пещерния манастир по билата на гористите хълмове *Куш буна̀р сърт*ъ, и *Куз тепѐ*, като е завивал източно от *Калѐ тепѐ*, през *Каракача̀нски колѝби* и се е събирал с първия път в местността *Паламѝд дерѐ*, северно от долината на *Манастѝр дерѐ*. Очевидно тези два пътя повтарят някои сектори от трасетата на стари римски пътища с местно значение, използвани и през XIII-XIV век. Съществувал е и трети стар път, наричан „Друмо“ или „Калдаръмът“, който е минавал по високите части на Южна Странджа, като е свързвал крепости или пътни станции, разположени по линията: *Русокастро – Средец – Ко́вчаз – Едига – Ко́йва – Ско́по (дн. Юскю̀п) – Бунархисар – Вѝза – Сарай* [176]. Ако се доверим на картата, дадена от Аянов, този път представлява второстепенно отклонение (при с. Скопо) от главния вътрешен път, свързващ Бунархисар с Малко Търново – станция Пудизо при Бургас – Поморие – Несебър. По всичко изглежда, че трите главни вътрешни пътя и техните паралелни второстепенни отклонения са били пресичани от един напречен, неотбелязан от Аянов път, който е започвал от крепостта *Проватон*,северно от Одрин, насочвал се е към крепостите при *Ескиполос* (Скопелос) и с. Ериклер, като в участъка над

с. Койва е минавал по билата на описаните хълмове над Манастир дере. По-нататък той е продължавал в посока към крепостта при с. Едига, за да се свърже с другото вътрешно паралелно отклонение от пътя за М. Търново и Несебър. Според мен, вероятно този е един от вътрешните и второстепенни планински друмове, по които са били извършвани разбойническите нападения и от които е страдало парорийското братство, предупреждавано няколко пъти от скопелския кефалия. В местността *Орма́н байр*, северно на около 8 км от Койва и също на толкова разстояние западно от с. *Капаклъ*, попаднах на ясно забележими остатъци от този напречен римски път, чието трасе успях да проследя по протежение на около 300 м. В отделни сектори кантовите бордюри и настилката от ломени камъни са добре запазени. Наоколо има останки от обширни некрополи на селища, чиито жители вероятно са били същите от XIV в, за които в ЖТТ се казва, че наричали езерата с думата *вирове*. Според сведението на днешните жители, пътят е свързвал Ковчаз и Дерекьой, но допускам, че в местностите между селата Койва и Капаклъ той се е раздвоявал, като десния му клон е продължавал надолу към крепостите и пътните станции в направление *Скопо-Бунархисар-Виза*, за да се съедини с централния Диагонален път. Представената тук вътрешна пътна мрежа в тази част на Странджа, не е описана в излезлите до сега исторически трудове на Аянов, Киселков, Господинов, посочени по-горе в текста на изследването, които са посветени на по-важните и първостепенни римски пътища, пресичащи Източна Тракия и Странджа.

7. Литературни данни:

През 1328 г. Григорий Синаит основал първата пещерна лавра в мястото Месомнлїонь, *гр.Μεσομίλιον*.От житийните текстове се подразбира, че освен нея, били устроени други три, две от които били в мястото *Позова*, което не би трябвало да е твърде далеч от първата.:„и дрꙋгыѫ лаврꙑ трѝ благоволенїемъ божїимъ...ѡ самѣх ѡснованїи и глѫбины създаны бы́шѧ въ самои же пещерѣ месомильстѣи, и на мѣстѣ иже си́це позова именнованнѣмъ“ *(ЖГС, XXI, 17-20)*[177]; Бл҃гоꙋ҆стнвын же цр҃ь а҆леѯа́ндрь прошенїю тѣхь въсе́ попоу́стн …н҃ мѣсто тѣхь нра́вѧ прнла́чно ви́дѣвше *(ЖТТ, 17/20-23)*.

Тук именно със щедрото дарителство на цар Иван Александър е бил построен манастир със защитна кула и стопански сгради в близост до първоначалната пещерна обител: нмѣнїа же н҃ скоты н҃ нна е҆лнка тѣмь потрѣбна бѣхоу на оу҆тврѫженїе пнргоу ѫдовь ѡсла*(ЖТТ, 14/17-18)*. В тези условия на суров аскетизъм впоследствие е пребивавало многобройното парорийско братство, състоящо се от българи, гърци, сърби, угри

(унгарци) и власи. За споменатите *угри*, може да се предполага, че са били измежду ония скитащи разбойници *хусари*, посочени по-горе в Ромиловото житие:*„Старецът беше наистина съвсем неутешим, защото тогава по онця места имаше голям глад...или пък поради силното угнетение от злолюти разбойници; тях жителите на онова място наричат и хусари“* (ЖРВ, с. 476); „ꙁѣлꙗ́ное томлѧ́нїе ꙁлолю́тны разво́йникь. ѝхъ́ же и҃ хъ́саре мѣ́ста ѻ҆но́го жи́телѥ нарицю́ть“ (ЖРВ – по Сырку 1900:12, 14, 49).

Малцина от тях били повлияни благотворно от преподобния Григорий Синаит и са се отказали от порочния си занаят, като са приели монашество и са попълнили парорийското братство. Откъде са дошли тези хусари, след като от житието на бележития старец е известно, че той е починал през 1346 г. Възможно ли е тези хусари да са били групи от скитащи войници, дезертирали от наемническия корпус в рицарската армия на Зеления граф (Амедей Савойски), който през 1366 г. организира системното нападение и ограбване на крепостите и манастирите по черноморския бряг на Несебър, Созопол и Анхиало. Но в този случай се явява несъответствие между годините на двете събития с разлика цели двадесет години?

Нападаните тогава крепости и манастири, изглежда са били измежду тези, които са останали верни на православната кауза, поддържана от цар Иван Александър и Йоан Кантакузин и които са отказали да преминат на страната на униатския император Йоан V Палеолог и неговото обкръжение. Това съвпада по време с нахлуването на унгарските рицари през 1365-1369 г. във Видинската област при доброволната капитулация на цар Иван Срацимир. Като се позовава на редица съчинения на западни историци, Ив. Петканов твърди, че в унгарски език съществува дума *huszar* ‘бандит, крадец, злосторник; войник от леката кавалерия’, която несъмнено стои във връзка със средновековния лат. термин *huzarus* и с лексикалните паралели в сръбски и хърватски *gusar /husar* < *chusa, husa* ‘скрит (в гора)’, стб. хоуса. Тук авторът уточнява още, че „думата служи и да означи ‘войници от кавалерията на чуждестранни войски, въоръжени по унгарски образец‘. Пак тук, като изхожда от широката разпространеност на тази лексема в романските езици (италиански, испански, португалски, френски), Петканов предполага, че тя е с първоначален славяно-маджарски произход, но не отхвърля възможността в развитието ѝ да има намеса на „гръко-византийската форма *χωσάριος*, означаваща ‘граничар на преден пост; войник, изпратен да разузнава‘ и *κουρσάριος* ‘корсар‘ от средновековен лат. *cursarius*” [178]. Като се позовава на „Лексикона на Свидас“ с прецитиране, без да

дава повече подробности по текста, Й.Андреев пък твърди, че думата *хусар* (в житийния текст хъсарє) „е без съмнение прабългарска *χόνσα* и значи 'крадец', а по-късно се срещала и със значение 'разузнавач, шпионин'[179] Това неволно извиква аналогията с името на чешкия Ян Хус и движението на хуситите, получило названието си от неговото име, но в друго време и други събития.

Освен скитащите хусари и каталани, в Странджа и византийска Тракия през 1340-1348 г. се появяват и бродещи турски отряди. Според В. Киселков те са „служили като наемни войници във византийската армия през времето на император Андроник III Палеолог и малолетния му син Йоан V", като често пъти се отклонявали от договорните си задължения и се отправяли на лов из планината, за да плячкосват селата и да нападат Синаитовия манастир[180]. Във връзка с това авторът допълва още, че „Синаитовият манастир в Парория е просъществувал по всяка вероятност до 1347 г." Още на следващата 1348 г. император Йоан Кантакузин взел строги мерки за ограничаване на турските опустошения и грабежи в околността на Виза[181].

В изворите се съобщава, че след кончината на св. Г. Синаит, някои от монасите, след опожаряването на пирга, се пръснали в разни посоки: едни към Света гора, други към Вътрешна Тракия и Сърбия, а пък други са останали все още тук. За тях В. Киселков предполага, че са се придвижили към Източна Странджа, където са основали други манастирски поселения. Това становище се подкрепя и от Н. Тулешков, който определя северна и южна зона на разпространение на манастирите в Странджа. Според него, „руините на Синаитовия манастир трябва да се търсят в Южната култова зона на Парорийската пустиня, някъде между с. Скопо и Малък Самоков, където според Аянов се намирал манастирът „Св. Сотир", на около 6 км, североизточно от селото"[182].

Теренни наблюдения:

Твърдението на Тулешков не е достатъчно подкрепено от житийната топонимия, където се посочва не споменатото от него с. Скопо, източно от Лозенград, а крепостния град *Скóпелос*, разположен на около 15 км западно от Лозенград. Това са две различни селища, разположени в две противоположни посоки, макар имената им да носят общ гръцки корен.

Именно този Скóпелос с неговия кефалия от XIV в. се оказва поблизо до открития от нас пещерен манастир при с. Койва, отколкото разположеното в равнината с. Скопо, основано от гръцки преселници, дошли от Скóпелос в по-късно време.

Тук при с. Койва, на близкия хълм *Кале тепе*, отстоящ само на 400-500 м, североизточно от пещерния манастир, попаднахме на развалини от строителен комплекс с много помещения. Имах възможност да го посетя в две последователни години и да направя подробен теренен оглед[183]

В центъра на застроеното пространство видях добре запазени основи от квадратна кула, а в периферията на хълма личаха следи от оградна стена (вж. описанието при *Кале тепе*). При двукратно извършения оглед на обекта установих наличие на зидове и множество разпръсната битова и строителна керамика, приблизително от периода XII-XIV в. Възможно е да има също и керамични отломки от по-стари епохи, което трябва да се провери допълнително чрез теренен сондаж .

Зидовете са с дължина около 30-40 м, очертават се помещения, затрупани под големи камари пръст, обрасли с непроходими храсти и дървета. При бъдещи разкопки, би могло да се разбере, дали това са останките от манастира със защитна кула и стопански сгради, построени със щедрото дарителство на цар Иван Александър?

Около пещерните манастири и отшелническите килии, пръснати на много места в Южна Странджа, са намирани единични гробове. По сведения на местни селяни, през 60-години на XX век в пещерния комплекс в долината на *Кайнарджа дере* при съседното с. *Корията* (дн. Корукьой), също са намирани човешки кости от единични и групови погребения, но за съжаление техните следи се губят.

8. Литературни данни:

В Ромиловото житие се споменава за изпратено до отшелниците писмо от кефалията на крепостта Скопелос, с което той ги предупреждава за надвисналата над манастира опасност от мюсюлмани: „мнѡгаци въходеще въ горѳ онѣ моусѣлманы. такоже скопелскыи кефалїа прѣвиждавши бжтвны промыслоомь повижемь. окрѣжахѫ мнѡгаци пиргь. и стрѣлами инѣкы стрѣлающе.“(*ЖРВ –по Сырку, 1900 с. 17, 19)*. Според съвременния превод на друг пасаж:*„ Скопелският кефалия ни извести тук с писмо, че мюсюлманите ще дойдат натам, за да ловят дивеч. „ И затова трябва да сторите едно от двете – или да влезете в кулата и там да съжителствате с монасите, или да се отдалечите от мястото“ (ЖРВ, с. 479)*.

Теренни наблюдения:

Личните впечатления, придобити от терена създават убеждението за голямата близост между двата обекта – крепостта Скопелос и пещерния манастир при с.Койва. Разстоянието във въздушна линия между

крепостта и манастира е не повече от 25 км. Районът е богат на гори, пълни с дивеч, който е обитавал и съседните обезлесени хълмове, които някога са били също покрити с девствени гори. Това с пълна сила важи и за посетените от нас околности на високопланинските български села, днес отбелязани с имена *Кула, Паспала, Гечитазъ, Чалайък, Коджаязъ*, разположени в близост до границата с България.

Условия, обаче за ловуване около останките от крепости и манастири край разпложените в равнина села Скопо, Яна, Ериклидже, Каракоч, Юскюпдере, Юндалан и др. няма, тъй като те се намират в ниската и полухълмиста част, чийто релеф е платовиден, зает от пасища и ниви. Преките ни впечатления показаха, че крепостите там се издигат върху изолирани скалисти хълмове, заобиколени отвсякъде с равнинен терен, който преминава на югоизток в обширната равнина на Източна Тракия, достигаща до Цариград.

9. Литературни данни: От текста на ЖГС е известно, че при първото си отиване в Парория, Синаит е използвал морския път от Константинопол до Созопол, където след претърпяната буря и кратък престой в града, се е отправил пеш към монашеската пустиня. Пак по същия маршрут след това той заминал за Св. Гора. Обаче при второто си отиване в Парория, тръгвайки от Атон, Синаит вероятно е слязъл в някое неизвестно пристанище около делтата на Марица, откъдето с лодка по реката е достигнал до Адрианопол и после пеш се е отправил към вътрешността на Странджа. Вероятно думата *кораб* в текста се отнася за морски съд, който не е могъл да навлиза в по-плиткото русло на реката? По-малко възможно е, след слизането си в предполагаемото пристанище, да се е отправил към Одрин пеш по десния бряг на реката, тъй като опасността от нападения по сушата е била реална. По това време по пътищата в равнината на Източна Тракия са проникквали турски отряди и логично е по тази причина Синаит да е избягвал Диагоналния път, въпреки удобствата му: „въ корабь въшед прїиде въ адриїанополь. таже по сѣхъ доспѣваетъ пакы съ тъщанїем въ параѡрїе и не мало мниχ въ катакриѡмени горѣ събравь, всрѣдно въселѣет сѧ“(ЖГС, XXI 2-4). Според *А. Деликари*, „изследването на пътищата, по които Г. Синаит се е придвижвал, за да стигне до Парория, би могло да ни доведе поне до изключване на някои от несигурните предположения“[184]. Освен това не бива да се подминава един малък на пръв поглед житиен епизод, на който обръща внимание П. Сырку като казва, че когато пътувал от Адрианопол за Константинопол „през 1341 г. Григорий Палама изпратил писмо до Григорий Синаит в Парория, с което го поканил да присъства

на първия църковен събор, свикан срещу варлаамитите“[185]. Интересно е, в кой участък от Диагоналния път между Адрианопол и Константинопол е минал вестоносецът, изпратен от Палама да занесе писмото в Парория. Очевидно той е минал по едно от вътрешните отклонения от Диагоналния път, но при коя от разположените по него крепости е било това пътно отклонение, остава неизвестно. Може да се предполага, че това е станало при една от трите крепости – *Никица* (дн. Хавса), *Бурдизион* (дн. Бабаески) или при *Бергуле* (дн. Люлебургас) – виж фиг. 4. В такъв случай можем ли да смятаме, че адрианополският маршрут за Парория е бил по-кратък и предпочитан, отколкото созополският? Твърде вероятно е това да се окаже именно така.

Теренни наблюдения:

Погледнато на карта, трасето на движението на Григорий Синаит от Св. Гора до Адрианопол в общ план е ясно, тъй като това е най-краткият път към Парория, в сравнение с този през Созопол. Неизвестна обаче остава отсечката на маршрута му от Адрианопол до самия манастир в мест. *Катакекриомени*. Предполагам, че той е минал по маршрута, по който някога през IX в. е вървял преди това друг един отшелник – *св. Еварест* (според посочените по-долу житийни данни): от Адрианопол през крепостта Проватон (дн. с. Правади, северно 25 км от Одрин) към Скопелос (дн. Ескиполос = Йонташ, на 50 км източно от Проватон) и последната отсечка североизточно, 25 км от крепостта Скопелос до пещерния манастир при с. Койва. Последното селище е отдалечено на около 23 км, северно от Лозенград (бившият *Саранта еклесион*). –Тази теза я изграждам въз основа на данните, които намирам в житието за св.Еварест в два различни изворови варианта:

Първият е в сборника с жития на св. Димитрий Ростовски, където в текста за св. Еварест е отбелязано, че е роден в Галатийска епархия на М. Азия и живял през времето на византийските императори иконоборци Лъв Арменец и Михаил II през 820 г. По това време Византия воювала с все още езическа България. В текста, под линия е отбелязано, че при изпълнение на една пратеническа мисия при българите, св.Еварест и патрицият Вриений, на път за Одрин достигнали град *Скупелл=Скопла*, местност в Албания, където Еварест приел монашество.Той носел под дрехата си препасани тежки железни вериги“ (Ростовски, ЖС, Т.XII, с. 921) – Тук, в дадената бележка под линия е допусната грешка в географското местоположение на „град *Скупелл=Скопла*“. Всъщност той съвсем не се намира в Албания, а е разположен недалеч от Одрин и е идентичен с известната от ЖТТ крепост *Скопелос*, чийто кефалия е предупреждавал парорийските исихасти за турската опасност от обикалящи ловци на дивеч в планината.

Вторият източник за св.Еварест дава по-конкретни и обективни данни като посочва, че пътят на двамата мисионери към българската столица минавал през Проватон за Скопелос. След като дошъл в крепостта *Проватон*, Еварест узнал, че в мястото, наричано *Скопелос* се били заселили отшелници и веднага се отправил натам. В Скопелос престоял около 6 месеца, като попаднал на един от тях, българин по произход, който имал прякор Μέλας, заради черната дреха, която носел [186]. Единствено последният пасаж с това прякорно име *Мелас* буди известно колебание, относно точността на цитирания от Б. Димитров извор[187]. Възможно ли е толкова ранно присъствие в този район на *български монаси (?)* през IX век, тоест преди времето на св.Йоан Рилски, когото науката счита за основател на средновековното българско монашество. Или пък тук става дума за изолиран случай на ранно монашество сред покръстени българи в Тракия, преди официалното покръстване на България през 865 г.? Известно е, че още в първите десетилетия на X век, при управлението цар Симеон (893-927), около Св. Гора и областта Йерисо са възникнали ранни български поселения в близост до мястото, където малко покъсно започват да се изграждат атонските манастири. Като се позовава на някои средновековни източници, Ив. Дуйчев, изказва мнението, че това е напълно възможно [188]. В такъв случай подобни стари поселения ще е имало и тук в района на Странджа, където ранносредновековният църковен диоцез на провинция Хемимонт с епархиите Созопол, Виза и Адрианопол е оставил множество следи от IV-VI в. След извършения оглед на крепостта Скопелос, нанесох корекции върху теренната карта, като измерих с мащабна линия приблизителното разстояние по въздушна линия на отделните маршрутни отсечки, за които предполагам, че са били изминати от Григорий Синаит при второто му пътуване с кораб до Адрианопол, а от там през Проватон за Парория.

Какво е привличало Синаит и учениците му така силно в Странджа, за да правят няколко опита да се установят там? Според мен, вероятната причина бележитият исихаст да търси място за пустинно уединение в близката до Адрианопол Странджа се крие в съществуването на по-стари отшелнически традиции в този район, разположен в близост до големите епископски центрове на римската провинция Хемимонт: Адрианопол, Созопол, Проватон, Скопелос, Виза и др., свързани с паметни събития от раннохристиянските векове. Именно с наличието на някакви особено почитани ранни християнски светини в Странджа планина, може да се обясни влечението към устройване на отшелнически скитове както от споменатия в житийния текст монах Амирали и учениците му, така и от самия Григорий Синаит и многото негови последователи иси-

хасти. Какво са представлявали тези притегателни за монасите светини и как са се запазили до XIV в.? Предполагам, че това са били пещерни или зидани гробници, пазещи мощите на светци, пострадали за християнската вяра през римската императорска епоха от II-III век. Подобни гробници открих на няколко места, но се въздържам от категоричната им датировка без археологически разкопки. Несъмнено традицията на почитанането на тези ранни светци е била съхранена и през следващите VI-VII в., когато е времето на бляскавия възход на християнската религия, строителството на храмове и дворци във Византия при императорите Юстиниан I и Теодосий I. Косвени доказателства за това се съдържат в данните, които ни дава житието на св. Александър Римски за неговите пътувания през III-IV век в римската провинция Тракия, където са били съхранявани мощите на трима епископи. В същата област на видно място били положени и мощите на други седем епископа, измежду които съвсем пестеливо се споменават светците *Акакий*, *Север* и *Мемнон*, *Агатоник*, *Севастиан* и др. Всъщност центурионът от римските легиони – Акакий е съден в Хераклея и обезглавен недалеч от Византион, а другите двама мъченици – св. Север и св. Мемнон, съпроводени от проконсула Апелиан, пътуват през Адрианопол за Виза, където също намират мъченическата си смърт[189]. Допълнителни данни за това черпим и от съдържанието на гореспоменатото житие на св.Еварест от IX век, където се посочва близкият епископски център край крепостите *Проватон* и *Скопелос*. На същото мнение е и А. Деликари, която посочва, че „областта, където е отивал Григорий Синаит не е била съвсем пуста“[190].

От дистанцията на вековете ние не можем да узнаем, в кой храм и на кое точно място в обширната Тракия са се съхранявали мощите на редица известни и неизвестни светци мъченици от епохата на ранното римско християнство, споменавани съвсем пестеливо в църковните мартиролози. От агиографската литература е известно още името на св. Александър Римски, пострадал за християнската вяра като войник по времето на римския император Максимиан (286-305 г.). На неговия християнски подвиг, споменат в житието е посветена статията на Д. Димитров, където се посочва, че *„светецът намерил смъртта си при тракийския град Друзипара“*, чиито руини са покрай Диагоналния път. между Бергуле и Цорулон (дн. Люлебургас и Чорлу). *„Там св. Александър е обезглавен, а тялото му хвърлено в река Ергина (Ергинос, дн. Еркене)“*, протичаща през Източна Тракия, като ляв приток на Марица. По-късно *„останките му са погребани в земите на Тракия, подобно на друг един мъченик — св. Мокий, чието тяло е положено от трима епископи на видно място в същата област, недалеч от*

Византион". Според цитирания тук византийски летописец Теофилакт Симоката, *„в тракийския град Друзипара се пазела богато украсената и почитана гробница на св. Александър Римски, която по времето на император Маврикий била нападната и опустошена от аварите"*. В житийните текстове на ранните векове се съобщава и за други 40 светци, умъртвени в Хераклея, чиито гробове стават постоянни места за изцеление на болни хора. Възниква въпросът, дали тази Хераклея е същата, която откриваме в развалините край с. Раклица (дн. Ериклидже), само на няколко километра западно от Лозенград. Там, според Б. Филов, се пази спомен за открита антична гробница и четири църкви, при най-старата от които се намират останки от древен град, носещ името на местността *Кърккклисе* (вж. Глава „Новооткрит епиграфски паметник при крепостта Хераклея). От това следва, че семантиката на калкирания гръцки урбаноним *Саранта еклесион= Кърккклисе „40 църкви"* може би е хиперболизиран отглас от съществували някога около странджанската Хераклея множество параклиси, свързани с култа към горепосочените 40 светци мъченици, на чиято памет вероятно са били посветени малки възпоменателни храмове - по един за всеки от тях. Това, макар да изглежда на пръв поглед невъзможно, вероятно е станало в околностите на древната крепост Хераклея, край която е възникнал въпросният стар град. Очевидно името му *Кърккклисе,* пренесено по-късно върху Лозенград, представлява късна турска калкирана форма на византийското Σαράντα Εκκλησίων (*Саранта еклесион = 40 църкви).*

Други откъси от преданията за мъченичеството на много светци са съхранени в църковните менологии и синаксари на Константинопол: *Menologium Basilii Imperatoris* и *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae,* цитирани от Д. Димитров с подробен коментар и библиографски сведения за латински преводи и гръцки текстове. Някои извори съобщават за съществували към храмовете в Константинопол изградени мартириони и апостолиони [191]. Много са местата с развалини от крепости, църкви и манастири в Източна Тракия: от Адрианопол до Салмидесос и от Хераклея Понтийска до Созопол, Карнобат, Воден и в Ямболско. Едно е несъмнено, че Странджа пази също такива осветени от раннохристиянската епоха места, които са били почитани и често посещавани от ревностните анахорети на късното Средновековие, измежду които са парорийските исихасти. Следователно с право можем да допуснем, че подобно на *Света Гора Атон*, така и в пределите на Източна Тракия е съществувала *Странджанска Света гора*, сходна със средновековните манастирски агломерации около София, Търново, Сливен и Шуменско-Преславския регион.

ЛИНГВИСТИЧЕН АНАЛИЗ НА ЖИТИЙНАТА ХРОНОТОПИЯ ОТ XIV В.

Малка част от старата полихронна микротопонимия е съхранила своята автентичност – предимно във високопланинския дял на Странджа около селищата Дерекьой, Ковчаз и Малък Самоков. В началото на XX век тя е била значително повече, но е останала несъбрана и непроучена, поради недостъпност на територията за изследване. Сегашната теренна топонимия е преобладаващо късна, с предимно турски калкирани форми на по-стари по произход български и гръцки имена като например: село *Велика* (дн. Балабан), *Лозенград=Саранта еклесион* (дн. Кърккклисе и Къркларели), *Малък Самоков* (дн. Демиркьой) и др. Може би далечен отглас за Парория, се крие в името на дн.тур.село *Пойралъ*, ако се приеме, че това е производно прилагателно с фонетично деформиран турски изговор: **Порайлъ< Паройлъ (Парорлъ/Parorlý)* със значение 'парорийски'(?). Но това е само една хипотеза без солидна аргументация от исторически документи за миналото на това село, разположено в пространна равнина далеч от планини. Това затруднява даването на положителен отговор на въпроса, дали името е средновековен реликт, пряко свързан с планинските манастири от XIV век, чиито приемници през XVII-XVIII в. са скитове и параклиси в Южна Странджа, или просто е форма от турски произход? Склонен съм да се доверя на здравия скептицизъм и да отхвърля реликтовата хипотеза, която според мен няма почва в едно съвсем равнинно село, каквото е въпросното *Пойралъ*.

Преди да насоча вниманието към етимологията на отделните топоними от житийните текстове, ще представя накратко няколко географски имена, които нямат пряка връзка с имената от агиографските извори за Парория, но са от землището на село, чието минало, според местно предание, е свързано с крепостта *Скóпелос*. Тези имена ексцерпирах с превод от една краеведска книга, посветена на историята на село *Скопо* (дн. Юскюп), написана от бившите му гръцки жители и предоставена ми от сегашния кмет на селото[192]. То е различно от *Скóпелос* и се намира на 15-20 км, източно от Лозенград и на около 8 км южно от голяма византийска крепост с развалини от много жилища около нейното подножие. Ако се съди по името на една от посочените по-долу местности, може би крепостта е носела името *Фрурия*

или *Кастро*? Останките от тази крепост, (различна от Скопелос при с. Йонташ), вероятно са дали повод на В. Киселков да твърди, че въпросният скопелски кефалия, предупредил монасите да се пазят от скитащите турски ловци, е резидирал на това място. Във връзка с това пък P. Soustal твърди, че „Скопелос се е намирал в периферията на Парория, а източно от с. Скопо имало останки от манастирска кула, която можело да се отъждестви с манастира Катакекриомени“[193] Смущаващото в това твърдение е, че то се разминава напълно с равнинния релеф в землището на селото, където няма никакви високи и заснежени планински върхове. Намират се отделни ниски хълмове, по които стърчат едри скали, сред които личат останки от крепостни стени и кули. В това се убедих при двукратното посещение на Скопо и направения оглед на голямата крепост, разположена североизточно на около 7-8 км от селото. Съвпадението в общия корен на двете имена Ско́пелос и Ско́по е подвело изследвачите на Парория да мислят, че са идентични и се отнасят за един и същ обект – крепостта на кефалията, споменат два пъти в житийния текст. Тези две имена обаче се отнасят за две различни села с крепости, разположени диаметрално противоположно едно от друго, между които се намира Лозенград.

Опит да очертае контура на „Парорийската пустиня“ прави и Н. Тулешков, като правилно посочва, че в Странджа „съществуват две зони наситени със значителен брой християнски култови обекти“. Северната зона според него включва „селата Калово, Граматиково и Българи, където са запазени над двадесет параклиса и са локализирани развалините на три крупни манастира“ (фиг. 2). Като цитира Г. Аянов, по-нататък Тулешков допълва схемата с „втория, южен конгломерат, простиращ се в областите между Малък Самоков (Демиркьой) и Скопо (Юскюп), където се намирали останките също на над двадесет манастира и параклиса“. Според него, „става ясно, че руините на Синаитовия манастир трябва да се търсят в Южната култова зона на „Парорийската пустиня“, някъде между Скопо и Малък Самоков“[194]. В анализа си за манастирите около с. Скопо, Аянов ги посочва поименно: *Св. Сотир, Св. Троица, Св. Илия, Св. Тодор, Св. Мина, Св. Петка, Св. Фотида*, като уточнява, че те се намират „в котловина, която започва под вододелното било до градчето“. Същото, според него, важи и за част от манастирчетата и параклисите, посочени около с. Велика и при Малък Самоков[195]. Разположението им в котловина, макар и заета от някогашни гори, само по себе си говори, че релефните особености на тези обители не съответстват на съдържанието в житийните текстове, където се говори за манастирски лаври във високи и заснежени планински местности. Твърде възможно е тези параклиси да

са възникнали обособено в по-късно време, но не е изключено някои от тях да са продължители на исихастките традиции през следващите векове, след като Синаитовият манастир е престанал да съществува.

В гръцката краеведска книга, която получих от кмета на с. Скопо, има записано предание, че то е било основано от гръцки преселници, напуснали по неизвестни причини някогашната крепост *Скόпелос* (=Ески полос) при днешното с. Йонташ северозападно от Лозенград, и дошли тук на това място. Характерни топоними в землището на с. Скопо: *Красава, Самάково (=Самоково); Кури*[196] с друго име *Лέка иесмесὶ* – „местността някога е била с гъста гора и извори, северно от селото, където отсядали след връщане от големия панаир в местността *Агия Триάда*"; *Κάстро*-„византийска стражева наблюдателница, върху огромна скала, висока 150 метра, където имало пещера именувана *Скопианὶ сплуха* от гр. σκοπιᾶ*; Аркулάс (Ἀρκουλάς),* име на местност, обяснена в книгата „от думата *argus* 'олтарна апсида', намираща се на разстояние около половин час, източно от *Агия Триάда*, където имало развалини като камари (αψίδα)"; *Педόпла* – местност, разположена североизточно от селото над пътя, водещ към местностите *Скепастό* и *Самάково*. Според описанието в книгата, „мястото носи името *Педόпла* от две остри скали, намиращи се на височина, възправени една срещу друга, наподобяващи „две деца – братя, които се разговарят". Удаде ми се възможност да снимам тези скали, чиято конфигурация отговаря на метафората на името, чиято основа съдържа гръцкото съществително *παιδίον* 'дете'. Друга местност е *Лόфус панигὶреос* 'хълмът на панаира, събора', която е „североизточно от селото, откъдето се вижда безкрайното равно поле към Люлебургас и Родосто. На това място са ставали панаирите на празника *Томина неделя*"; *Фрὺрия* – местност, северно от селото, близо до съседна местност *Κάстро,* от която на изток остава с. *Хаджὶ Факлὶ,* при което се пази стара наблюдателна кула"[197]. Тези топоними за нас имат второстепенно значение, тъй като са около късно основаното гръцко село Скопо, лежащо в ниската и полуравнинна част на Странджа. Може би те нямат пряка връзка с парорийска житийна хронотопия, въпреки че на север се намират високите странджански върхове Голяма и Малка Махиада. Все пак прави впечатление мощната крепост (*Фрурия?*), върху един от хълмовете, североизточно от селото, както и четирите микротопонима в околното землище, свързани с крепостна и пътна охранителна дейност: *Кастро* (от лат. *castrum* 'укрепено място, крепост'; *Кастринос* (произв. форма от castrum); *Скепасто* от стгр.*σκεὶπας <σκεὶπη* 'убежище, защитено място' и *Фрурия* от стгр. *φρούριον* 'укрепление, крепост; стража, гарнизон' (ЛБР, с.101; СГБР, с.

740, 885-886). Но крепости и крайпътни стражеви кули има още около десетки други села в Южна Странджа. Все пак малобройността на тези топоними не ми дава основание за категоричен извод. Възможно е бежанците от византийската гарнизонна крепост Ско́пелос да са дошли в Ско́по през втората половина на XIV век, когато Одрин вече е бил превзет от османците, и да са заварили на това място съществуващо по-старо селище, чието славянско население е било вече елинизирано? Остатък от него са топонимите *Самаково, Кури* (Гори?) и *Красава*, като последният е с архаична структура, съдържаща праславянския суфикс *-ава*[198]. Според мен, твърденията на Аянов и Тулешков за високата наситеност с християнски културни обекти на областите около Малък Самоков, Скопо, Граматиково, Калово и Българи са правилни, но те са насочени предимно в тази част на Странджа, без да се взема под внимание факта, че тези зони не са единствени. Наличие на пещерни обители и крепости има и в другите високи дялове на планината, където селата са на по-късо разстояние от крепостта Скопелос.

В хода на топографската локализация и реконструкция на релефните характеристики на Парория взех под внимание предположението на В.Киселков, според когото тя трябва да се търси някъде из високопланинската част на Странджа, източно от крепостта Скопелос, по течението на „Монастир дереси", между селата Скопо и Яна, в посока на високите странджански върхове *Малка* и *Голяма Махиа́да* (*Магуада*,според В. Киселков), които той нарича общо „*планината Монастир даг*". Очевидно Киселков смесва двете гръцки селища *Скопелос* и *Скопо*, намиращи се в диаметрално противоположна посока едно от друго. Някогашното българско село Яна (дн. Кайнарджа) пък е по-близо до Скопо, като и двете са разположени край пътя за Бунархисар. Освен това реки с името *Манастир дереси* има на още четири места из обширния масив на Южна Странджа. Препоръката на Киселков да се търси Парория в района на върховете *Голяма и Малка Махиа́да* се подкрепя предпазливо и от други историци медиевисти[199].

Житията на св. Григорий Синаит, Теодосий Търновски и Ромил Видински са основни източници, от които черпим сведения за парорийските манастири на исихазма през първата половина на XIV в. В тях присъстват ключовите хронологични топоси: *Паро́рие, Загóре, Кефала́рево, Ско́пелос, Месомилеони, Позова, Катакекриомени, Мокрое* и др., имащи особено значение като топографски ориентири. При качествен етимологичен анализ на езиковата им структура, те биха се оказали важни опорни точки в опита за локализация на четирите

лаври на исихастите в Странджа, за които се изказват някои научно-обосновани хипотези в специализираната литература [200]. Приемам за изходна точка разсъжденията на тези автори, които в най-голяма степен, според мен, се доближават до истината за локализацията. Затова се спирам на някои от по-важните топоними в житийните извори, които са останали с неясна или незадоволително обяснена етимология. Успоредно с преките теренни наблюдения, линейни измервания и фотографирания, извършеният езиков анализ на географските имена помага в значителна степен за изясняване средновековната топография на манастирските обекти в Южна Странджа. Местностите с техните развалини са дислоцирани на различни разстояния от главните планински върхове *Голяма и Малка Махиада*, високи съответно 1031 м и 853 м. В някои извори и стари географски карти тази високопланинска зона е означена със сборното име *Монастир даг* [201], докато на турски карти тя е отбелязана с хибридната гръцко-турска форма *Pedina dag*. С нея е назована предимно лонгозната част от полегатите източни склонове на Южна Странджа, ориентирани към Черноморския бряг. Тя е съставена от гръц. съществително *πέδον* 'равнина, равно място, поле, долина' (СГБР, с. 620-621) и тур. *dag* 'планина'; срв. споменатия през XIII в. топоним *Καρύας πεδον* в Източна Стара планина, който според В. Миков, съответства на днешното „*Старо-ново Оряхово*", Варненско[202].

Посочените в житията топоними, с изключение на кастелонима *Скόпелос (= Ескиполос)* при дн. с. Йонташ, днес не са локализирани в първичния си вид, въпреки теренните анкети, които проведох с местни жители в някои лозенградски и бунархисарски села.

ПАРÒРИЯ (гр. Παραόρια), име със сложна лексикална основа, чиято етимология е била предмет на епизодично разглеждане в рамките на някои трудове, посветени на исихазма[203]. В публикуваните карти на Тракия, P. Soustal определя най-общо Парория като пуста област, разположена между Созопол, Адрианопол и Скопелос[204].

При теренната анкета, проведена на турска територия в землищата на редица села в Южна Странджа, името не ми беше потвърдено. Анкетните въпроси, които задавах устно, бяха подредени по тематични групи: подземни (пещерни) църкви и манастири; брой на килиите; наличие или не на следи от цветни стенописи в помещенията; останки от пергамент или епиграфски паметници (надписи, кръстове, фигури) върху пещерните стени; надземни църкви и параклиси; некрополи със запазени надписи по камъните; останки от крепости и настилки на средновековни пътища; запустели селища, за чието минало има запа-

зени спомени и предания. Получените сведения нанасях върху работни картни схеми, начертани в теренния дневник със съответните обяснителни бележки към тях.

Името *Парория* не е запазено в днешната топонимия, поради хронологическата ѝ отдалеченост от XIV век. В равнините тя е преобладаващо турска, а в планинските зони на Странджа е смесена с известен брой запазени български и гръцки имена. От данните на историческите извори е известно, че с името *Парория* е била назовавана обширна територия „погранично място между гърци и българи". Топонимът е посочен в житията на Григорий Синаит и Теодосий Търновски, писани от патриарх Калист I [205].

В житието на Теодосий Търновски топонимът е посочен три пъти: един път в плурална форма *Паро́рие* и два пъти като производно прилагателно *Паро́рское* и *Паро́рскую:*

прі́нде въ мѣ́сто нѣ́кое и́же ѥ́ посрѣ́дѣ гръ́кь и́ блъга́рь, и́же и́ паро́рье зо́вомо ѥ́; Є́лма же паро́рское о́нѡ̀ мѣ́сто плъ́но разбо́иникъ и́ оу҃бі́нцъ бы́вь; въ паро́рскоую пакѝ възвра́тисе о́бита́ль (ЖТТ, 12/35-36; 16/29-30); въ парорі́ѡхъ, местен падеж, мн.ч. (ЖГС от патр.Калист по Рилския панегирик на Вл. Граматик); парաѡрскъıѧ горъı (ПСЕТ 1971:138; *Параорие, Парорие, Парорийска планина* – ЖРВ, с. 468-491).

Специално внимание на тези форми отделя М. Дамянова (=Спасова), която правилно интерпретира гръцкия топоним като съчетание от наречие и съществително *παρὰ ὄριον*, развило славянската фонетична форма *Парорие/Парория* „пограничие" в резултат на контрахирани фонеми *ао >о*. Според нея, значението е конкретизирано съвсем точно от житиеписеца Калист, което позволява да се приеме, че през XIV в. по времето на цар Иван Александър, всички гранични области между Византия и България са били наричани *Пар(а)орие* или „пар(а)орийски" [206]. Византийският император Константин Порфирогенет съобщава, че българските владетели имали обичай да оставят по трасето на българо-ромейската граница ненаселена територия на „половин ден път", което днес се равнява на около 15-20 км. Вероятно в такава пустинна ивица земя е възникнал първият пещерен манастир на Григорий Синаит.

Гръцката форма на този планински топоним с начална двойна алфа е предаден на старобългарски в текст на Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак: „иже параաрскъıѧ горъı испъıтнъım разоумa оустaвом ни въ оумсомже Синаискъıѧ остаати гաръı оупрaви (ПСЕТ 1971:138); „различныхъ мѣстѣхъ ѡбитиѧ и прохѡдѧ...нѫ̀ достигь и прѣдповѣданаа параա҃ріа, ꙗкоже рече сѧ, глѫбочаишѫѧ ѡнѫ̀ и ненаселенѫѧ поустынѧ, доуховное дѣлательство съдѣла"/ЖГС, 24/36-40/; „иже въселенїѐ въ глѫбочаишїи

пустыни парафорстѣи имѣше, еѫже ради вины и месомилїѡнь именоуаше сѧ“ (ЖГС, XVIII, 4-6 – по *Δεληκαρη, Α.* Пос. съч., с. 251 и 256).

С формата парорїе името се среща и в текста на приписките по ръкописите от Хлудовата сбирка под № 237, представена в Каталога (1999: 81) със сигн. Л.203б: сиихъ двоихъ главизнахъ испи́са фѣлъ прѣведъше из гръцъка на блъгарско...гъı бѣхъме въ парафорие въсѣ братиа (четене на С. Николова). Съпоставителен лингвистичен анализ с критичен коментар на приписката прави М. Дамянова=Спасова върху интерпретациите на Х. Миклас и С. Николова [207].

В житийните текстове особено впечатление прави старобългарската плурална форма във винителен падеж на топонима *Парорие,* „Парории = погранични области“: „прїнде въ мѣсто нѣкое иже ѥ посрѣдѣ грькь и блъгарь иже и̑ парорїе хѡвомо ѥ“ (ЖТТ, с. 12). Става ясно, че освен чрез словосъчетанието *„иже по среде грък и блъгар“* въпросното място е назовавано и с неговия синоним – топонимът *Парорие*, белег за което е присъствието на съюза **и** пред името. Изглежда гръцкото собствено име Παραόρια през XIV-XV в. е било схващано от българските монаси вече не като гръцко предложно-именно съчетание, а като съществително от ср. род. Всъщност от него, след елизия на второто *а* и добавяне на окончание -*е* за мн.ч., на славянска почва е била произведена плуралната форма *Парорие* за означаване на **няколко гранични участъка**, т.е. „пограничия“. В текста на приписката в Хлудовия ръкопис вместо „въ парафории“ (местен падеж) виждаме употребена винителна падежна форма „въ парафорие“, придобила обобщаваща граматическа функция. Това навежда на мисълта, че за средновековните житиеписци пограничната област „между българи и гърци“ е представлявала не единична и обособена компактна територия, както е в нашата съвременна представа, а се е състояла *от поредица разчленени една от друга зони с променлив релефен контур, разположени около билната верига на Странджа и наричани с общото име Парорие.*

Естествено, тези зони са заемали безлюдната и висока планинска част от Странджа, която поради голямата денивелация на силно пресечения релеф (редуващи се върхове и долини), е притежавала естествена разчлененост в ония участъци, където някога е имало забити в земята каменни стълбове, наричани още през римско време „милеарни колони“, маркиращи на всеки 1000 римски крачки пътното трасе между отделните станции (вж.по-долу при *Месомилеон*). Именно тази демаркационна (т.е. ничия) ивица от редуващи се безлюдни участъци е била наричана през византийско време с името *Парорие*. Според мен, това са обособени гранични сектори (пограничия), следващи криволичещата релефна

денивелация и разположени между милеарните камъни по трасето на римския друм. Изглежда той е бил използван и през Средновековието, но не за маркиране на секторни разстояния между някогашните пътни станции, които днес не съществуват, а за определяне на *границата*, разделяща държавните територии, подвластни на българи и византийци. Понеже старите пътища по правило са вървели по билните части на планината (а не в долините), естествено е на някои места тези пътни участъци (пограничия) да са попадали между поредица от гористи хълмове и планински върхове. С други думи, траекторията на граничната линия е следвала променливата денивелация на планинския релеф, изпълнен с редуващи се върхове и стръмно спускащи се склонове към долини, изпълнени с множество речни меандри, пещери и карстови понори. Явно монасите са избрали тази пуста и глуха демаркационна зона, за да не бъдат смущавани нито от българи, нито от гърци.

Затова произходът на топонима може да се свърже именно с тези милеарни особености на граничното трасе, за което има епизодични догадки и по-рано. Въз основа на множествената форма на топонима ПАРОРЇѠХЬ в житието на Ромил Видински, Киселков също достига до извода, че това е указание за съвкупност от по-малки областни имена[208].

Оказва се, обаче, че освен странджанската Парория *има още няколко Парории*, твърде отдалечени от Източна Тракия и намиращи се в различни краища на Балканите. Едната от тях е в областта Епир, на границата между Македония и Гърция (*Страбон*, География, 7, 325 [2, σ. 447] Тя е коментирана от В. И. Георгиев с формите : **Παρωραία**, ***Παρωραῖοι*** *παρά (τῶ) ὀρει = Dor. ὡρει* – протогръцко име на регион и община в древен Епир. За епирския субстратен топоним *Парорея(Парореи*) дадената информация е съвсем пестелива, като при втория компонент *ωραία/ωραῖοι* Георгиев е посочил една паралелна форма от дорийски гръцки *ὡρει*, която е оставил без етимологичен коментар[209]. Според мен, втората част *-ὡρει* в този древен композитен паралел, съдържа немонофтонгизиран гръцки дифтонг **-ει,** което е белег за особена архаичност. В този смисъл компонентът стои в структурно-семантична релация със стгр. прилагателно *ὀρεινός* и *ὀρειὸς* 'планински', *ἡ ὀρεινή (χώρα)* 'планинска земя' (СГБР 1992:568). Следователно идентичният по структура древен топоним от Епир, подобно на странджанския, е образуван от гръцки географски термин *παρὰ ὄριον* със значение „при (до) планината". През Средновековието втората част от името *-ὡρει* вече се явява в късна монофтонгизирана форма *ὄριον*, като добива вторичното значение „приграничие". Очевидно двата топонима имат обща езикова генеалогия, въпреки териториалната отдалеченост

на странджанска *Парория* от епирската *Парория*, като двете най-вероятно са възникнали самостоятелно една от друга с първичното си значение „при, до планина“. Ако се доверим на краткия коментар за епирския топоним в книгата на Вл. Георгиев, можем да смятаме, че и странджанският е с протогръцки (дорийски) произход. Това не е невъзможно, като се има предвид двупосочното разпространение в Тракия и в М.Азия на т.нар. двойни имена (омонимни топоними). Това особено е характерно за субстратната топонимия, съпровождала динамичната миграция на тракийските племена [210] през II-то и I-то хилядолетие пр.Хр. от двете страни на Хелеспонта (Мраморно море). Не е изключено това да е ставало и с древногръцката топонимия, когато са били основавани по крайбрежията старите търговски колонии (емпориони) през VIII-VII в. пр. Хр. и по-късно през елинистичната епоха в IV-III в. пр. Хр. Така са възникнали по Черноморието *Одесос, Аполония, Месемврия, Анхиало, Салмидесос* и др. При траките типични са примерите с двойни омоними на областните имена *Мизия, Дардания, Бригия (Фригия), Витиния* и др., срещани както на Балканите, така и в западните предели на Мала Азия. Това явление се забелязва и в субстратната микротопонимия [211].

Другите няколко „*Парории*“, намиращи се в отдалечени краища на Балканите се споменават в съчиненията на древногръцки писатели, цитирани от *А. Δελήκαρη*. Там *Павзаний* посочва трета *Парория*, намираща се в областта Аркадия (Пелопонес) на 2 км от *Зѝтион*, в северната част на равнината към *Ипсу́нта*. За същата тази *Парория*, спомената като омоним на град в Македония, съобщава в съчиненията си и Ст. Византийски. Другата – четвърта *Парория* е посочена от Тит Ливий, според когото областта се намирала между планините *Меникион*, *Пангей* (дн. Кушница) и *Лекани* (дн. Боздаг, над Кавала), където наблизо са развалините на древните и вече изчезнали градове *Неаполис* и *Филипи*. У Плиний намираме още една – пета *Парория*, спомената като съставна част от Македония. Според А. Деликари, „от употребата на името при всички тези случаи е очевидно, че става въпрос винаги за гранични области“[212]. Естествено всички тези „гранични области“, пръснати на разни места по Балканския полуостров са били означавани с името *Парория* като общ географски термин, който несъмнено е бил широко разпространен в епохата на гръцката античност.

В контекста на странджанската топонимия, като втора част от композитната структура на *Парория* се явява гръцкото съществително ὄρος, срещащо се в първата част на сложния античен хидроним *Оросинес (Orosines)* – река, спомената от Плиний Стари при описание на тракийските градове в древната област Астика: *Антиум(=Аполония, Созо-*

пол), *Тиниас* (дн. Инеада), *Халмидесос* (*Салмидесос, Мидия*), *Девелтон (Дебелт*). Хидронимът е посочен заедно с още три други реки: *Панисос*, *Юрас* и *Теарус*, протичащи също в Астика[213]. Точен географско-исторически преглед на областта, според изворите и позовавайки се на излязлата до сега литература по въпроса, е направил К. Господинов, като прецизно е локализирал четирите реки в *Астика*, която идентифицира с днешната област Източна Тракия и Странджа[214]. При етимологичния анализ на река *Оросинес* той правилно извежда композитната структура на името от гръцкото *ὄρος* 'планина, хълм, възвишение, планинско място' (с по-късно значение 'граница, предел' – *бел.моя Д. Л.*) и втора част *σίνις* 'разбойнически, грабещ; разбойник грабител', като същият корен се съдържа и в глагола σίνομαι – 1. 'вредя, увреждам', 2. 'грабя, ограбвам, нападам' (СГБР 1943, с. 738).

Очевидно това речно название е възникнало като вторично чрез метонимия, образувано от първоначален ороним *Оросинес* с цялостно значение 'разбойническа, грабителска планина', т.е. място, където още в античността са върлували разбойници. Ако Странджа е имала в древността няколко имена, то едно от тях може да е било *Оросинес*. Тогава не е за учудване, че през XIV век и Синаитовия манастир също е нападан от разбойници и грабители, които са отвличали стопанския инвентар и работния добитък на монасите. През XIV век във водовъртежа на политическите сблъсъци, балканските владетели са имали честата практика да наемат за съюзници разбойнически отряди при разрешаване на спорове със своите противници. Тези наемници действали предимно в спорните погранични райони, обаче е имало често случаи, когато са излизали извън контрол, като са се отдавали на своя стар занаят – грабежи по пътищата и безразборни нападения. Това се вижда в текста на житията на Теодосий и Ромил: „парорское онѡ мѣсто плъно разбоиникъ и оубиицъ быв; въ парорскоую пакы възвратисе обитель; ѿ безчаиных онѣх оубиицъ нападанїа стоужив сн. и ѿ ниже на въсакь дьнь тѣхь плѣнїа (ЖТТ, 16/29-30; 14/5-6); „зълное томлѣнїе злолютны разбоиникы.их же и хѵсаре мѣста онаго жителе нарицють“ (ЖРВ – по Сырку 1900:12, 14, 49).

Причината, поради която Странджа е била обитавана от разбойници още през древността, се крие в заварената римска пътно-търговска мрежа не само по морското крайбрежие, но и във вътрешността на областта. Там естествено е имало трако-елински, а по-късно римски и византийски емпориони (тържища), впоследствие преобразувани в панаири около селищата и крепостите. Очевидно те са просъществували до XIV-XV век, а след това и през османската епоха, когато мястото на някогашните морски и сухопътни пирати, хусари и каталани е било за-

ето от хайдути, харамии и кърджалии. В селата на Странджа и Сакар са запазени много спомени и предания, свързани с тази епоха. За свирепи разбойници *теглиешкиясъ* („даглъ ешкинджии“, т.е. планински войници – б. м. Д. Л.), върлували по-късно в Одринско през XVIII-XIX в. споменава и Г. Аянов, като посочва, че „тези банди идвали от М. Азия и били известни още с прозвищата *дишлии, капасъзи*, а в Тракия *делибашии*“[215].

Гръцкото същ. ὄρος от втората част на *Парория*, намира опорен паралел и в епиграфски паметници, посочени в съчинението на Й. Захариев, който съобщава за открити два скални надписа в Кюстендилско: „В местността *Бело каменье*, западно от мест. *Брезье*, точно на междата между селата *Милевци* и *Груинци*, върху високо стърчаща скала се намира кратък гръцки надпис *ОРОС* (граница, предел), издълбан с едри букви високи 30 см и дължина на надписа 85 см“. – Според Захариев, вероятно тук е минавала някога границата между България и Сърбия – започваща от вр. *Чемерник* през Бело каменье за Землен и Струма. Скалата е точно на вододелното било между реките Драговищица и Треклянска. Другият надпис, посочен в съобщението,е разположен на връх *Рамняк* в *Милевска планина*, но е лошо запазен и нечетлив. Според автора, тук се виждала думата „синор“[216], която също е гръцка и означава „граница, межда, предел“. Възможно е обаче, тези надписи да се отнасят просто за означаване на обикновени граници между селски землища или пасища през XII–XIV в. (?).

Първата част *παρά-* в името Парория се съдържа и в топоними от други райони, например: *Паратехион* – име на обходна стражева ивица (коридор) между външната *Теодосиева стена* и водния отбранителен ров откъм западната (сухоземна) част на Константинопол, известна от историческите извори през XVв.[217]; адстратният латински ойконим *Парàстен (Парáстюм)*, име на древно римско селище между Осиково и Рибново, Г. Делчевско [218].

Втората част *-όρια<όριον* се среща в *Пара Орестяс* – по-старо (гръцко) име на дн. с. Орешник, Тополовградско, е дадено някога във връзка с пътната близост на селото до Сакар планина и гр.Одрин, наричан от тамошните гърци и с името *Орестиас* [219], образувано от стгр. *ὀρεστιάς* ‘живеещ(а) в планините; планински’ (СГБР 1992:568). Вероятно това древно име е останало от тракийско време, когато някогашният *Ускудама* (Адрианопол),разположен в близост до Сакар планина, е бил населен с траки и елини, което е мотивирало името на града с гръцкото *Орестиас*.

От всичко казано дотук, следва въпросът: топонимът *Парория* исконно гръцки ли е, или е наследен от местен тракийски субстрат, по-

късно елинизиран при търговската експанзия на древногръцките колонии през VIII-VII в. пр. Хр. около Приморска Странджа и Понтийското крайбрежие. На това не може да се отговори с категоричност, поради голямата хронологическа отдалеченост на двете исторически епохи.

КАТАКЕКРИОМЀНИ (гр. Κατακεκρυωμένον ὄρος; катакрїѡмени). Този топоним е с ключово значение за локализацията на първоначалното манастирско поселение в Парория. При теренната анкета, проведена на турска територия в редица села на Южна Странджа, името не беше потвърдено. То не е запазено в днешната топонимия, поради хронологическата ѝ отдалеченост от XIV век и настъпилите промени в стратиграфския облик на областта през следващите столетия.

В текста на житието на Григорий Синаит, агиографът Калист споменава за основано „цяло монашеско поселение“ в местността *Катакекриомѐни* [220]. След грубите нападки и заплахи на местния монах Амирали[221], Григорий Синаит напуска *Месомилеон* и се поселва с учениците си в планината *Катакекриомени*, дадена в житийния текст в съкратен вид *Катакриомени*: „вѣсѧ събравь мнѝхы, иже его ради събравшѫѧ сѧ... изыдѐ съ ними, въ горѫ пришед, ѣже ѡ̀ мѣстныих катакрїѡмени именоуѣт сѧ“ (ЖГС, XIX 13-15); при второто си отиване в Парория, Синаит минава през Адрианопол: „въ корабь въшед, прїѝде въ адриїа̀нополь. таже по сѣхѳ доспѣваетъ пакы съ тъцанїѐм въ параѡ̀рїе и не мало мниѭ въ катакриѡмени горѣ събравь, всрѣдно въселѣет сѧ“ (ЖГС, XXI 2-4).

Несъмнено това монашеско поселение се е състояло от групи с по няколко пещерни килии или колиби, пръснати подобно на гнезда по високите планински ридове. Предполагам, че и това място е било обитавано в старо време от други отшелници, живели тук преди идването на Григорий Синаит и учениците му. Ако това е така, тогава оронимът *Катакекриомени* не е създаден през XIV в., а е наследен от предишните векове и употребяван от Синаит и последователите му.

Подобно мнение изказва и А. Деликари, според която името *Катакекриомѐни* е напълно необичайно и създава редица мъчнотии пред изследвачите на етимологията му. Тъй като в Атонския патерик това име е преведено като „скритная планина“, авторката е счела за нужно да посочи това име и в цитирания от нея Букурещки ръкопис, в който преписвачът го е дал с формата *Κατακε*. Според нея „копистът е имал на разположение и други ръкописи на житието и по тази причина отбелязва топонима с два варианта – *Κατακεκρυμμένου* и *Κατακεκριωμένου*, които навеждат на следните предположения: 1) името *Катакекриомени* е съществувало в ръкописа, който той е преписал

и съответно го е пренесъл в новия препис, като междувременно е отбелязал това и в други ръкописи; 2) поставил е в текста тази форма на името, която е счел за по-правилна, защото е съществувала в друг ръкопис, който той е имал на разположение; 3) че е включил в текста своя поправка, според обичайната маргинална бележка за корекции (γρ. = γράφε), поставяна в полето на страниците“[222]. Преобладаващото мнение е, че става въпрос за производна форма от префикса *Κατα* и глагола *κρυώνω* ‘ставам студен, чувствам студ’. Макар това общо обяснение „да отговаря на климатичните условия в областта – тежка зима, студ, сняг, замръзнала вода“, свързани с прилагателното *κατάκρυος*, според Деликари граматическият анализ не е напълно удовлетворяващ[223].

За подновеното в *Катакекриомени* монашеско поселение се говори и в житието на Теодосий Търновски, където според реализираното на дело видение на светеца, планината се напълнила с иноци, които превърнали пустинята в град: даже бо до петьдесеть w разлучныи мѣсть сѣшьшесе иноць, поустыню градь сътворише. ако доброгливые ластовице на мѣста на мѣста гнѣзда въдроужише (ЖТТ, 18/3-5). Житиеписецът изразява възторга си от природната красота и сравнява „оная чудна планина, изпълнена с множество иноци „като светли звезди по небесната твърд“ в „скнть юдныи“. Изглежда той е имал преки зрителни впечатления от светлите сияния, които са излъчвали нощем осветените отвътре килии, наподобяващи малки съзвездия, пръснати на групи в нощния небосклон по странджанските хълмове.

Наследници на това някогашно монашеско поселение несъмнено се оказват множеството църкви и манастири, пръснати и днес „на мѣста на мѣста гнѣзда“ по високите ридове, чиито следи са отбелязани върху архивни топографски карти на Странджа. Някои от тях са били разрушавани и впоследствие отново възстановявани в различни времена от по-сетнешните жители на околните села. Намират се и в съчиненията на В. Киселков за Странджа, където той ги посочва поименно: *„Св. Илия“*, ЮИ от с. Карадере; *„Св. Петър“*, южно от чифлика „Дупница“ и СИ от Лозенград; *„Св. Георги“*, северно от с. Труля; *„Св. Йоан“* при с. Демиркьой (дн. М. Самоков); *„Св. Параскева“* в с. Инджекьой; *„Св. Георги“* в с. Сергѐн, северно от гр. Вùзе; *„Св. Илия“* при с. Вайсал, СЗ от гр. Ковчаз и др. [224].

За други манастирски агломерати в Южна Странджа съобщава и Г. Аянов, според когото в обширното землище на с. Скопо (дн. Юскюп) имало цяла група от манастири. (фиг. 6) Около главния от тях – *Св. Сотир,* се намирали още шест-седем други манастира с имената *св. Троица, Св. Илия, Св. Тодор, Св. Мина, Св. Фотида, Св. Петка* и *Боже*

име. Авторът твърди, че цялата тази котловина с изброените от него манастири някога се наричала с името„Скотос“, което означавало „тъмно място, скрито, непроходимо“, където населението се криело от разбойници [225]. От него уж се образувало първоначалното име на с. „Ското“(?), което по-късно било преименувано в Скопо.

Тази теза на Аянов се оказва несъстоятелна по няколко причини: 1) в котловина не може да се търси Синаитовия манастир, за който в житието се казва, че се е намирал във висока и студена местност; 2) с изключение на скалистия хълм с голямата крепост северно от равното с. Скопо, няма високи заснежени върхове, в които можем да дирим убежищата на парорийските монаси. Такива върхове има, но те се намират на значително разстояние от селото и носят имена *Голяма и Малка Махиада*. Най-близкото до тях високопланинско българско село е *Велика* (дн. Балабан), в чието землище, както посочва Аянов, наистина има няколко „манастирчета“, носещи имената *Св. Марина, Св. Илия, Св. Петка, Св. Георги* и *Св. Тома* [226]; 3) всичките гореизброени от Аянов „манастири“ в „хълмистата котловина“ около селата Скопо и Велика са всъщност малки оброчища и параклиси, възникнали по-късно, вероятно след XVII в. върху развалини на стари отшелнически килии, за чиято хронология няма запазени конкретни сведения; 4) по отношение на името Скопо се предлага изкуствена и пресилено натъкмена етимология, която се извежда от гръцкия корен *σκότος*, а се пренебрегва другото гръцко съществително *σκοπός*, чието значение ‘съгледвач, пазител, вестител и под.‘ (СГБР, 1992, с. 743) най-пълно съответства на релефната конфигурация на скалите и предназначението на крепостта, разположена върху тях северно от с. Скопо. За тези особености на крепостния терен се убедих при двукратното ми посещение на с. Скопо и околностите му през 2005 и 2009 г., чието име е от един и същ корен с кастелонима *Ско́пелос*, разположен северозападно от Лозенград.

Като се позовава на предположението, изказано преди това от В. Киселков, N. Bees също твърди, че манастирът на Григорий Синаит трябва да се търси източно от Ско́пелос, около някаква река Манастир дереси, под високите върхове на Странджа. Очевидно и той смесва двете селища Скопелос и Скопо, които са на значително разстояние едно от друго и между които се намира Лозенград. Освен това, реки с името *Манастир дере* съществуват и на други места в Странджа, където карстовите масиви са пълни с пещерни образувания. Г. Аянов също съобщава за с. Манастир дере, Бунархисарско (дн. село Юскюп дере, съседно на дн. Юскюп, бивше Скопо – б.м. Д. Л.) с останки от две средновековни кули, манастири и пещери[227], но и това село за жалост се

намира в равнина, в която няма високи и заснежени планински върхове. Те са на север, в централния масив на Странжда, и могат да се видят на всяка обикновена географска карта.

Като споменава житийния топоним *Κατακεκρυωμένον ὄρος*, N. Bees го свързва със самото име на Синаитовия манастир, което според него е било „*Θεοτὸκος τού Κατακεκρυομένης*". Неправилният му анализ се състои в неубедителния опит да обясни парорийското име, като го свърже с два неподходящи паралела от имена на манастири: *Κεχιονισμένη* и *Χιονισμένη* в планината *Λάτρος*, нямащи нищо общо с цялостната синтагматична структура на парорийското *Κατακεκρυομένης*[228]. По мнението на Кр.Гагова, името *Катакекриоменон* означава част от Парорийската обител и етимологията му води към гр. *κρύος* 'студен'[229]. Според мен, това е само фрагмент от цялата загадъчна семантика на този гръцки топоним, чиято етимология се нуждае от по-детайлна структурна сегментация.

Какво ни говори словосъчетанието *Катакекриомени* от житийния текст? – На пръв поглед началната част *ката-* подвежда изследователя да търси етимологичния отговор в гръцкото наречие *κατά* 1.'надолу', 2. 'съвсем, напълно'; срещано и като предлог с генетив за място, то се явява със значения 'надолу, по, в, върху, на', срв. произволния пример *κατά ποταμόν* 'надолу, покрай реката' (СГБР 1992:401). Но в житийния текст се говори за високи и студени планински места, до които е логично да се стига с изкачване н а г о р е, а не със слизане н а д о л у (разред. моя – Д. Л.). Поради това вероятността за тълкуване с това наречие отпада като възможност.

Мисля, че в посочения по-горе пасаж от житийния текст е скрит ключът за разгадаване етимологията на топонима *Катакекриомени*. За тази цел може да се привлече старогръцката дума ***κατοίκη(σις)*** 'заселване, основаване, възстановяване на колония', която е производна предложна конструкция = ***по-селение*** от глагола ***кат-οικίζω*** 'поселвам, заселвам, преселвам'. В своя критически анализ на ЖГС, А.И. Яцимирский цитира калкирана славянска форма „въселенїе" (*κατοικίαν*) [230], срв. гр. съществително *κάτ -οικος* 'жител'. Като семантичен паралел може да се посочат гръцките лексеми *οἰκία, οἶκος* 'дом, жилище, къща', които в старобългарските паметници (Мар, Зогр., Асем., Сав.) обикновено се превеждат с домъ, храмъ, храмина[231]. Срв. *Катако́нос*, име на махала в гр.Сяр, дадено без обяснение в източника[232].

Според мен, парорийският композитен ороним ***Κατακεκρυωμένον ὄρος*** е с трикомпонентна структура, за която предлагам две възможни тълкувания. Сегментацията може да бъде представена в следната последователност:

1. *Κατα-*, вероятно е декомпозиран елемент, остатък от гръцки адиективирани причастни форми: *κατοικησμένος*, *κατοικεμένον(-ος)* 'населен' < гл. *κατοικώ* 'населявам, обитавам', стгр. *κατ(οί)-κησις* 'местопребиваване, поселение, жилище, поселище'. Втората алфа в *κατα-* може би се дължи на прогресивна вокална асимилация на *α-ι >α-α*, настъпила след монофтонгизиране на дифтонга *-οι->-ι-* в предходна средногръцка форма **κατι-*. Тази фонетична промяна създава условия за неправилно отъждествяване на композитния елемент с гръц. наречие *κατα* 'надолу', срещано с друга семантична функция и в друг исторически топоним: *Катасирти*, местност във връзка с българо-ромейски конфликти през 917 и 921 г. между цар Симеон и византийските императори[233].

2. – κε-, частица за перфектна редупликация.

3. Прил. *κρύος* 'студен' /ГБР 1957:297/, срв. сргр. *κατάκρυος* 'много студен' (НГРС 1980:423), отговарящо напълно на описанието на Синаитовия манастир, който се е намирал във висока и студена местност, където снегът до април се задържал, а Ромил разбивал с чук леда на вировете:

„н҃ мѣстѣ о҆номѣ пр҃ѣвезмѣрѣ стоудєнѣ соуцѣ..ѿ ѕ҃ѣльства стоудєнн о҆ноѥ а҆ще снѣгъ даже до а҆прилїа мца їавѣ...многою стѣдєнїю быше..ледъ же млатѡ҃ съкроушае (ЖРВ – по Сырку 1900, с.10).

Гръцкото прилагателно *κρύος* се среща в редица балкански топоними: *Криóнери* – старо селищно гръцко име на дн. село Соуджак (Визенско), което е турска полукалка на гр. *νερό* 'вода' чрез прил. *suyu*' воден'; *Криó пигáди,* изворна местност при село Голям Манастир,Тополовградско; *Криó νερó* – 1) [*Κρεϊ νερο*] извор в мест. Балабана Ю 2 км от с. Кости, М. Търновско; 2) извор ЮИ 10 км при Царево, Бургаско (АОПУ); *Κρύο дол* при Драгиново, Велинградско. В Годишник на Одринския вилает за 1903 г. са посочени две села в Ксантийско с името *Κριός,* образувано по топоним *Krios Spélaion* „Студена пещера"[234].

4. *-μένον,* окончание за ср.род в адиективирани причастия (медио-пасивни) при съгласуването им със следващо съществително *ὄρος* 'планина'.

В цялостния си вид, реконструираната първична форма на топонима би изглеждала *Κατοικε-κρύο-μένον ὄρος със значение 'селище (монашеско) поселение в студената планина', т.е. при високите планински върхове; срв. нвгр. *κατοικία'* жилище', *κατοικητήριον* 'място за живеене', отглаголно същ. *κατοίκηση '* живеене, обитаване'< глагол *κατοικίζω'* населявам, заселвам, настанявам' (ГБР 1957:275).

Втората част *-μένοι-ον* срещаме като окончание за мн. ч. на имена от м. р. в структурата на субстратния ойконим *Тавроменион* – стара гръц-

ка колония на о-в Сицилия, където през I-ви век е живял св.Панкратий Тавроменийски, един от първите християнски епископи, изпратен от светите апостоли Петър и Павел там като проповедник и духовен наставник (ЖС 2001:244). В историческите извори градът се споменава във връзка с древногръцкия историк Тимей (356-260 пр. Хр.), автор на съчинения за историята на Сицилия [235]. Второто възможно тълкуване на топонима може да бъде представено в сегментирана структура: *Ката-κε-κρυω-μένουον ὄρος* 'изстудената планина', което вероятно представлява причастна форма от гл. **κατακρυώνο* 'изстудявам'. Последователност на компонентите в разложената структура:

Κατα- 'из', представка;

-κε-, перфектна редупликация;

-κρυω студен, основа от κρυώς;

-μένον, окончание на мин. причастие, съгласувано със следващото съществително от ср.р. *ὄρος* 'планина'. При този вариант на тълкуване, следва изводът че топонимът *Κατα-κε-κρυω-μένον ὄρος* означава 'изстудената (обледенената) планина'[236].

В капиталния труд на германския лингвист Paul Kretschmer „Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache" (Göttingen 1896), Гл.VII „Трако-фригийски племена", са посочени множество субстратни топоними от територията на Древна Фригия в Западна Мала Азия. Повечето от имената са на селища и реки, разположени източно от Мраморно море, около езерото Аскания в обл. Витиния и по долините на реките Сангариос и Скамандър. Втора група имена са посочени около другата планина Олимп, намираща се в малоазийската област Мизия, във връзка с уточняване етническите граници, в които се е формирал там античният фригийски етнос. – Тук се споменава древната Лаодикийска област ***Катакекаумене*** (***Laodikeia Catacecaumene)*** във връзка с локализацията на градовете Сабадиос и Назианзос [237]. Етимология на името не е дадена от Кречмер.

На картата, планинската област ***Catacecaumene*** при Лаодикия се простира в средната част на Зап. М. Азия, като заема територия южно от средното течение на р. Ерма (ант. Хермус, тур. Гедиз), между днешните градчета Адала, Кула и Гьокчеьорен. Районът отстои на около 60 км североизточно от древните градове Смирна (дн. Измир), Сарди и Магнезия (дн. Маниса), лежащи недалеч от егейския бряг, а по-надолу е долината на античната р. Меандър[238]. Поразителното сходство между първите и третите части на лаодикийския макротопоним *Катакекаумене* с парорийския *Катакекриомени* е очевидно. Частична разлика в антинома се забелязва само при средната (втора) част на двата топонима.

При малоазийския тя е *-καυμ-* < гр. *καῦμα* ‘горещина, жега, слънчев пек’, произв. от гръцкия глагол *καυματίζω* ‘изгарям (чрез жега)’, докато при странджанския е *-κριο-* < гр. *κρύος* ‘студен’, което логично отговаря на климатичните различия в двете области. Студено – във високите части на Странджа, както е посочено в житийните текстове за Парория, и сравнително по-топло в ниските части на Западна М. Азия. Въпреки формалното сходство в структурата им, двата топонима не са пълни омоними, освен това в средния компонент на малоазийския вариант не е налице изпадане на етимологично *-р.*

Въпреки, че Паул Кречмер не посочва източника на това име, нанесено върху картната схема на малоазийска Фригия в монографичния му труд, мисля че лаодикийският топоним *Catacecaumene* представлява латинска транслитерация на по-стара гръцка причастна форма с атрибутивно значение **κατακεκαυμένη* ‘изгорена’ състояща се от гръцка представка *κατα-* ‘из’, перфектна редупликация *-κε-* и причастието *καυμένη*, стгр. глагоя *κατακαίω* ‘изгарям, унищожавам, напълно превръщам в пепел’ (ГБР 1957:268). Финалната част *-μένη* е окончание за ж.род на цялата причастна форма *κατα(κε)καυμένη ‘изгорена’. Подобно окончание, но за ср.род, срещаме в парорийския топоним *Κατα-κε-κρυω-μένον ὄρος*, където прилагателнто се съгласува с рода на същ. *ὄρος.* С адиективната си функция, малоазийският топоним *Catacecaumene* вероятно представлява елиптична остатъчна форма от по-стара двуосновна топонимна конструкция, която се състои от прилагателно и съществително: **Κατακεκαυμένη (~κατοικία, ~ κατοίκιση)*, от която е отпаднал вторият субстантивен компонент *κατοικία* ‘дом, жилище’ или *κατοίκιση* ‘поселение, селище’. Ако това предположение се потвърди, тогава общото значение на лаодикийския топоним от Мала Азия би било „изгореното, опожареното (жилище или селище)“.

Изглежда при този топоним се касае за мигрантен структурен модел, пренесен от Западна М. Азия в пределите на Странджа, без да има пълно омонимно покритие между двата композитума, тъй като е налице съществена структурно-семантична антиномия между средните им лексикални компоненти: *-καυμένη-* и *-κρυω-μένον.* Освен това в първия (малоазийския) случай етимонът е „изгорен“, а във втория (странджанския) – „изстуден, мразовит“. Известно е, че родното място на св.Григорий Синаит е било селището Кукулон, недалеч от гр. Клазомене в същата област Лаодикия. Това може би подсказва и пътя, по който евентуално е преминал гръцкият структурен модел с общите начални компоненти *κατα-κε-*, за да достигне до пределите на Странджа? Вероятно в малоазийската топонимия от византийския период биха се

намерили още примери с подобна структура в съседните на Фригия области Лидия, Кария, Мизия, Икония, Ликия и Писидия? Независимо от ускореното османско нашествие в Западна Мала Азия през XIV в., в пределите на Лаодикия и Витиния все още е имало духовен живот. В тези области още през VIII-IX в. около Никея (дн. Изник) и при малоазийската планина Олимп, южно от древната Пруса (дн. гр.Бурса), са съсредоточени най-големите византийски манастири. Възможно е лаодикийското име *Катакекаумене* да е пренесено от византийски монаси, бягащи от малоазийските манастири, в края на XIII и началото на XIV в. от нахлуващите във Витиния, Фригия и Мизия османски нашественици[239]. Тази инвазия е улеснена още през XII в., когато сред акритите (византийски граничари) по периферните области на Империята (Сирия, Армения, Ливан) започва брожение и занемаряване на военноохранителната служба. Отправяйки се на северозапад към Константинопол и Адрианопол, бягащите от малоазийските провинции монаси вероятно са достигали до манастирите на все още свободната Източна Тракия и Странджа. От житието на св.Григорий Синаит знаем, че в младостта си (около 1290 г.) той е бил взет като заложник от турците и откупен от християните на гр. Лаодикия.

Формалното сходство между двата топонима: тракийския *Катакекриомени* и западномалоазийския *Катакекаумене*, в известна степен намира аналог в редица напълно съвпадащи по структура омонимни двойки географски имена, представляващи субстратни топоними на Балканите и М. Азия от двете страни на Пропонтида и Хелеспонта. Показателни в този случай са споменатите в историческите извори две планини, носещи еднаквото име *Олимп* (в Сев. Гърция и М. Азия), двете области *Мизия* (при р. Дунав и в Зап. М. Азия), областите *Бригия* и *Фригия* (в Македония и М. Азия), *Дардания*, река *Ерма* в Зап. М. Азия и в Зап. България и мн. др. Такъв е примерът и с разгледаните по-горе четири омонимни имена „Парория“ на Балканите.

МЕСОМИ́ЛЕОНИ (гр. Μεσομίλιον). При теренната анкета, проведена на турска територия в редица села на Южна Странджа, името не беше потвърдено. То не е запазено в днешната топонимия, поради хронологическата ѝ отдалеченост от XIV век. – Според данните в житието на св.Григорий Синаит, местността Μεσομίλιον се е намирала в най-дълбоката и пустинна част на Парория: ἐν βαθότατῳ τῆς ἐρήμου τῶν Παρορίων…; „иже въселенїе въ глѫбочаишїи поустыни параѡрстѣи ѥмѣше, ежже ради вины и месомилїѡнь именоуаше сѧ“ (ЖГС, XVIII, 4-6); прѣдреченыи же а҃мирали҃, ꙗко ѿ пъприща единого далее своего сѣдалища

месомилїа сѣдѣше, имѣѧ и оученикы своѧ (ЖГС, XVIII, 10-12. – според А. Деликари, цит. съч., с. 251).

С гръцката дума ἔρημος, – ἐρήμη ‘пуст, незаселен’ византийците отбелязвали граничните земи между България и Византия, опустошавани от честите войни (СбНУН, XXIV, 1908, с. 69), срв. стгр. ἐρημία ‘1/ уединено място, пустиня, степ; област, която не е заета от неприятели; свободно, пусто, празно място‘, ἔρημα ‘пустиня, празни места‘ (СГБР 1992:312).

Тук, според преданието, през 1328 г. Григорий Синаит основал трите манастирски лаври, едната от които е била пещерна в мястото Месомнлїонь, *Μεσομίλιον*: „и дроугыѫ лаврꙑ трѝ благоволенїемъ божїимъ...ѡ самѣх ѡснованїи и глѫбины съѕданы бꙑшѧ въ самои же пещерѣ месомильстѣи, и на мѣстѣ иже сицe поѕова именнованнѣмъ” (ЖГС, XXI, 17-20)[240]. В съчинението „Хронография“ от VIII в. на византийския историк Теофан Изповедник е посочен топонимът *Милеон* (гръц. *Μηλεώνων*) и областта *Загоре* във връзка с определяне границата между България и Византия в мирния договор, сключен през 717 г. между хан Тервел и император Теодосий III (ГИБИ, III, с. 285)[241]. Според П.Коледаров, поради оскъдната информация в изворите за *Милеоните,* локализацията им в много случаи остава и досега дискусионна[242]. В коментара на Гагова за направената от В. Киселков (1925:117) идентификация на *Месомилион* с топонима *Милеони* от „Хронографията“ на Теофан, също се твърди, че тя е недостатъчно обоснована[243].

Други учени, като В. Бешевлилев и Б. Димитров потърсиха етимологичния ключ за разгадаване на този топоним в гръцкия корен „μηλέα” ‘ябълка’ на производната форма о Μηλεών „място с ябълкови дървета“, като съвсем механично я свързаха с тур. дума *alma* ‘ябълка‘, изхождайки от имената на странджанските села Горно и Долно Алмалии (дн. Горно и Долно Ябълково)[244]. Като прави свободна интерпретация на данните от житията и сведенията от гръцките извори за мирния договор по установяването на границата между България и Византия през 717 г., Б. Димитров достига до погрешното заключение, че *Милеоните* трябва да се отъждествят с останките на някои от всичките седем крепости – по две при селата Голямо Буково и Горно Ябълково и по една при селата Факия, Варовник и Близнак[245]. Повод за това може би му е дало известието, че по долината на Факийска река е минавал един от вътрешните римски пътища, като отклонение от Диагоналния път при Бабаески в направление към крепостите Скопелос-Факия-Русокастро-Айтос[246]. По-нататък, като преразказва житието на св. Теодосий Търновски (ЖТТ), Б. Димитров се спира на епизода със скопелския ке-

фалия и смята, че *Милеоните* от договора от VIII век и *Месомилеон* от XIV век са идентични и топонимът трябва задължително да се търси в „територията на четириъгълника между селата Голямо Буково, Факия, Горно Ябълково и Близнак. При това съвсем уверено допълва, че „ридът Катакекриомени може да бъде отъждествен с днешния рид Босна" в ниските части на Северна Странджа, понеже бил се намирал близо до ромейската крепост *Скопело*[247]. При тези разсъждения, Б.Димитров пренебрегва важния житиен факт, че Синаитовият пещерен манастир в *Месомилеон* се е намирал във висока, непроходима и студена местност, каквато не може да бъде ниският рид *Босна* в Северна Странджа, неправилно отъждествяван от автора със житийния *Катакекриомени.* Коментарите му върху средновековната фортификация и пътищата в контактната зона на българо-византийската граница са принципно правилни. Обаче при издирването на Парория, вниманието му е насочено не към високите, а към ниските предпланински части на Северна Стрнаджа. А трасето на тази граница, макар и променлива през вековете, върви предимно по високопланинските върхове и ябълки там едва ли растат, за да се прави свободен превод, от който семантиката на топонима *Месомилеон* да звучи „между ябълките", което не е равностойно на израза „посред българи и гърци" в житийния текст. Като приема безкритично хипотезата на Бешевлиев, Б. Димитров обобщава, че *Месомилеон* не означава нищо друго, освен „Междуябълковие", т.е. територията между селища с име „Милеон" (Ябълково)"[248]. Изкуствено съчинената от него антиграматична формула „Междуябълковие" не отговаря нито на правилата за словообразуване, нито за калкиране на гръцки предложно-именни топоними. По тази абсурдна логика би трябвало да допуснем, че може произволно да се съчиняват и други калкирани топонимни „образци"от типа „Междукрушие, Междусливие" и под. Освен при Г. и Д. Ябълково, Б.Димитров търси „ябълкови" топоними и при селата Стоилово и Кости в Малкотърновско, които също са на българска територия[249]. На подобна погрешна позиция застанаха и историците Коледаров и Апостолидис[250].

По повод на селата Горно и Долно Ябълково, археологът Р. Рашев се оказва прав, като твърди че „подобно отъждествяване противоречи на начина, по който средновековните селищни гръцки имена в Тракия са били възприети от турците. По правило те не прибягват до калки от типа „milea=alma", а дават нови турски имена без всякаква връзка със старото име, както е при *Аркадиопол-Люлебургас, Врисис-Бунархисар, (Малка)Никея-Хавса, Бурдизон-Бабаески*. В други случаи завареното гръцко име се видоизменя според фонетиката на турския език и се по-

лучават звукови подобия, а не смислови преводи, напр. *Никопол-Никболу, Калипол-Гелиболу, Ираклея-Еregли, Проватон-Правади* и под. В обобщение авторът посочва, че „трудно може да се приеме произхода на тур. *Алмалии* от *Milea*. Най-вероятно остава предположението, че *Милеони* не е селищно име, а топоним“[251].

В историческите извори селата Горно и Долно Ябълково не фигурират с гръцки имена, а с турски (*Almali*), за които не може да се докаже, че са османски калки на по-стари византийски селищни имена. Това се вижда в тур. данъчни регистри от 1737 г., където селата са отбелязани единствено с формите *Алмалъ, Алмали*[252]. Също така не са известни имената на средновековните крепости около тези две села, посочени в турските данъчни регистри от средата на XV в.[253]. Това свидетелства за късното възникване на въпросните села почти сто години след събитията отнасящи се до Парория, независимо че в землищата им съществуват средновековни крепости и следи от стари пътища. Такива обекти се откриват и в десетки други странджански села в Северна и Южна Тракия, където също има немалко останки от древни крепости, пътища и стари селища. На такива особено е богат районът между Ковчаз, Лозенград, Бунархисар и Малък Самоков с множеството пещери в карстовия район около високите южностранджански върхове *Голяма* и *Малка Махиада*. Разбираем е патриотичният порив на част от българските изследвачи да търсят Парория само в пределите на днешните български земи, но тук е нужно трезво и обективно съпоставяне и анализиране на теренните факти от Централна и Южна Странджа с данните от историческите извори. Както Стоилово и Костӥ, така и двете села Горно и Долно Ябълково (Алмалии) в Средецко, съвсем не са разположени във високите, студени и снежни части на Централна Странджа, а са в северните ѝ поли, където преобладава слабохълмиста и топла равнина. Днешното им местоположението край самата българо-турска граница едва ли може да оправдае определянето им за постоянни гранични маркери през вековете. Защото, както се каза по-горе, по протежение на днешната граница, и в българска и в турска територия, има много села с останки от крепости и стари пътища, посочени в изворите. Освен това, върху картата (Фиг. 4) се вижда, че споменатата в житийния текст крепост *Скóпелос*, се намира на значително разстояние от селата Г. и Д. Ябълково, в сравнение с пещерния манастир в долината на *Манастир дере* при с.Койва, Лозенградско. Това, разбира се, съвсем не означава, че търсенето на Синаитовия манастир трябва да се осъществява само при това село. Това може да се потвърди или отхвърли след внимателни разкопки в долината *Манастир дере.*

Като отхвърля твърдението на Б. Димитров за Горно и Долно Ябълково като неубедително, гръцката изследователка А. Деликари предлага местността *Месомилеони* да бъде търсена в твърде обширни граници: „възвишенията *Бакаджиците – Одрин – Воден – Босна – Заберново – М. Търново* и *Созопол*", и допълва, че „наскоро проведените археологически разкопки във Воден и Заберново не завършиха със желания резултат – откриването на Синаитовите манастири. Не е достатъчно убедително и становището за Бакаджиците"[254]. Като основен изходен ориентир за търсенията на Парория авторката приема местоположението на Созопол, а „върховете Малка и Голяма Махиада могат да бъдат решение, заради малкото разстояние, което ги дели от Ско́пелос"[255].

Не става ясно обаче, коя крепост има предвид авторката, като говори за по-близка до двата странджански върха: *Ско́пелос* или тази при с. *Скопо*? Защото Ско́пелос е сравнително по-далеч и стои по-близо до пещерния манастир при с. Койва, Лозенградско, отколкото крепостта при с. Скопо. Това се вижда ясно и на карта. В коментара си за Парория авторката твърди, че това „е област с гористи планини, пристанища, пещера и поне 5 манастира (един на Амирали и 4, които основал Г. Синаит)". По-нататък тя допълва, че „разкопките, които продължават и до днес в почти всички гореизброени области, показват следи от монашески живот. Те доказват, че това е мястото на Парория. Археологическата работа показва, че има останки от църкви и манастири от XIII-XIV в.…"[256]. Забелязва се известна недоизказаност и противоречивост в твърденията на авторката, която няколко пъти споменава за продължаващи разкопки в „гореизброените области", т.е. *Месомилеон, Катакекриомени, Позова* и говори за тях като за вече локализирани, каквито те все още не са. Освен това тя никъде не посочва кой и кога е започнал тези разкопки и къде са публикувани резултатите от намерените на терена материали? Действително на обширната територия на Странджа има множество църкви, пещерни манастири и скитове, но тяхната хронология е различна и не е възможно всички те най-общо да се свържат пряко с горепосочените топоними от агиографския текст. Нужно е да се открият по-детайлни ориентири в теренния микрорелеф, притежаващи доказателствена стойност за евентуалната локализация на търсените обекти.

За съжаление преводът с „ябълките" се оказва една фикция, която изобщо не се вписва в съдържанието на житийния текст, където ясно се посочва: *дълбока, пуста, непроходима и **студена** област*, в която до късно се задържа сняг, поради високопланинското местоположение. Това отговаря напълно на описанието на Синаито-

вия манастир, който се е намирал във високата и студена местност *Катакекриомени*, където снегът се задържал до април, а през зимата Ромил разбивал с чук леда във вировете, за да лови риба с мрежа: „н҃ мѣстѣ онѣмѣ прѣвєзмѣрѣ стоудєнѣ соу҃щѣ..ѿ зѣльства стоудєнн оноє а҃ще снѣгь даже до а҃прилі҃а мца навѣ...многою стѣдєнію быше..ледже мла҃тѡ҃ съкроу҃шае (ЖРВ – по Сырку 1900, с. 10). Не случайно в житията се посочват определенията вънѫтрьнаа поустьнѣ, вънѫтрьнѣишаа горы, където климатичните условия са твърде сурови, с надморска височина значително по-голяма от тази на ниските и по-топли планини като рида *Босна*, *Сакар* или *Манастирските възвишения*. А освен това тяхната топонимия дава по-различна теренна информация от тази във високопланинска Странджа [257].

За дивия и непристъпен характер на планинската местност свидетелства самият житиен текст, който давам тук според сегментацията и разчитането, направено от М.Спасова (Дамянова): „12.1. ⷣєѡдосіе є҃ сън: 2. нже глъбокъѫ онъ поустъінѫ пръвъін насели н жнлище съдѣла ѵлкѡм – добродѣтѣлем ревнитель, ѫже пръжде ради поустѡты бѣсѡм паче, а не ѵлкѡм проходнѫѫ. Превод: „Теодосий е този: 2.който, бидейки ревнител на добродетелите, пръв насели оная дълбока пустиня и я направи убежище на хора (пустинята), която преди, поради пустошта, бе проходима по-скоро за бесове, отколкото за хора…“[258]. В житийния текст се съобщава за разбойнически нападения над монасите, поради което те били принудени да търсят усамотени убежища в гъстите и диви дебри на планината: „ зѣлѡе томлі҃єніе злолю҃тнꙑ разбоі҃никь. і҃хже и҃ хѡсаре мѣста оно҃го жі҃телѧ нарі҃чю҃ть“ (Сырку 1900:12, 14, 49).

Следователно в тази непроходима, гориста и студена пустиня не е възможно да вирeят ябълкови дървета, а дори и да са див сорт (киселици), едва ли биха представлявали първостепенен теренен мотиватор за възникване на топонима! Според мен, за разкриване етимона на името трябва да се търсят други, по-важни и откроyващи се релефни признаци, доминиращи като ориентири в езиковата представа и мислене на средновековния писател. Затова смятам, че за такива ориентири биха ѝодхождали някогашните милеарни камъни, които са служили за гранични маркери на „ничията зона“, разположена между България и Византия през Средновековието. Тази своеобразна „буферна“ ивица коментира в своя анализ Й. Андреев, според който „Парория ще е обхващала едно сравнително обширно пространство в централния масив на Странджа. Тази „ничия земя“, подобно на чувал ще се е вмъквала между държавните територии на България и Византия, като същевременно очертавала пограничната линия между двете държави“[259].

За правилното изясняване на гръцкия топоним *Μεσομήλιον*, би трябвало насочим вниманието си към втората му лексикална част, която се отнася не до ойконим, а до ороним, по-точно *дромоним* (пътен маркер). Тук апелативът *μήλιον* вероятно се явява наследник на променената латинска форма *mīllīarium* след отпадането на лат. суфикс *–arium/-arius/* за образуване на числителни редни, и който в къснолатинска развойна фаза е развил субстантивна словообразувателна функция (RB 1987: 209-210). Този суфикс впоследствие е заменен с флексия за вин. падеж *-ον,* характерна за гръцки съществителни от м. род. Окончанието се среща и в кастелоними като *Бизантион, Проватон* и *Бурдизион* в Одринско, *Букелион* в Свиленградско, *Перперикон* в Родопите, *Стопонион /Стипони/* при Ихтиман и под. Така гръко-латинският апелатив *милеон* се явява с буквално значение „хиляден знак, хилядник“ за именуване на римска пътна колона, означаваща разстояние от 1000 крачки между станциите. Формата е производна от лат. *mīlle(mile), milia*, срв. *mīllīarium* 1) камък, отбелязващ миля, милиарен камък; 2) римска миля (=1000 крачки или 1,5 км); *mīlliārius* 1) ‘който има (състои се от) хиляда’; 2) ‘дълъг 1000 крачки’ (ЛБР 1971: 418).

Според мен, *Месомилеон* е старинен композитен топоним, състоящ се от гр. прил. „среден, в средата по средата“, *το μέσον, τά μέσα „μέσος* среда, междина, разстояние, промеждутък“ и втора част гр. *μῖλιον* < лат. *mille* `римска миля` = 1477,5 м (СГБР 1992: 497, 513), тоест около 1.5 км. Вероятно гръцката форма *μίλιον*, образувана с винителна падежна флексия *–ον*, съответства семантично на посочената по-горе лат.форма *milliarium*, от която е развита. Този анализ потвърждава краткото предположение, изказано от В.Киселков и Н. Петкова-Цанкова, че произходът на топонима трябва да се търси в останките от милиарни камъни по някогашния римски друм[260].

Сложното по структура име *Месомилеон* (у Калист *Μεσομήλιον*) е с плурална форма и очевидно се отнася до **топографски знаци**, наричани през средновековието *милеони*. Те не са естествени височини или планински хълмове, каквито са *Манастирските възвишения, Бакаджиците* или *Сакар планина*, нито пък е възможно да се отъждествяват със самите крепости по долината на Факийска река, както твърди Б. Димитров[261]. Както посочих по-горе, те представляват някогашни маркировъчни милеарни колони, побити върху насипа на специално издигнати за целта крайпътни могили по високите планински ридове на Централна Странджа. Такива колони има открити по трасетата на римски пътища на много места в Мизия и Тракия, описани подробно в римските итинерарии. Така например през III в., във връзка с въз-

никването на рим. градове *Монтана, Августе, Дуросторум, Абритус, Новае, Диоклетианопол, Севастопол (=Констанция), Цуида* и др. са прокарани пътища, по които е имало милеарни колони. Такава е колоната от времето на император Константин Велики, намерена в местността *Калето* между селата Бяла и М. Чочовен, Сливенско [262]. Други подобни колони са намерени при с. Лозенец, източно от Сливен; при с. Дълбоки, източно от Ст. Загора; при с. Крън, Казанлъшко; пътна колона с посветителски надпис е открита и по трасето на римски път при Ботевград и мн.др.[263]. Тези пътни съоръжения са били употребявани още в римско време за означаване на разстояния между отделните римски пътни станции. През византийската епоха, те вече са имали променена функция на демаркационни стълбове за отбелязване на граничната маркировъчна линия, според българо-византийските мирни договори. При това границата между България и Византия през вековете е била твърде подвижна и с променливо трасе, зависещо от политическите отношения в даден исторически момент.

Като се позовава на изследването на немския историк Ото Хиршфелд[264] върху римските милеарни колони, Б. Филов прави своите точни наблюдения върху подобни обекти в Тракия и Мизия. Според него „римските пътни колони са цилиндрични, снабдени с надписи камъни, високи обикновено около 1-3 метра, които са били поставяни по пътищата за означение на разстоянията в римски мили. Поради това един такъв камък се е наричал на латински *miliarium*, на гръцки *μιλιάριον* или *μείλιον* и *μίλιον,* като последните две форми се срещат често в Тракия[265].

На български език Добруски е въвел термина „милиарна колона“ (фр. borne milliaire, нем. Meilenstein), който Филов заменя с „пътна колона“. Според него, върху някои от колоните в Тракия липсва числото на милите, което би трябвало да стои след думата *μείλιον*. Тази тенденция добива разпространение след III в. сл. Хр., когато колоните се превръщат във възпоменателни паметници в чест на римските императори. Дедикационният характер на пътните колони в Тракия, според Филов, личи особено ясно в началото на надписите по тях, където се споменава името на императора. Както посочва авторът, тези надписи обикновено започват с пожелания като: ὑπέρ τῆς τοῦ αὐτοκράτορος … τύχης καὶ νείκης „за щастието и победата на императора“, след което следва името му. От епохата на император Елагабал (218-222 г.), милеарното предназначение за отбелязване на разстояние между две пътни станции вече е започнало да се изоставя и колоните са се превърнали в мемориални паметници на императорите. В Тракия надписите върху

колоните са писани на гръцки език, което говори, че той обикновено се е употребявал при неофициални римски документи[266].

През римската епоха са строени много пътища с придадени към тях *таберни* и *преториуми* (странопримницы и пътни станции). По Диагоналния път между Сердика-Филипопол-Адрианопол и Константинопол е имало такива пътни станции, от които една измежду многото е била тази при с. Бучино, Софийско[267]. Допълнителни сведения за римската пътна мрежа и милеарните колони в Тракия дава също историкът М. Маджаров, като посочва, че освен Диагоналният, има и друг главен римски път с милеарни колони в северно направление от Ескус и Филипопол към провинция Мизия. По него са били разположени дванадесет таберни (*Tabula Peutingeriana* – ЛИБИ, Т. I, 1958, с. 25-26), една от които се е наричала *Виамата* (при с. Михилци, Пловдивско). Край нея са намерени милеарни колони с възпоменателни надписи от времето на императорите Нерон (54-68 г) и Марк Аврелий (161-180 г.). Като се позовава на изворови данни, Маджаров твърди, че на територията на България са открити над 180 милиарни колони и пътни надписи, като „най-многобройни са тези от времето на императорите Диоклетиан (284-305 г.) и Константин Велики (306-337 г.), което е показател за интензивна пътностроителна дейност“[268]. Известно е, че от началото на V в. милиарните колони изчезват като пътеуказателни знаци за маркиране на разстояния по трасетата на римските пътища[269].

Очевидно през късния XIV век в понятието *милеон* вече не се е влагало значението за дистанционен пътен знак, нито се е долавяло мемориалното съдържание в чест на римските императори. Както казахме по-горе, под преосмисленото значение на *милеон* се е разбирал най-просто граничен стълб, бележещ демаркационност на територии, владени от две съседни държави. От това следва изводът, че най-вероятно границата между България и Византия през VIII в., както и през следващите столетия, е минавала по трасето на стар римски път. Остатъците от неговите милеарни колони, преизползвани през XIV в. вече като гранични маркери, са послужили за теренен мотиватор при създаването на гръцкия топоним *Месомилеон*, споменат в житийния текст като основен ориентир за местоположението на първата пещерна лавра, основана през 1328 г. от Григорий Синаит. Следователно, когато търсим мястото на този пещерен манастир, на първо място трябва да вземем под внимание тези основни ориентири, останали от старата пътна мрежа.

Като сравнителни примери за първата или втората композитна част на парорийския топоним *Месомилеон* можем да приведем и дру-

ги местни имена (по-нататък МИ), съдържащи в структурата си една от двете части на топонима, например: *Хексамилеон* – име на голяма крепост в Морея, ограждаща Коринтския провлак между Атика и Пелопонес, построена от византийския император Мануил II и разрушена по-късно от османците през 1423 г.[270]. Може би за същия обект се отнася и посочената от В. Златарски „линия на крепостите в *Ексамилия*", която бил възстановил византийският император Константин Палеолог през 1444 г., възползвайки се от временното поражение на султан Мурад II от настъпващите в Албания освободителни войски на Георги Кастриот, подкрепян от сръбските и черногорските войводи[271]. Според мен феминираният облик *Ексамилия* е разговорна форма на гр. *Хексамилеон* с начална елизия на *Х*, като и двете форми назовават един и същ обект – укрепената и маркирана територия в Морея. За друга крепост в Източна Тракия, отбелязана с облика *Ексамилион*, се споменава във връзка с войната водена между хан Крум и византийския император Михаил I, при която Крум опустошил областта от Дарданелите до устието на Марица. В триумфалните колони, издигнати в негова чест, се споменават превзетите ромейски крепости: *Атира, Силиврия, Ираклия, Редесто, Ексамилион, Абидос, Бурдизо, Аркадиопол, Виза, Вукелон, Димотика* и др.[272]. Аналитичният паралел в семантиката на *Ексамилион* е съвсем прозрачен: от лат. *hexa* 'шест', т.е. „шест милеона" или местност, в която е имало забити шест стълба, колони (а не шест „ябълки"!), за означаване на гранични участъци, маркиращи разделена за владеене територия; срв. гр.-лат. *hexapylon* 'врата в Сиракуза с шест входа' (ЛБР 1971:298); МИ *Месотехион* – наименование на част от крепостната стена на Константинопол в долината Ликос [273] – от стгр.*μεσό-τοιχον* 'преграда, междинна стена' (СГБР 1992: 498); *Месóкастро* – име на стара махала в Охрид,разположена в ЮИ склон на хълма над града[274], където втората част *кастро<κάστρο(ν)*'стара крепост'; оронимът *Μεσσάπιον (Μεσσάπιον ὄρος)* планина в обл. Беотия срещу егейския остров Евбея (Центр. Гърция); историческата област *Месопотамия* (гр. *Μεσοποταμία*) между реките Тигър и Ефрат; МИ *Месолово (Месолури)*, влашко село около Пинд планина, Гребенско[275]; *Mesari* – име на изчезнало малко селище около дн. Сан Лоренцо при Месинския проток, между Южна Италия и Сицилия, сигн. F 254 II SE[276]; *Μεσσάπιος* – река в западната част на Крит; *Μεσσᾱπιᾱ* (Месапия) = дн.област Калабрия в Южна Италия; топоними *Μέσσο* и *Μέσσαβα* в обл. Кария в Западна М. Азия[277].

В заключение трябва да се посочи, че пещерната лавра, която е устроил Г. Синаит, се е помещавала в скали, разположени в планински

участъци, в които е имало остатъци от побити крайпътни стари милеарни колони, служили през XIV в. за разделителни гранични знаци между териториите на България и Византия.

СКО́ПЕЛОС (гр. *Σκόπελος*).

Тази стратегическа византийска крепост в Одринска Тракия, е посочвана многократно в историческите извори. Спомената е веднъж през 1263 г., когато е окупирана от войските на византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот, и втори път през 1328 г., когато *кефалията* (комендантът) на крепостния гарнизон предупреждава император Андроник II за приближаващите към Ямбол български войски, предвождани от цар Михаил Шишман[278]. Още два пъти тя е спомената в производна прилагателна форма скопелскыи кнфа́лїа в ЖРВ, поводът за което е предупреждението на крепостния управител към парорийските монаси за грозящата ги опасност от турски набези.

През средните векове, заедно с укрепените центрове *Проватон, Петра, Врисис, Виза* и *Салмидесос*, крепостта *Ско́пелос*[279] е била важно звено от византийската крепостна фортификация, образуваща групата от крепости по т.нар. Втора отбранителна линия, около пътищата, водещи навътре към Странджа и осигуряващи надеждната защита на столицата Константинопол. По-долу, по Диагоналния път през Одринското поле, са били разположени другите крепости от условно обозначената Първа отбранителна линия, включваща последователно крепостните градове: *Adrianopol – Ostudizus (Никея, Никица) – Burtudizus (Булгарофигон)* – Bergule *(Аркадиопол, Люлебургас) – Drusipara (Месина) – Tzurullum (Цурулон, Чорлу) – Ad statuas-Perinthus*. Върху тяхната териториална дислокация се спират по-подробно някои историци[280]. Според Кр. Гагова „в 20-те години на XIV век Скопелос ще да е бил важна византийска гранична крепост“[281], в което се убедихме при направения теренен оглед през 2006 г. Именно тя е пряко свързана със съдбата на монасите исихасти от Синаитовия манастир през XIV в., предупредени за пореден път от кефалията на крепостта, този път за надвиснала опасност от османски набези: ꙗвѣ̀ твори́ть на́мь писа́нїемь скопелскыи кнфа́лїа ѿсо́ѹ̑ ...мнѡ́гаци въхо́деще въ горѣ́ о́нѣ моусе́лма́ны. ꙗкоже скопе́лскыи кефа́лїа пр҃ѣ́и҃зы́ави бж҃тве́нꙑ промы́сломь по́вижемь. окрѣ́жа́хѫ мнѡ́гаци пи́р҃гь. и̑ стрѣ́лами и̑нѡ́кы стрѣлꙗ́юще.“ (ЖРВ –по Сырку, 1900 с. 17, 19).

При теренния оглед, който извършихме на крепостта Скопелос, установихме, че на североизток разстоянието по въздушна линия от тази византийска твърдина до открития от нас пещерен манастир при с. Койва, е приблизително 25 км. Това ни дава надежда, че една от че-

тирите лаври, основани от Григорий Синаит и неговите ученици, може би е именно тази. Това предположение намира косвена подкрепа в горепосоченото първо съобщение на скопелския кефалия до византийския император за войските на цар Михаил Шишман. От граничното местоположение на Ско́пелос следва, че тази крепост се е намирала близо до парорийските *Милеони*. Кастелонимът *Ско́пелос* при с. Йонташ трябва да бъде ясно разграничен от другата крепост, намираща се в противоположна посока, източно от Лозенград, над късно възникналото гръцко село Скопо (дн. Юскюп). Според преданията то е основано от преселници, дошли от стария Ско́пелос, които са му дали името *Ско́по*. На описанието на тази втора крепост, вероятно носила името *Фрурия*(?),се спирам по-нататък в изследването.

Останките на крепостния град *Ско́пелос* са разположени на територия около 40-50 дка върху скалист платовиден хълм над с. Ескиполос (дн. Йонташ), отдалечено на 20 км, северозападно от Лозенград. Крепостта напълно оправдава името си, чиято етимология може да се изведе от гръцката дума *σκόπελος* 'планински връх, скала', производна форма от гл. *σκοπέω* 'гледам, оглеждам се; наблюдавам, взирам се; разузнавам' (срв. глаголния формант в гръцките композитни заемки: *епи-скоп, теле-скоп*, *микро-скоп*, *пери-скоп* и под.). Думата е в семантична релация и със съществителните σκοπιά 'наблюдение, пазене, стража, бдение' и *σκοπός* 'съгледвач, вестител, пазител' (СГБР 1992:742-743). Като лексико-семантичен паралел в сърбохърватски може да се посочи и думата *kopila* 'купчина земя и камъни' (вж. при лексемата *ко́па* в БЕР II, 616), която според мен е съкратена форма на диал. заемка **(с)копил(а)* 'хълм, могила, възвишение' от гръцката *σκόπελος* с отпадане на началната сигма, редукция на неударено *е* > *и* и замяна на гръцкото окончание *-ος* > *-а* за ж.род на славянска почва. Явно мотивиращият признак на кастелонима се крие в отличната видимост, откриваща се от високия хълм към равното Одринско поле. На гръцкия облик *Σκόπελος* съответстват семантично славянските топоними *Погледе́ц, Огледни́к* (при с. Бистър, Босилиградско), *Ви́ден, О́зрен*, който е метафоричен ороним за място, от което има добра видимост. То е производно от стб. **ѹзрѣти сѧ**[282] *Огледа́лото, Ва́рдището* и под., срещани като названия на планински върхове с останки от крепости в други краища на Балканите.

В съчинението си „За строежите", в групата на построените и възстановени от Юстиниан I крепости, византийският историк Прокопий Кесарийски съобщава и за две крепости в Сердикийската тема, образувани с подобен корен: *Σκούπιον* и *Σκοπέντζανα* [283].

От същия корен са имената и на други географски обекти, свързани със стари крепости: *Ско́пие* – град в Македония; остров *Скопелос* в Егейско море, лежащ СИ от о-в Евбея и близо до о-в Скиатос; *Скупел (Скопла)*, местност в Албания (ЖС, т. 12, с. 921). Двете омонимни селищни имена *Ко̀пиловци* в Монтанско и Кюстендилско са от същата гръцка лексикална основа, заета в българските диалекти, но с отпаднала начална сигма. При това в кюстендилския говор се чува и формата *Ко̀пеловци* <*(С)копеловци,* производен вариант от местност **Скопел*, в която най-ясно личи запазената гръцка фонема *ета*. Със същия корен са и СелИ *Kopilo, Kopilovi* в Босна и Херцеговина; *Kopilje* в Черна Гора (IM, 233). Очевидно славянизираната селищна форма *Ко̀пиловци* (*Ко̀пеловци*) с разширителния суфикс *–(ов)-ци* представлява производно жителско име [284]. Структурата му свидетелства за възникването на селото или около местност с висок, обгледен хълм, или за преселване на жителите му от съществувало на друго място по-старо село **(С)копил/Скопел* в Западна България, където има следи от гръко-романска топонимия около крепостите покрай Диагоналния военен път.

ПО́ЗОВО (Παίζουβα, позова*)*.

Този топоним се споменава в житийния текст във връзка със създаването от Григорий Синаит на „други три лаври“ в Парория:

„и дроугыѫ лаврꙑ трꙑ благоволенїемъ божїимъ...ѡ самѣх ѡснованїи и глꙗбины съꙁданы бышѧ въ самои же пещерѣ месомильстѣи, и на мѣстѣ иже сице позова именнованнѣмъ” (ЖГС, XXI, 17-20); другият вариант на текста според изданието на Сырку: не точїѫже,но и дрвгїа лаврꙑ трꙑ благоволенїем' божїим...ѡ самѣх ѡснованїи глꙗбины съꙁданы бышѧ, в самоиже пѐщерѣ месомилстѣи и на мѣстѣ иже сице Бозова (*Παίζουβα*) ѝменованѣм“(*Сырку, П.* Памятники…, с. 44 – по В. Киселков. Цит. съч. 1928, с. 11).

Повторното отиване на Григорий Синаит с ученика му Калист от Света Гора през Адрианопол в Парория е станало около 1331 г. първо с кораб, а после пеш. Това сведение подсеща, че корабът или е спрял в някое егейско пристанище около устието на р. Марица, или е продължил по нея нагоре към Адрианопол. Второто предположение не е за изключване, тъй като в долното си течение реката е много широка и плавателна. Освен това движението по сухоземния път от Дедеагач по десния бряг на Марица през Димотика за Одрин не е бил съвсем безопасен в онова време, когато турски отряди проникват през Галиполи по пътищата към крепостите на Източна Тракия. Следователно след пътуването по вода до Одрин, двамата монаси вероятно са се отправи-

ли пеш към крепостите *Проватон* и *Скопелос*, откъдето са навлезли в Странджа и са достигнали Парория. Както свидетелстват житийните текстове, освен първата обител в *Катакекриомени*, монасите създават още три лаври, където възниква голямото монашеско поселение: да́же бо̀ до петьдесе́ть ѿ разли́чныихъ мѣ́сть съшьшесе́ ѝноки, поустыню гра́дь сътво́рише. ꙗ̀ко доброгла́ивые ла́стовице на мѣ́ста на мѣ́ста гнѣ́зда въдроужи́вше (ЖТТ, 18/3-5).

Главната парорийска лавра се е помещавала в самата *Месомилска пещера*, която според Сырку се е намирала в местността *Позова*[285]. От текста обаче, макар и не много ясно, се подразбира, че освен главната обител, другите две са се намирали в мястото *Позова*, което не би трябвало да е твърде отдалечено от първата лавра. Тук именно е била издигната впоследствие и защитната кула със щедрото дарителство на цар Иван Александър. В тези условия на суров аскетизъм е пребивавало многобройното парорийско братство, състоящо се от българи, гърци, сърби и власи.

При теренната анкета, която проведох на турска територия в редица села на Южна Странджа, името *Позова* не беше потвърдено. То не е запазено в днешната топография, поради хронологическата ѝ отдаленост от XIV век и интензивните демографски промени, настъпили в топонимната мрежа на района през вековете.

Гръцката форма на житийния топоним *Παίζουβα* се транслитерира от различните изследователи с няколко колебливи варианта: *Позова, Бозово* или *Бъзово*, чието популярно тълкуване се свързва обикновено с думата *бъз*[286]. Обаче според Ст. Младенов, съществителното *бъз*, диал. *боз*, стб. бъзъ не е запазено в паметниците (ЕтР, с. 52).

Извеждането на този ключов топоним от същ. *бъз*, според гръцкия изговор на началното славянско *Б* > *П*, в случая е неубедително и не може да представлява самодостатъчен аргумент за сигурната му етимология, независимо от изобилието на съвременни топоними с думата *бъз*. Смятам, че подобна етимология на сближаване на името с растението *бъз* е произволна и не почива на научни аргументи, свързани с реални структурно-фонетични свойства на топонима, както и с релефните особености на самия терен. Дивият *бъз* расте почти навсякъде и в случая едва ли представлява специален семантичен мотиватор за именуване на планинска местност в житиен текст. По-вероятно е в основата на името да лежи някакъв друг, по-особен признак на теренния релеф, който е останал затъмнен и скрит поради фонетична промяна в структурата на името.

Съществуват други две възможности за тълкуване на топонима:

1. Гръцката форма *Παϊζουβα* би могла да представлява фонетично деформиран славянски облик на името, образуван от субстантивиран девербатив **позово(н)*, от спрегаема глаголна форма позовѫ в 1 л, ед.ч. на стб. глагол позъвати, позовѫ, позовеши св. 1) Поканя, повикам при себе си; 2) Призова, приканя към нещо: і на радость позъва чинъı весплотъныѧ. Новобълг. *позовà;* позъвати, позъвайѫ, позъваеши несв. Наричам, назовавам. Новобълг. *позъва*, остар.(СТБР Том II, с. 268-269), срв. в рус. *позыва́тый* 'глашатай' (ЭСРЯ, Т. III, с. 304) . Възможно е паорийският топоним да е бил с първоначална двуосновна структура от прилагателно и съществително **Позыва* (*гора* 'планина'), чиято втора част *гора* е отпаднала от състава му, а в първата е протекла регресивна вокална асимилация на *о-ы* > *о-о*. В такъв случай остатъчното прилагателно е добило облика на елипсен декомпозит **Позыва>Позова*, който е развил номинативна функция на субстантив за означаване на „планинска, скалиста местност, в която ясно е отеквало ехото на зовящия човешки глас (повикване, извикване, призоваване)". Следователно хипотетичната първоначална форма *Позыва гора би означавала „ехтяща планина, в която силният вик отеква със звук, наподобяващ позоваване, призоваване, повикване", т.е. гора, която отразява ехото на човешкия глас. За такива впечатляващи свойства на местността се споменава и в пространното житие на Ромил Видински, където се казва: *„И стръмнините и върховете на ония планини издаваха удвоени гласове, та да ми изглежда, че и самите дървеса изпускат звукове"* (ЖРВ, с. 480). Това явление се наблюдава и на други места с върхове и долини, чийто скалист релеф (понякога надупчен от пещерни кухини) има акустични свойства и поражда ехтене. Такива местности носят колоритни названия: *Викала́та* – каменни грамади в Белмекенския дял на Изт. Рила; връх в Лакатишка Рила, от който се чуват провикванията на пастирите; *Вѝкалица* при с. Голяма Фуча, Дупнишко; *Чуй-глас* при с.Негован, Солунско, *О́слушни ка́мък* при Драгойново, Първомайско; *Гласа̀* – висока могила при Осоица, Ботевградско; *Гласови́та грама́да* – връх (1893 м) в Осогово; *Йова́нов глас*, местност при Средно˙осое, Кюстендилско; *Джуров глас*, рид при с. Рапеш, Битолско (Мја, с. 74-75); *Glasovnik* – име на планина при Грачаница в Косово, *Glasnica* при Стари Влах в Черна гора; *Podajglas (Подай*-глас*)* – местност в Сърбия[287]. В топографията съществуват също имена на местности с противоположно проявени характеристики, т.е. без звуков резонанс, в които ехото заглъхва. Напр. *Не чуй глас* – 1) котловинна поляна при Старосел, Пловдивско; 2) камениста чука при с. Мърводол, Дупнишко, обяснено като „място в гъ-

ста, глуха гора без ехо, където гласът се губи, не се чува"[288]; 3) *Нечу́глас* – висок рид в Пробищипско *„од каде глас не може да се чуе"*[289]. Изглежда същият признак се съдържа и в топонимите *Глу́хите ка́мене* в Родопите при с. Забърдо, Асеновградско и *Глухите камъни* – скали със старинна църква при с. Малко Градище, Свиленградско [290], както и във влашкото име на град *Сурдулица* (от лат. *surdul* 'глух' + слав. суфикс *–ица*), лежащ в долината на р. *Върла*, приток на *Южна Морава* между планините *Варденик* и *Чемерник*, западно от Босилеград.

Теренните ми наблюдения в турската част на Странджа потвърдиха наличието на много речни меандри и дълбоки, скалисти клисури в разчленения карстов релеф на планината. Тези природни условия дават на някои места възможност за образуване на ехо, особено където скалният релеф притежава акустични свойства да създава полифоничен ефект чрез многократно усилване на звука.

По отношение на фонетичния вариант *Бозово* с начално *Б* вм. *П*, може да се посочи паралел с двойните записни варианти на кастелонима *Боковикос/Поковикос*, съдържащи се в документи от XIV в. на Константинополската патриаршия. Формата *Боковикос* е от 1316 г. в обл. Хариупол (дн. Айреболу), а другата с начално *П* е от 1330 г. при неидентифицираното селище *Вира* в Тракия[291].

2. Втора, много по-малко вероятна хипотеза е името да представлява елинизиран славянски топоним, образуван от думата *бъз (боз)*. Пречка за това е наличието на гръцкия дифтонг -αί- в записната форма *Παίζουβα*, който се изговаря като -ε-, тоест *„Пезова"*. Ако топонимът би имал славянски корен *бъз* (*боз, баз*): **Бъзово/Бозово*, тогава възниква въпросът – как ще се обясни в началната сричка замяната на *ъ/о* с гръцкия дифтонг *-аí-*, който би трябвало да премине в монофтонг ε, присъщо на йонийския гръцки език. В такъв случай в топонима би трябвало да очакваме облика *Пезова/Пезово* (?), който да съответства на **Безово*. Единичен случай в топонимията е името *Бе́зово* – горист връх при Асеновград. – Според неубедителното тълкуване на К.Костадинов, името „вероятно иде от погърчено *Бе́жово по ЛИ Бе́жо*[292]. В Старобългарския речник лексема *бъз* не е регистрирана, нито областния ѝ синоним *абъд*, срещан макар и рядко в българската топонимия: *Бо́зова* и *Бо́зово* при с.Кетенлик и Козлуджа, Ксантийско – Според патр. Кирил, от *бъз* Sambucus[293]; архаичен топоним в Гърция *Μπουζί* < *бъзъ*; *Бозова́я* – изч. средновековно селище южно 3.5 км от гр.Рила, Дупнишко, споменато в Рилската грамота на цар Ив. Шишман от 1378 г., дадена на Рилския манастир. – Според Б.Симеонов (сп. Български език, кн. 4-5, 1963 г.),

името се свързва с прил. *бо́зов* от ЛИ *Бо́зо*, но тук такъв антропоним не е съществувал.

3. Трета тълковна версия е парорийският топоним *Παίζουβα* да представлява гръцки изговор на български топоним **Пазува*, образуван от диал. *пазува* <*пазуха* 'пазва, скрита гънка' с преход на *х* > *в* в наставката – *ух*. Това би било възможно при условие, че в житийния топоним е налице метафорична употреба на диалектната дума за именуване на закътана скална кухина, пещерна хралупа, наподобяваща „пазва", която може да се използва за убежище, укритие, подслон. Места с такава релефна конфигурация има в изобилие сред карстовия масив на Странджа планина. В старобългарския речник лексемата пазоуха не е регистрирана с употреба на географски термин, а всичките ѝ три значения се отнасят до соматични понятия: 'пазва, подмишница, гърди, гръден кош' (СТБР, Т. II, с. 180). Обаче в Шестоднева на Йоан Екзарх, според Ив. Дуриданов, същата дума е многократно употребена като географски термин за означаване на 'морски залив', очевидно схващан като *пазва*, т.е. убежище за кораби при бурно море: сн бо пазоуха морьскаꙗ. Във връзка с тази употреба Ив. Дуриданов посочва, че същото значение се среща и в другите славянски езици – стсръб. пазоуха (XIII в.), рус. *на́зуха* 'залив и падина', словен. *Pāzäχa*; в топоними за означаване на земеповърхна форма – чеш. *Pazucha* (от 1347 г.), село в хълмиста местност; хърв. *Pazuha* – бърдо в Далмация и село Пазѫха (от XV век) в Срем[294]. Смущение обаче създава единствено дифтонгът *αί* в гръцката записна форма *Παίζουβα*, който се изговаря като *е*, тоест – „*Пезова*". За съжаление не разполагаме с други топонимни паралели, образувани с този апелатив.

ЗАГО́РЕ (Ζαγόρϊε, *Ζαγορα, Ζαγόρια, Zagora*)– това областно име се споменава многократно в редица исторически извори и коментари, касаещи различни събития, свързани с българо-византийските отношения през Средновековието [295]. Споменавано от византийските хронисти през XVI век и с формата *τὸ τῆς Ζαγωρᾶς πεδίον*, то става обект на редица опити за локализиране и тълкуване в областта на историографията и ономастиката. Като цитира Иречек (Пътувания по България. Пловдив, 1899, с. 166), Ив. Дуриданов допълва, че посочената през XVI в. от византийския летописец Лаоник Халкокондил форма *τὸ τῆς Ζαγωρᾶς πεδίον*[296] до Пловдив е днешното *Загорско поле* около гр. Стара Загора. Според него"по всяка вероятност името *Загора* (срещано и в другите славянски езици) е преминало върху града, който се е наричал през Средните векове *Боруй*". Според същия автор, с името *Загора*, освен

полето около Стара Загора е била именувана и област около средновековния град Δεβελτός, дн. Дебелт [297].

В гръцките извори се посочва, че тази територия през IX в. била пуста и незаселена, като се простирала приблизително между *Сидира* и *Девелт*[298]. Гръцките текстове в изворите не са особено ясни за коя *Σιδηρᾶ* става въпрос, тъй като едната е в Източна Стара планина, а другата е в Странджа. Освен това, според Кр. Гагова, има множество места, назовани *Железни врата* и в двете планини", и *Сидира* „остава неясен топоним", а областта *Загора* „ще да се е простирала на север от Еркесията…като най-вероятно границите ѝ са се променяли в зависимост от държавните граници между България и Византия"[299]. Обикновено се приема, че *Сидира* е име на проход. Всъщност с името *Сидера/Сидира* са назовани няколко планински местности с проходи в Стара планина и Странджа. Два от тях са в Западна Странджа: единият – *Сидера* е между крепостите Адрианопол и Проватон (дн. с. Правади), по трасето на древния път, свързващ Одрин с Карнобат, отбелязан на картата на ген. Хатов, а другият, наречен с калкираната турска форма *Демир капу* (=Желязна врата), представлява връх (748 м) с проход. Той е разположен северозападно от Ковчаз, по трасето на другия стар път, съединяващ крепостите Бунархисар – Скопо – Средец – Русокастро – Айтос[300]. Според В. Златарски, *Сидира* се отнася за прохода в Странджа в района на връх *Демир капу* [301]. По този въпрос Кр. Гагова заема въздържана позиция, без да отхвърля напълно становището на Златарски[302]. Според Б. Димитров, бележката в истор. извори „от Сидера до Девелт" се отнася до район в Странджа, чието „централно било е осеяно с железни рудници – при Малко Търново, Малък Самоков, Паспалово, Демир капу. За тях има сведения, че са експлоатирани активно през античността и османското владичество, което прави твърде вероятно използването им и през българо-византийското средновековие". Според автора, „този проход не може да бъде другаде, освен при масива Демир капу"/Железни врата/ като част от централното странджанско било" [303].

Византийският *деспотат Загора* с административен център Несебър е създаден в Тракия след средата на XIV в. (1366-1367 г.), когато на Балканите се засилва извънредно много феодалният сепаратизъм. Актуализиран анализ за него и на многото по това време локални „България" (а по същество сепаратистки княжества в Мизия, Тракия, Добруджа, Македония) се представя в труда на историка П. Павлов. Според него, през XIII-XIV в. названието „Загора" става най-честият еквивалент на името „България", а венецианците по това време наричат цар Иван Александър „император на Загора" [304].

Топонимът *Загоре* е споменат през XIV в. два пъти и в житието на Ромил Видински по повод двукратното му напускане на Парория съвместно с монаха Иларион, поради опасност от нападения на скитащи разбойници. Заедно с пристигналия тогава от Константинопол друг отшелник Григорий (биографът на Ромил), те се поселват в *Загоре*: „ѿхо́деть ѿ паро́ріа ѝ въ заго́ріе пакы̀ възвраща́ютсе„ (с. 12); „то́гда прочее́ ѝ неволею ѿ паро́ріа ѝзы́доховѡ. ѝ заго́ріе постигохѡ. та́може ѡ́бре́т'ше кіе́лїе свое́“ (ЖРВ – по Сырку, с. 18). Фрагментът е посочен и в съвременния превод на житийния текст:„*Напускат Парория и се връщат в Загорие... Понеже за нас бе невъзможно да съжителствуваме с монасите в кулата, поради обичайния уединен живот, ...излязохме принудително от Парория и достигнахме Загоре* (ЖРВ, с. 476, 479).

Според мен, житийната форма заго́ріе не е идентична и не се покрива с известната и обширна историческа област *Загора* – вековната „ябълка на раздора“ между България и Византия, често споменавана в гръцките извори по повод българо-византийските военни конфликти около крепостите Ямбол, Карнобат, Русокастро, Айтос и Несебър. При частния случай заго́ріе изглежда имаме работа с локален микротопоним, с който е назована малка местност. Тя се явява омоним на известната голяма *Загора*, спомената по-горе в гръцките извори. Тук и двете форми (макро- и микротопонимът) са образувани от широко разпространен в славянските езици географски термин *загоре*, който през Средновековието е притежавал универсална номинативна функция за означаване на всякакви задпланински обекти – и големи и малки, намиращи се изобщо „зад планина“. Такива случаи на дублиращи се паралелни омоними, образувани също от географски термини, забелязах и при имената *Странджа* и *Парория*, анализирани по-долу.

Изглежда точно в такава една малка местност *Загора*, недалеч от Парорийския манастир, учениците на Григорий Синаит – Ромил, Иларион и Григорий Доброписец – неколкократно търсят убежище, бягайки от турските набези в Парория. Очевидно тази „малка Загора“ (заго́ріе) е била разположена наблизо до Синаитовия манастир, иначе Ромил нямаше да се връща обратно в Парория *тичешком* толкова бързо и да се насочва към любимото си усамотено място във *вътрешната парорийска пустиня*. Тогава къде е била тази малка Загора? Според мен, тя би могла да бъде една от долините около изворите на реките *Велека* и *Текедере* (в чието средно течение е крепостта Ско́пелос), зад гребена на Странджа и отвъд днешните турски села Ковчаз и Кеширлик. Имало ли е път до там? – На това с положителност не може да се отговори, но вероятно до там са отвеждали горски пътеки, заобикалящи по-големите

вътрешни пътища. На картата този район е разположен близо до Скопелос и до манастира при с. Койва, от което следва, че разстоянието, което Ромил *бързо* е изминал пеш обратно от Загоре до Парория е било кратко: *„Дошли бързо там, в Парория, както вече казах, те си съградиха килия близо до обителта на Григорий Синаит и се поселиха там“* и на друго място в житийния текст – *„Той пак внезапно си спомняше за Парория, понеже беше пустинолюбец. И отърсвайки житейския смут, като прекара малко време с нас, оставя Загорие и тичешком, колкото го държаха краката, стигна до Парория, без да се съобрази със страха от мюсюлманите“* (ЖРВ, с. 477, 480 – подчертаването мое – Д. Л.). На топографските карти, макар и неозначено като Загоре, това закътано място лежи зад западната част от централното било на Странджа, заобиколено от северните му склонове, спускащи се откъм турска територия през днешната държавна граница към долината на *Факийска река* и *Хасекията* на българска територия. В житийните текстове никъде не се споменава, че за пътуване по суша монасите са използвали коне, макар вероятно такива да е имало. В житийните текстове се споменава, че измежду даренията на цар Иван Александър имало работни животни за манастирското стопанство, а при нападенията над манастира турските ловци отвличали най-добрите товарни животни на монасите. За да могат исихастите да отиват и се връщат няколко пъти, значи тази задпланинска област се е намирала някъде близо до първите им отшелнически килии около Синаитовата обител, т.е. зад близката билна верига от върхове на Западна Странджа. Както се посочва по-горе в житийния текст, Ромил е изминал обратно разстоянието от Загоре до любимата си Парорийска пустиня тичешком, „колкото са го държели нозете“.

По отношение на макротопонима *Загора, Загор/ь/е*, Й.Заимов изказва утвърдената теза, че името на тази обширна историческа област произлиза от праслав. **загора* ‘място отвъд гора (= планина)’, което е разпространено и в другите славянски езици: срхр. *за̀гр̄је*, словен. *zagôrje*, рус. *загорье*, както и в балканската топонимия: *Стара* и *Нова Загора* в Тракия, *Загорани* – село в Прилепско, *Загóрската поляна,* при Буново, Пирдопско, река *Загоря* в Южна Албания, топоним *Загорай* в обл. на Шкодра, *Загóрски прѐлог* при Добърчин, Свогенско, *Загорски колиби* в Странджа при с. Кладара; словаш. *Zahorany,* пол. *Zagórzany*, села на различни места в Македония, Тесалия, Епир, о-в Крит: *Загоряни*, *Ζαγόριανι, Ζαγουριάνοι* и мн.др. Посочените в труда на Й.Заимов имена са производни жителски и селищни форми – запазени предимно в западните планински дялове на България, Гърция, Албания и Македония. Към тях спадат още имената *Загорице* в Драмско, село *Загорича-*

ни в Костурско; *Загóриче* – село в Битолско от XVI век и сръб. *Zagorić* в Черна гора[305]. От същия корен са образувани и топонимите *Загория* – област, северно от гр. Янина зад *Пинд планина* в Западна Гърция; *Загария* – речна долина, северно от Тарантския залив, отвъд планината *Сиера Долче дорме* (2271 м) в Калабрия (Южна Италия); *Zahorna* – име на село в Яшка околия, Източна Румъния [306]. Префиксът *за-* участва в структурата на имена и с друга лексикална основа, напр. *Заборье* в Дебърско, *Забърдо* в Кожанско, *Заград в* Прилепско и др. [307].

В структурно отношение топонимът *Загоре* е един широко разпространен и утвърден праславянски модел, възприет в научната ономастика като предложно-именно съчетание, чиито съставни части са свързани без съединителна фонема. В старобългарските паметници употребата на форманта -ьѥ/-нѥ се наблюдава при образуване на nomina loci и в други случаи: подъножьѥ (Мар.ев., Син.) подъꙁемьѥ, подъгорьѥ (Асем., Супр.), прнморьѥ (Супр.), които са сравнително малобройни (СТБР т.II, с.260-262, 374).

Като се позовава на анализа на К. Мирчев върху произхода на този вид съществителни, В. Попова посочва, че „съвременната наставка *–ие* възхожда към два старобългарски варианта -нѥ, -ьѥ, дължащи се на промяната на малкия ер пред йотувана гласна и превръщането му в редуцирана гласна н“. Така според Попова, тази гласна подобно на еровете в неударено положение, е губела фонетичната си стойност, поради което се е предавала с ь. След възвръщане на стария облик със суфикса -ьѥ, са се появили посочените от автора двойни форми гостнѥ/гостьѥ и вєꙁꙁаконнѥ/вєꙁꙁаконьѥ, в които редуцираното н изпада, поради изгубване на звуковата му стойност в среднобългарския период[308]. На съществителните от среден род със словообразувателен формант нѥ<*ьје в евангелия от X-XI век се спира и Л. Перчеклийски, като допълва, че „суфиксът е полифункционален при десубстантивни основи и названията от типа „загоре“ стоят на границата на категориите Nomina loci и смесения префиксално-суфиксален тип“[309]. Като старинен общославянски именен модел, географските имена с предложно-именна структура и суфикс *–ие/-ье/* е присъщ и на лексиката в съвременните славянски езици: рус. *загорье, приморье*, бълг. *поморие*, укр. *помóр'я*, сръб. *pomorje* и др.[310]. Днес старобългарският суфикс -ьѥ/-нѥ с късен фонетичен гласеж *-ье /-йе/* се среща изолирано като архаизъм в западнобългарски топоними като *Свогье, Забъргье, Грамагье, Садье, Прекръскье* и под. Според К.Мирчев, тези форми имат старо събирателно значение[311], което е вярно. Но трябва да се има предвид, че в по-късния развой на езика, в диалектно-разговорна среда в семантиката на апелативите, образувани

със суфикси *–ие* и *–ак* е настъпила функционална диференциация, при която диал. облици като *дъбье, дренье, брезье* са започнали да се схващат като форми с плурална семантика, а формации от типа на *букàк, габрàк, дренàк* и под. са се обособили като събирателни имена. И двете категории лексеми с членувана форма се използват в диалектна среда за образуване на топоними от двете групи: *Дъ̀бьето, Дрѐньето, Лѝпето* и *Габрàка, Дренàка, Букàко, Дъбàко, Липàко* и мн. др.

СТРÀНДЖА. Според описанието на Ан. Разбойников, планината е с посока северозапад-югоизток, „увенчана от върховете Голяма Махиада (1031 м) и Малка Махиада (960 м). Тя е широка, разклонена от речни долини на север и североизток, мъчно проходима, макар да не е висока. Други високи върхове са Гьозтепе (457 м) и Каратепе (484 м). На запад Странджа планина минава в Дервентските височини (540 м), които достигат до река Тунджа"[312]. Името на планината в тази форма не се споменава официално нито в античните, нито в средновековните исторически извори за Тракия. В това отношение писмените сведения във византийските извори са извънредно пестеливи и се отнасят предимно за събития, свързани с местности, селища или стратегически крепости като *Русокастро, Ранули, Девелт, Месемврия, Созопол* и др., разположени в периферни области, встрани от централната верига на Странджа планина. Както в гръцките, така и в българските средновековни извори се споменава предимно областното име *Загора*[313], в чиито граници е влизала и самата планина без да се посочва нейно конкретно название, тъй като е била смятана като част от Хемус.

Твърдението на П. Коледаров, че Странджа е документирана с форма „*Strangia Seletica*" в карта от ръкописа на Клавдий Птолемей от 1602 г., на Варшавската национална библиотека, се оказва прибързано и неубедително[314]. В своето изследване върху етимологията на субстратното име *Салмидесос* (дн. Мидия), К. Господинов привежда редица убедителни аргументи от палеографско естество, с което опровергава твърдението на Коледаров, че съществува понятие „*Strangia Seletica*", което е резултат на неправилно разчитане на документалната форма *Strategia Seletica*[315]. Формите *strategia* 'военна област' и *Strangia* не са етимологично идентични, поради различната им структура, произход и значение. Оронимът Странджа не фигурира също и в житийните текстове от XIV в. по простата причина, че възниква по-късно от описаните в тях събития. С тази форма топонимът вероятно се появява късно в историческата география след XV-XVI в. Това обаче не означава, че планината не е имала по-старо антично име, на което ще се спрем по-долу.

Към старите хипотези на В. Миков и Ив. Венедиков, при които първият извежда Странджа от прилагателното *стражева*[316], а вторият смята *Салмидесос* за антично име на планината, ни връща отново статията на К. Господинов, който гради хипотезата си върху семантиката на субстратния ойконим *Салмидесос (Σαλμ-υδησσός* 'солена вода'*)*, като име на река и селище (дн. град Мидия = Кайъкьой) на турския черноморски бряг[317].

При славянската версия за произхода на *Странджа* < **Страньица* се наблюдава стандартния случай на замяна на славянския суфикс *–ица* с турското локативно окончание *–ча*, от което се е получила формата *Странча:Странджа*, подобно на *Стра̀лджа* < *Стральица, Стрельц* в Ямболско; *Стрѐлча* < *Стрѐлица* в Панагюрско; *До́бруджа* < *Доброти́ца*; *Дупниджа (Дупниджже)* < *Дупница*, *Калугѐрча* < *Калугерица* в Новопазарско, както и при румънския град *Кюстѐнджа* < *Константция* (дн. Констанца) в Северна Добруджа и мн. др. Трябва да се има предвид, че редица исторически топоними циркулират в документалната историография с неправилно записани форми, извлечени от тур. извори от XV-XVIII в., съдържащи фонетични деформации в структурата, които понякога затрудняват етимолога при възстановяване на средновековния им облик[318]. В този случай хипотетичната начална форма **Страньица* с общото значение 'обширно пространство', би трябвало да се изведе от стб. странѧ, която Ст. Младенов свързва с ие. *stor-*, праслав. **stor'nā*, в съвр. *просто́р, простра̀нство* и аналогиите в лат. *sterno* 'разстилам' *stara* 'ивица, пространство' и мн. др. (ЕтР, с. 611). Ако се доверим на тази етимология, тогава би трябвало да свържем мотивиращият признак на *Странджа/* < **Страньица/* с релефната и конфигурална ориентация на планината спрямо централното било на Стара планина. Погледната на географската карта Странджа изглежда като естествено геоложко продължение на Източна Стара планина на юг от равнинната област Загоре. Същото важи и за самата Стара планина, която с крайния си западен дял представлява южно дъговидно продължение от огънатата централна верига на Карпатите. Ако продължим разсъжденията в тази посока, тогава би трябвало да приемем за убедителна хипотезата на Кр. Гагова за Странджа, че „през античността и цялото средновековие тази планина е била разглеждана като част от веригата Хемус. Това се потвърждава и от практиката на византийските хронисти да си служат само с името Хемус, когато съобщават най-общо за събития, станали в района на Странджа, влизаща в обширната провинция Хемимонт, като част от диоцеза Тракия[319]. Така, според авторката, името може да се разглежда като произлизащо от славянския корен СТРАNЪ, което

би обяснило, че то се свързва със странична рамификация на Стара планина". Тук Гагова допълва хипотезата си с едно непряко доказателство, каквото намира в „местоположението на провинция Хемимонт и най-вече на нейния главен град Адрианопол, разположен в подножието на Странджа"[320]. Но тези тълковни хипотези изглеждат в недостатъчна степен подкрепени от убедителни езикови и географско-исторически доказателства.

Според мен, известна възможност за изясняване произхода на името се крие в едно незначително на пръв поглед кратко съобщение, направено от Аянов в статията му посветена на древната пътна и селищна система на Странджа (фиг. 3). Във връзка с това той описва крепостите по трасето на един римски път, който след Одрин, при античния кастел *Ostudizus* (визант. *Никица*, дн. гр. Хавса) се отклонявал от главния *Диагонален път*, минавал на север край крепостите *Пе́тра* и *Ско́пелос* и се насочвал към планината в посока Факия – Средец – Бургас[321]. Тук Аянов съобщава за важен топоним, съхранил се от стари времена: „*Една височина, североизточно от Факия, през която е минавал пътят, и до днес носи името „**Странджа**". В турско време тук е имало беклеме*"[322]. Без да посочва конкретен източник, Б. Димитров също споменава за „рид с такова име край Факия", като го свързва с граничната линия от 705 г. между България и Византия и допълва, че това е „народно име на част от планината, което впоследствие се е наложило като название на целия планински масив"[323]. Макар и неподкрепена с други допълнителни примери от топонимията, доводите на тази хипотеза съдържат убедителност. Прави впечатление, че освен славянската основа в названието *Странджа*, височината не е имала друго име, образувано с гръцки или турски корен, освен суфикса *-джа*, който е с второстепенна формообразуваща функция. Няма данни, че името на този рид е ново, каквото е вторичното име на село *Странджа* (бивше Кайбиляр) при Дервентските възвишения, което всъщност е възприело названието на същата тази височина, носеща първичната именна форма. Такива случаи в топонимията и ойконимията се срещат нерядко, напр. гр. Монтана е възприел името си от латинското наименование на римската крепост *Монтанезиум,* разположена над града; гр. *Копривщица* по името на река с това име, гр. *Перущица* по името на едноименната река в околностите му и др.

Следователно името на споменатата от Аянов височина, е автентично,т.е. самобитно и наследено от старо време. Вероятно, след XV в. микротопонимът *Странджа* по метонимичен път е пренесен като общо и разширено название на цялата планина. Така с течение на

времето името постепенно е разширило пространствено-номинативната си функция и е започнало да назовава целия обширен географски регион. Подобно явление наблюдаваме при името *Родопи*, което е от първоначален хидроним *Родопа*. Същото е и с планината Рила от първично речно име Рѣлъ. В случая с хълма Странджа при с. Факия, Бургаско трябва да се отчита факта, че е разположен край стария римски път Deultum (Дебелт)-Sadame-Tarpodizo-Ostudizo, използван и през средните векове за връзка с главния Диагонален път[324]. Щом Аянов съобщава, че на хълма *Странджа* някога е имало турско беклеме (наблюдателна кула), логично е да се допусне, че тя лежи върху основите на по-стар градеж, антична или средновековна крепост (стражева кула) за контрол на този стратегически кръстопът. От това следва, че локалният микротопоним *Странджа* може би е свързан в миналото със **стражева дейност** (?). Името не е зазсвидетелствано в стб. писмени паметници, което затруднява точното му тълкуване. Според В. Миков, *Странджа планина* е потурчено име и произхожда от стб. *Страньць* или *Стражева, Стражица-планина*, като се позовава на мотивиращо обстоятелство, че през средните векове граничната планина била известна с името *Παροριὰ*. Освен това са посочени и структурно-семантични паралели с МИ *Стра̀жа, Стра̀жа байр, Стра̀жата* при Бошуля Пазардж, Айтоско, В.Търновско Севлиевско, *Стра̀жица* в Горнооряховско[325].

Ако се доверим на хипотезата за „стражевия произход“ на топонима, тогава в основата му би могло да се види славянско притежателно прилагателно *Стражьна < стб. стражь, вероятен остатък от по-старо двуосновно име *Стражьна (~гора,~планина), а след XV в. *кула*, със значение ‘стражева кула (гора, планина)’, което впоследствие чрез метонимия е разширило значението си ‘стражева гора (планина): При тълкуването на думата *страж*, Ст. Младенов посочва като паралели производните топоними *Стра̀жица* и *Стра̀нджа*, и уточнява за *–н-* при втория, че съдържа „неорганична носовка както в Янтра, от трак. *Jat(e)rus”* (ЕтР, с. 611). Същият корен се забелязва в топонимите: *Стра̀ждата*, склон със стар път при Буковец, В.Търновско; *С(т)ра̀ждата*, местност със следи от стари пазачници; *Стра̀ждинска могила*, изк. могила в *Стра̀ждата*; махала *Стра̀желите*, стари родови колиби в Троянско[326]. След елипса на втората част – стб. гора ‘планина’, прилагателното *Стражьна* изглежда е претърпяло фонетични промени, изразяващи се с метатеза на ж и ь последващо изпадане на слабия ь, което е довело до формата *Страньжа (-нца). От нея по-късно чрез епентеза на *-д-* е получено говорно изравняване с тур. суфикс

-джа, довел до днешния облик *Странджа* чрез замяна на славянския суфикс *-ица* с тур. *-джа*. Това явление е често срещано в българската топонимия от XV век насам, срв. топоними с *-джа: Стра̀лджа, Стрѐлча,, Кюстѐнджа* и под.

Местности с име „Странджа“ от други краища на България:

1. *Странджа* – название на стръмна гора, ливади и пасища при с. Извор, Годечко (Западна България). – Според Б.Симеонов, името вероятно е от по-старо *страньц, страньц-а,* тъй като местното название тук означава не *стража* (ЕтР, с. 611), а *страна̀*, като по-късно е станало преминаване на *–ньца >-нджа* чрез депалатализация, озвучаване и епентеза. Срв. *Дупинджа, Кюстенджа* и др., може би чрез турско посредничество. Срв. тук още: *Страна̀та, Стра̀нье* също в Годечко и др.[327].

2. *Стра̀нджа* – горист рът северно на 3 км от с. Стубел, Монтанско (Северозападна България). – Името се тълкува от Д. Михайлова по стандартния модел: „от изч. **стра̀н(и)ца* ‘стръмнина’, срв. *стра̀на* и *стран* ‘стръмнина’ в местния говор, с озвучаване на *дж* < *ц*, може би на тур. почва, ако името е пренесено от ЮИ България“[328].

3. Странджа (*Стра̀нжъ*) – топоним,който се среща в землищата на две различни села във Великотърновско (Северна България): 1) ниви и пасище западно 2 км при с. Арбанаси; 2) каменисто възвишение между селата Полски Тръмбеш и Раданово, където на височината „войниците пазели селото“. – Според тълкуването на Н. Ковачев, името „вероятно е турцизирана форма на едно по-старо *Стражица* със суфикс *-ица* преоформен в *–джа*“[329]. Тук е нужно да се уточни, че посочените селища са стари и топонимията им съдържа средновековни структурни модели. За изясняване вида на мотивиращия теренен признак и при трите еднакви микротопонима в Годечко, Монтанско и В. Търновско трябва да се проучи древната пътна мрежа от римско време, наследена и през Средновековието. Ако край тия села са минавали стари пътища с охранителни кули и пътни станции, може с известна сигурност да се предположи, че развалините от стражници са мотивирали появата на тези три еднакви микротопонима. Според мен появата на името *Странджа* на четири различни и твърде отдалечени едно от друго краища на България го прави универсално за българското топонимично пространство. Причината за това вероятно се крие в съществуването на общ географски термин **странджа*, който някога е бил сравнително широко разпространен по цялата българска езикова територия след XV в. От него са образувани тези четири

еднакви географски имена в посочените по-горе области. Какъв друг произход би могъл да се търси за този географски термин? Податки за това намираме в посочените по-горе диалектни форми *стра̀на* и *стран* 'стръмнина', както и съществителното *стра̀нище* 'надолнище, стръмнина на планина', прил. *странлѝво* 'стръмно', от праслав. **starnа̀* (вж. при *страна̀* в БЕР, т. 7, 487-489), където суфиксът *–ище* намира заместител в тур. *-джа*. Така *стра̀нище* е преминало в облика **странджа*, от който след XV в. вероятно са образувани горепосочените няколко географски имена с формата *Странджа*. За суфикса срв. МИ *Мѐлджа* < стб. мѣлъ (Ветрен, Казанлъшко).

Що се касае до античното име на Странджа, то може би е *Оросинес*, за което намираме податки в античните извори, анализирани в цитираните по-долу трудове на В. Бешевлиев и К. Господинов. Освен като втори елемент в композитния топоним *Парория*, гръцкото съществително *ὄρος* 'планина' се среща и като първи компонент в състава на сложното речно име *Оросинес (Orosines),* отразено в античните извори и предмет на анализ от В. Бешевлиев и К. Господинов. Както посочва Бешевлиев, това е античен хидроним, споменат от *Плиний Стари* при описание на древната област Астика, покриваща се до голяма степен с дн. Източна Тракия и Приморска Странджа с нейните тракийски градове:*Антиум (Аполония, Созопол*), *Тиниас* (дн. Инеада), *Халмидесос* (*Салмидесос, Мидия*), *Девелтон (Дебелт*). Хидронимът *Оросинес* е посочен заедно с още други три реки: *Панисос*, *Юрас* и *Теарус*, протичащи също в Астика[330]. При анализа на субстратната хидронимия, Господинов предлага прецизна локализация на четирите антични реки в обл. *Астика*, която идентифицира с днешната Източна Тракия и Странджа. Тук той се спира на етимологията на името *Оросинес*, което определя като композитна структура от гръцкото *ὄρος* 'планина, хълм, възвишение, планинско място' (с по-късно значение 'граница, предел' – *бел. моя Д. Л.*) и втора част гръц. апелатив *σίνις* 'разбойнически, грабещ; разбойник грабител', както и глагола *σίνομαι* – 1. 'вредя, увреждам', 2. 'грабя, ограбвам, нападам' (СГБР, с. 738)[331]. Като прави семантична аналогия между субстратния кастелоним *Салмидесос* (дн. Мидия) и хидронима *Оросинес*, К. Господинов изказва хипотезата, че някога цялото Черноморско крайбрежие между р. *Резова, Тиниа* (Στανιέρα = дн. Инеада) и *Салмидесос* (дн. Мидия) е било известно като разбойническо място. Може би това се е дължало на грабежа, който са извършвали в древността крайбрежните тракийски племена над претърпели морска буря гръцки търговски кораби,

плаващи между пристанищата на градовете колонии[332]. Оказва се, че посоченото речно име *Оросинес* е свързано с „планина, известна със ширещо се разбойничество“.

Очевидно хидронимът е възникнал като вторично образувание чрез метонимия на първоначален ороним *Оросинес* с цялостно значение ‘разбойническа, грабителска планина’, т.е. място, където още в античността са върлували разбойници. Ако Странджа е имала в античността няколко имена, то едно от тях, носещо мрачната ѝ слава, може да се окаже *Оросинес*. Тогава не е за учудване, че древният разбойнически занаят се е практикувал по тия места и през XIV век, за което съобщават житийните текстове. Тук Синаитовият манастир също е нападан от разбойници и грабители, които са отвличали стопанския инвентар и работния добитък на монасите, като са ги измъчвали, търсейки у тях злато и сребро: паро҃рское о҆нѡ҆ мѣ҆сто плѧ҆но разво҆нникъ и҆ о҆у҆вѣ҆нцъ бы҆вь (ЖТТ, 16/29-30). Причината, поради която Странджа е била обитавана от разбойници още от древността се крие в заварената трако-римска пътно-търговска мрежа не само по морското крайбрежие с елинските колонии, но и във вътрешността на областта. Там първоначално е имало трако-елински, а по-късно римски и византийски емпориони (тържища), впоследствие преобразувани във вътрешни панаири около селата и крепостите. Такива тържища е имало около някои лозенградски села, например в местностите *Панагиреос лофус* при с. Скопо, *Панаир тепе* при с. Койва, както и в околностите на с. Кула и на други места. Несъмнено те са наследници на антични емпориони от IV в. пр. Хр., просъществували в Странджа и през Средновековието. Като паралелни примери на тях може да се посочат древните емпориони *Цоида* при Сливен, *Пистирос* при с.Ветрен, Пазарджишко, както и тези при с. *Ямборано*, Кюстендилско, с. *Емборе* в Южна Македония и мн. др. Естествено тези съблазнителни за нападения и грабеж търговски средища са просъществували и в Странджа до XIV-XV век, а после и през османската епоха, когато мястото на някогашните сухопътни разбойници, морски пирати, хусари и каталани е заето от хайдути, харамии и кърджалии. В селата на Странджа и Сакар са запазени много топоними, спомени и предания, свързани с тази епоха[333].

МОКРОЕ (Мо҆г҆кры, Мо҆г҆кр҃и, Мо҆г҆кр҃ïи – Сырку, с. 12, 18, 49)

Този топоним е споменат в Житието на Ромил два пъти във връзка с двукратното напускане на Парория и поселването му в Загоре заедно с Иларион и болния старец, а втория път и с Григорий Доброписец. Причината за това са скитащи разбойници и бродещи турски ловци,:

„w҃хо́детъ w҃ паро́ѓа и҆ въ заго́ріе паки҃ възвраща́ютсе и҆ та́мо селе́ніе тво́реть. ꙗко w҃стоа́нїемь дн҃е е҆ди́ного трино́ва гра́да. въ мѣ́стѣ мо́гкры нарица́емомь пр҃ѣбы́вати съвѣща́вше„ (с. 12); „тогда́ прочее́ и҆ неволею́ w҃ паро́ѓа и҆зы́доxw҃. и҆ заго́ріе постигоxw҃. та́може w҃брѣ́тше кѵ҃ліе́ свое́, пра́вїе и҆же въ мо́гкры. въ ни҃ въсе́лиxw҃се“ (ЖРВ –по Сырку, с. 18). Според съвременния превод: *„Напускат Парория и се връщат в Загорие. Там се поселват на около един ден път разстояние от Търновград и решават да пребивават в местността, наречена Монкре; Понеже за нас бе невъзможно да съжителствуваме с монасите в кулата, поради обичайния уединен живот, ...излязохме принудително от Парория и достигнахме Загоре. Там в Монкре, намерихме своите стари килии и се поселихме в тях* (ЖРВ, с. 476, 479 – подчертаното мое – Д.Л.).

В текста се долавя известно противоречие в пространствените понятия. Един път е посочено, че мястото мо́гкры се намира в Загоре, а втори път се твърди, че е на един ден път от Търново, като на някои места се дава с преводната форма *Монкре*. Това колебание в изписване формата на топонима създава значителни затруднения в тълкуването му. Според мен, тук вероятно има уподобяване на някаква гръцка дума със славянското прилагателно *мокър* „влажен“, за което предлагам тълковна хипотеза по-нататък.

Въпреки че отхвърля възможността скрипторият Кефаларево да се е намирал на хълма с няколко имена „Царски пирг, Стражницата, Калето, Старото манастирище“ при днешното Килифарево, Търновско, Й. Андреев твърди, че въпросният обект „трябвало да се търси в местността Мокра, югоизточно от същия хълм, защото „тъкмо там (в Моккры, Могкри) сподвижникът на Теодосий, Ромил Видински бил търсил спасение на два пъти, когато бягал от Парория“. Тази хипотеза я отхвърлям като несъстоятелна, тъй като не се посочва къде точно е това „югоизточно“ направление на въпросната местност и ако тя изобщо съществува, дали е в килифаревско землище и дали е посочена в монографичния труд на Н. Ковачев „Местните имена във Великотърновско“ (2001). Струва ми се, че посоката, цитирана от автора, е дадена най-общо и произволно, без конкретно описание на теренния релеф и разстоянието до местността [334].

Освен това възниква и втори въпрос: колко „Загоре“-та се имат предвид, защото в средновековната географска терминология всяка равнинна местност зад някаква планинска верига се нарича *загоре* ‘зад гората (= планината)’. Поради съществени фонетични различия в структурата, трудно може да се мисли, че *Монкре* е идентично с гръц. *Макри*, за да се свърже с известната от истор. извори местност *Μακρὴ*

Λιβάδα (= Голямата ливада) между Адрианопол и Филипопол[335]. В този случай отшелниците исихасти едва ли биха избрали за уединено място „голямата ливада“, открита от всички страни.

Ако пък се допусне, че записната форма *Монкре* е изопачен облик на първоначално *Мокре* или *Мокрое*, тогава локализацията на този житиен топос може да има връзка с името на бившето българско с. *Мокрен* (днешното село Инджесърт) сега намиращо се на турска територия, покрай граничната река Резова. То е разположено във високата част на Странджа, до самата българо-турска граница, и в землището му има останки от пещерен скит. Пак на турска територия обаче, в същата тази гранична ивица, има още едно бивше българско село със същия лексикален корен *мокр-*: *Мо́крошево*. То е дадено в немския картен регистър на Клаус Крайзер с турска частично транслитерирана форма *Mîkroşova*, като срещу нея е отбелязано и днешното му название *Şükrüpaşa* [336].

По-малко вероятна е връзката на топонима със старопланинската крепост при сливенското с. *Мокрен,* спомената от византийския писател Мануил Фил[337], поради сравнителната му отдалеченост от централното било на Странджа. В житийния текст се посочва, че монасите няколко пъти са бягали в „*Мокрое*“ и са се връщали обратно, което навежда на предположението, че тази местност не ще да е била твърде отдалечена от постоянното им местопребиваване в килиите на Парория, т.е. около главното планинско било на Странджа. И действително, за разлика от сливенското село Мокрен, малкотърновското с. *Мокрен* (Инджесърт) е отдалечено само на около 8-10 км от пещерния манастир при с. Койва (Кузулу) и се намира на десния бряг на граничната река Резова. Прозрачната семантика на топонимния вариант *Мокрое* насочва към местност, намираща се във влажно място, може би около пещера с разливи от подземна река, или това е част от самата долина на река Резова, край която е с. *Мокрен* (дн. Инджесърт). За тази част от Странджа са характерни долини с дълбоки речни меандри и много карстови извори, в което се убедих лично при обиколките в селата *Армаан, Сарп дере, Чукурпънар* и гр.*Бунархисар*. Дали *Мокрое* е идентично с другото бивше българско с. *Мокрошево* (дн. тур. Шукрюпаша) до самата българо-турска граница? С форма Мокрошево, селото е дадено към селата на Бунархисарска околия[338]. Някогашните му български обитатели, изселили се в днешна България, свързват името му с диал. дума *мокрош,* название на „вид водолюбиво растение, виреещо по влажни места около извори и реки“[339]. В полза на корена *мокър*, се явяват топонимни паралели като *Мокра (Мокранска планина)* – планинска верига между западния бряг на Охридското езеро и долината на р. Шкумбия в Албания[340], спомена-

то и в грамотата на Василий II от 1019 г., за Охридската архиепископия; село *Мокро*, Белопаланско, спадащо към Нишката епископия[341].

Пред нас се явява и трета възможност за обяснение на името. При внимателно вглеждане в житийния запис на топонима, ще забележим наличието на вътрешен сонорен звук ***-н-*** във формата *Монкре*, дадена в научната литература[342]. Ако този облик се окаже по-близък до автентичната форма на името, тогава може би топонимът ще има друга етимологична съдба, свързана не с облика „Мокрое“ от прилагателно *мокър*, а с нещо по-различно. Вероятно това е формата ***мон(о)-кре /?/***, представляваща съчленение от начални морфеми на неизвестен гръцки композитум или двуосновно съчетание. Хипотетичната реконструкция на началните морфеми в първия компонент може да се свърже с две гръцки думи: *μονή* 1) ‘оставане, престояване, престой’; 2) ‘убежище, жилище, къща’, или пък с прилагателното *μονός* ‘сам, единичен’. Втората част с колебливите форми *–κρε(-κρυ, -κρι)*, може би е декомпозит от стгр. *κρημνός* ‘стръмен склон, височина‘, срв. съчетанието *κρεμὰς πέτρα* ‘надвиснала, стръмна скала‘ (СГБР, с. 518-519, 450), в новогръцки *κρημνός*’стръмнина, пропаст, бездна‘ (ГБР, с. 295). При трите записни варианта у Сырку се забелязва групиране на звукове гкр.

Като цяло вероятната начална структура на този декомпозиран топоним би могла да бъде **Мон(ός) κρε(μὰς) (πέτρα)* ‘самотна, стръмна и надвесена скала’, **Мон(ός) κρη(μνός)* ‘единична пропаст’или *Мон(ή) κρη(μνός)* ‘престой (убежище, жилище) при надвесена стръмна скала; до стръмен склон, височина’ (?). Отпадането на крайните морфеми в гръцкото прилагателно и съществително е довело до декомпозиране на съчетанието и съединяване на началните лексикални морфеми в общ субстантивиран деформатив **Монкре/Монкрη* (Монкре; Монкры), отбелязан в житийния текст.

Такива скалисти, стръмни и диви местности обикновено са били предпочитани от исихастите за усамотено отшелничество. Под скалните им козирки е било възможно пристрояване на зидани килии или колиби с дървени навеси, долепени до каменната стена. От агиографската книжнина са известни много случаи за устройване на килии на дъното на пропасти, скални кухини и навеси. В това се убедихме при огледа на пещерния манастир край с.Койва, както и при големия манастирски комплекс с пещери в местността *Асма каялар (=Надвесените скали)* край гр. Виза.

По-малка е вероятността топонимът *Монкре* да е образуван от гръцкото съчетание *μονός* ‘сам, единичен’ и *κρήνη* ‘чешма, кладенец, извор‘ (СТБР, с. 450) с отпадане на крайните морфеми в прилагателното и съществителното.

РИБНОЕ ЕЗЕРО. За разлика от славянския текст, издаден от П. Сырку (с. 42), където съвсем бегло и непълно се говори за стопанското устройство на манастира, в гръцкия текст на Синаитовото житие се посочва, че освен другите дарения, цар Иван Александър предоставил на парорийските монаси ползването на „голямо рибно езеро“[343]. По въпроса за този топос има различни мнения. Киселков изказва съмнение, че такова езеро е съществувало. Според него, то е било легенда, създадена на Атон под влияние на Ромиловото житие, написано там от монаха Григорий. Тази легенда, според Киселков, била после вмъкната в гръцкия текст на ЖГС, както и други пасажи, липсващи в славянския текст на преписа от XV в. [344].

Според предположението на Й. Андреев, езерото се е намирало в крайбрежната част на Странджа в близост до Черно море[345], но в такъв случай то трябва да се разграничи от другите риболовни водоеми, каквито са били замръзващите вирове по високопланинските реки на Странджа, където Ромил е ловял риба. Една от възможните локализации на въпросното „голямо рибно езеро“ насочва търсенето му в лонгозната част на крайбрежна Странджа, между селата Синеморец, Урдовиза и Инеада, разположени на българска и турска територия около днешната граница. Вероятно то е било дадено на монасите във време, когато крайморските области около Странджа са се намирали под контрола на цар Иван Александър. И този период изглежда се вмества между годините 1331-1364 г., когато земите между Несебър и М. Търново са били владяни от българите [346].

Другата възможност е въпросното рибно езеро да се е намирало в долинно уширение по горното течение на една от реките във високите вътрешни части на Южна Странджа по време, когато водният дебит е бил значително по-голям, поради запазените през XIV век планински лесове. Такива реки са *Теке дере,Казан дере, Буюк дере, Фъндъклъ дере и др.,*на които се намират трите големи язовира *Каялъ бараж, Кърклареli бараж и Армаан бараж*. Днес реките са със значително намален дебит поради изсичането на горите през XVIII-XIX век за добив на дървени въглища, което се е отразило на водните ресурси на Странджа. Ако сега не се намират следи от въпросното рибно езеро, причините могат да са две: то да е влязло в предела на някой от трите горепосочени язовира (*Каялъ бараж, Кърклареli бараж и Армаан бараж*), или да се е намирало в друг район на планината, където след намаляване на дебита му вече е пресъхнало, като от него са останали слаби следи в някое днешно блато. Такъв е случаят с някогашното голямо рибно езеро край развалините на древните градове *Пистирос* и *Филипи* на

егейския бряг, недалеч от Кавала, споменати през V век пр.Хр. от Херодот във връзка със завоевателния поход на персийския цар Ксеркс към гръцките полиси и по-късно във връзка с християнските проповеди на св.апостол Павел през I в. в Македония. Същото е станало и с голямото езеро *Болбе* (дн. Богданско езеро) в древната област Мигдония, намирала се между Солунския залив и устието на р. Вардар[347].

Къде се е намирал Теодосиевият скрипторий кефалáрево – *етимология на името*

Когато се говори за книжовна дейност, развивана от монасите исихасти в Теодосиевия скрипторий в Кефаларево, трябва неминуемо да се спомене благотворното влияние както на атонските и търновските манастири, така и на византийските книжовни центрове в самия Цариград. Като цитира редица учени за значението на Светогорската книжовна школа за благодатното развитие на редица други книжовни средища на Балканите, Ив. Дуйчев допълва, че „един от най-важните центрове на славянско-византийското общение и сътрудничество през цялото Средновековие е бил Атонският полуостров с неговите многочислени манастири, скитове и килии. Света гора се определя като „духовен център на Източната Римска империя през Средновековието“ и благодарение на съвместното пребиваване в исихастските центрове на монаси гърци и славяни, се родила смесената византийско-славянска духовна култура, като една от характерните особености на XIV-XV в.“[348]. В редица исторически извори за българската история, както и в разни приписки към книжовни паметници от XIII-XIV в. се споменават и знаменитите манастирски скриптории на Константинопол: *Студийският манастир „Св. Йоан Предтеча“*, в който през 1364 г. творят Евтимий Търновски и бъдещият митрополит Киприян[349], направил преписа на *Лествицата* на Йоан Синайски (Лествичник); пак тук вероятно Евтимий е превел и житието на Теодосий Търновски, написано от патриарх Калист [350]; *манастирът „Св. Мамант“* – любимо място за пребиваване на български и руски духовници, където са правени редица преводи и преписи от византийската църковно-канонична литература на среднобългарски и руски език. Тук през 1362 г. пристига Теодосий Търновски заедно с Евтимий и Киприян, за да завърши на следващата година в тази обител своя земен път; пак в Константинопол са и *манастирите „Св.Богородица Перивлепта“, „Пантократор“* и *„Св. Богородица Евергетиса“*, които също са средища на славяно-византийското културно сътрудничество, посещава-

ни от български монаси. Там те са установявали връзка с известните книжовници и забележителни представители на византийското висше духовенство, богослови и теоретици на исихазма като патриарсите Калист I и Филотей Кокинос, Григорий Палама, Нил Кавасила, Давид Дисипат и др.[351]. Известен с книжовната си дейност е и скрипторият на Сярския манастир „Св. Йоан Предтеча“, щедро покровителстван и от Търновското царство, във времето когато сестрата на цар Иван Александър Елена е съпруга на сръбския крал Стефан Душан, също ктитор на атонските манастири. Както посочва В. Гюзелев, в Сярския манастир са работили и светогорските монаси Калист и Исай Серски, от чието перо през 1355 и 1371 г. са излезли преписът на Четвероевангелието и съчиненията на Дионисий Ареопагит, предназначени за серските митрополити Яков и Теодосий – ученици на Григорий Синаит. Паметна през вековете остава и летописната бележка на Исай Серски за разорението на Тракия от турците през 1371 г. [352]. Много са и ръкописите от XIII-XIV в., преписани в светогорските манастири Лаврата „Св.Атанасий“,“ Зограф“, „Филокала“и др., които впоследствие са попаднали в библиотеката на манастира „Св. Екатерина“ на Синай[353].

Топонимът кіефалáрево е един от най-загадъчните измежду останалите, споменати в житийните текстове, както и в приписките на Хлудовия ръкопис. При теренната анкета, проведена на турска територия в редица села на Южна Странджа, името не беше потвърдено. То не е запазено в днешната топонимия, поради хронологическата ѝ отдаленост от XIV век и настъпилите промени в старите географски имена, голяма част от които са заменени с по-късни турски. Все пак някакви следи от този топоним биха могли да се открият, ако в Странджа се проведе плътно теренно проучване на високопланинската топонимия по самата българо-турска граница. Там, освен турска топонимия, се откриват и редица български и гръцки имена на местности и изчезнали вече селища. Средновековни крепости и пещерни скитове са открити от фотографа Н. Трейман при посещение на селата *Балкая, Караабалар* и *Сислиоба* [353a].

Това обаче съвсем не изчерпва дългата планинско-гранична ивица от черноморския бряг до изворите на реките Резова и Велека в Западна Странджа, нуждаеща се по-нататък от подробен теренен оглед. Тази част, лежаща на турска територия, е наситена с още много исторически обекти, за които предоставената ни от Лозенградския музей информация се оказа недостатъчна. Пограничната зона е със силно пресечен релеф и голямата ѝ денивелация в някои участъци я прави труднопроходима, като ѝ придава характер на карстов лабиринт. Освен това, до

неотдавна тя беше недостъпна за посещаване, както в административно отношение, така и поради транспортни трудности.

В житието на Теодосий Търновски името *Кефаларево* е посочено два пъти: 1) ѿстоитъ же та гора ѿ цр҃твоующаго града трънова растоанїе мнѡго кнефалáрево нменѹема; компно бѡ ꙗко добрѣ оутврьднсе на горѣ мѣсто ѡбъıчнѣ зовомое кнефалáрево (ЖТТ, с. 17; 22-23).

Както се вижда от текста на житието, *Кефаларево* се е намирало твърде далеч от столичния град Търново, но в много случаи изследователите пренебрегват тази информация и погрешно търсят този книжовен център около дн. Килифаревски манастир край В.Търново[354]. В научните среди и днес остава спорен въпросът – напускал ли е Кефаларево Теодосий Търновски и основавал ли е близо до столицата Търново царския манастир „Света Троица“, или е останал в Кефаларево до самото си заминаване в Константинопол, където завършва земния си път? Като привежда цитати от Похвалното слово за патриарх Евтимий, писано от Г. Цамблак, В. Киселков изказва тезата, че крайстоличният манастир „Света Троица“, известен с книжовната си дейност, е основан не от Теодосий, а от патриарх Евтимий „който се поселил в някаква пещера. Тя се намирала достатъчно далеко от градски и друг шум. Той издигнал там храм в чест на Пресветата Троица, чийто защитник е бил в борбата срещу ересите. Около него се събрали рой ученици“. Цамблак посочва още, че по-късно Евтимий съпроводил учителя си Теодосий до Константинопол, като двамата се отправили направо от Кефаларево. Това станало във времето „когато варварите опустошавали всичко наоколо“. Тогава Теодосий се отправил през 1363 г. по море за Константинопол заедно с четирима свои ученици, измежду които са били Евтимий и Киприан, а другите двама остават неизвестни. От казаното по-горе следва предположението, че първо от крайстоличния манастир Света Троица Евтимий и Киприан са тръгнали към Тракия за парорийската обител в Кефаларево, където са се присъединили към Теодосий Търновски и другите двама негови ученици и петимата заедно са се отправили към Константинопол.

Според Калист, ѳсманците окупирали Македония (име, с което византийските хронисти наричали дн. Източна Тракия) и достигнали до Кефаларевската обител. Несъмнено тя е била в близост до Странджа, иначе не би била под угрозата на нашествениците, ако се е намирала в търновското Килифарево (!), отстоящо само на 10-15 км от столичния град със силен гарнизон и защитни стени. Очевидно Теодосий Търновски е търсел отново закрилата на цар Иван Александър в Загоре, а не в столицата Търново, защото парорийската обител е попадала вече съв-

сем близо в обсега на честите османски нападения в Източна Тракия. Във връзка с това съвсем уместен се явява изказаният от М. Спасова (Дамянова) логически довод: „Не можем да приемем за правдоподобно измаилтяните да разоряват областта на двадесетина километра от престолния град и царят, останал спокоен, да носи в скута си пясък начело на болярите си, за да строи стълба към стръмната пещера на Теодосий, без да реагира на агарянските набези. По това време точно пограничните райони са арена на сражения, в които участват и османлиите при междуособните войни във Византия"[355].

Като се позовава на Успенский (1948: 738 сл.), Ив. Марчевски твърди, че османците се заселват трайно във Витиния, Тракия и Македония докъм 1354 г. и смята, че по това време не е възможно манастирът в житийното *Кефаларево* да се е намирал близо до Месемврия, съответно и до Странджа. Според него, мястото трябвало да се търси около дн. река Белица, протичаща покрай Килифаревския манастир „Рождество на Пресвета Богородица" при с. Нацовци, В. Търновско. Марчевски извежда името Кефаларево съвсем формално от думата „*кефал* 'вид риба", без да държи сметка за останалите афиксни морфеми в топонима, насочващи в съвсем друга посока търсенето на обекта. Затова е принуден да признае, че съвременните разкопки при дн. Килифарево, Великотърновско не са намерили мястото на парорийския манастир[356]. И наистина няма как да бъде намерен тук Теодосиевият скрипторий, намирал се встрани от Синаитовия манастир, защото откритите на терена обширни останки от сгради при гр. Килифарево, В. Търновско очевидно нямат пряка хронологическа и териториална връзка с парорийското Кефаларево. По отношение на коментара на Ив. Марчевски, тук трябва да се разграничат няколко важни момента, имащи връзка със Странджа и Загоре:

1. Османската окупация към 1354 г. засяга не Загоре и Месемврия, а преди всичко южната част от Източна Тракия, където се намират стратегически най-важните византийски крепости, разположени на т.нар. първа отбранителна линия между Адрианопол и Проливите. По това време Месемврия остава встрани, зад хребета на Странджа и все още не е засегната чувствително от инвазията на османския завоевател. Между 1354 и 1356 в Родопите и Източна Тракия се водят локални сражения между войските на Йоан Кантакузин с настите турски отряди на Умур бег от една страна и неговите византийски противници с пролатинска ориентация от друга страна. Тогава във водовъртежа на тези военни събития попадат крепостите в земите на Южна Тракия, разположени между укрепените градове Родосто, Димотика и Адрианопол.

2. Книжовният център *Кефаларево* не е идентичен териториално с исихасткия манастир на Г. Синаит, т.е. скрипторият не е вътре в манастира. Той е бил в отделна местност, отдалечена от обителта, където действително се е намирал монашеският скрипторий, наричан в научната литература „книжовен център". Той би трябвало да се търси не в- или около самия Несебър, а някъде в припланинската част на Странджа. Следователно скрипторият трябва да се е намирал близо до път, който е свързвал отделни крепости и по който монасите са могли да получават своевременно закрила, като се придвижват все още безопасно както до месемврийските, така и до епикерниевите манастири около Сливен. Кой е този път? По-нататък в изложението ще стане дума за него.

3. Докато Ромил, Иларион и Григорий се укривали в Загорската местност *Монкре*, бягайки от разбойническите нападения, те узнали за настъпилото спокойствие в Парория, поради защитната намеса на цар Иван Александър. Намек за близкото царско присъствие (вероятно в някоя от околните крепости на Загоре) се съдържа в текста на Ромиловото житие, където за монасите се казва: „Те узнаха, че Парорийската пустиня благоденства, защото цар [Иван] Александър забранил с гняв на многото разбойници и убийци [и ги заплашил], че ако не прекъснат тези действия, ще подеме поголовно преследване. *Станали бдителни очевидци и слушатели на такава новина*, споменатите преподобни оставят Загорие и се завръщат пак в Парория, в своята прежелана пустиня и отшелничество" (ЖРВ, с. 477 – курсивът мой – Д. Л.). От съдържанието на втората (курсивна) част от текста се подразбира, че самият житиеписец – Григорий Доброписец, заедно с Ромил и Иларион, се е удостоил да стане „очевидец и слушател на благоприятната новина". – От кого са узнали за това монасите исихасти? Несъмнено от някакъв вестоносец, който се е явил при тях, за да им съобщи *устно* приятната новина, че разбойническите нападения са прекратени и въжделената Парорийска пустиня отново е свободна и спокойна. Вероятният вестоносец може би е бил друг монах, или пък някакъв войник от царската свита, изпратен от някоя от околните крепости в Загоре, контролирани по това време от цар Иван Александър. Това е било възможно след 1337 г., когато след сражението при крепостта Русокастро между византийския император и цар Иван Александър, е сключен дълготрайния мирен договор, скрепен чрез брака на Иван-Александровия син Михаил Асен и дъщерята на император Андроник III Палеолог (1328-1341). За това събитие съобщава в своето съчинение Йоан Кантакузин[357]. По това време българският цар владее следните градове в Източна Тракия: *Анхиало, Месем-*

врия, Аетос, Ктения, Русокастро и *Диампол* и както се споменава в Кукленския песнивец от 1337 г. „цялото Поморие с Романия“[358]

4. Парорийският скрипторий на Теодосий Търновски в *Кефаларево* (а не Килифарево!) не може да бъде отъждествяван с Килифаревския манастир край столичния град Търново през XIV в., тъй като откритите на терена обширни развалини от постройки при днешния гр.Килифарево, В.Търновско не се отнасят към разглеждания от нас XIV век, а към късноантичната и ранносредновековна епоха на византийско крепостно строителство. Хронологията на военноотбранителния обект се отличава с два строителни периода: ранен – до VI век и късен – от края на XII до втората половина на XIII век. Според М.Робов тази възобновена крепост е просъществувала само няколко десетилетия в зората на Търновското царство, като в средата на XIII в. е била изоставена“[359].

След като този исторически комплекс е бил изоставен през XIII век, не би могло да се очаква в развалините му да се намерят следи от „книжовен център“, съществувал в началото на XIV в. Естествено там има следи от възстановявани по-късно постройки (крепости и църкви), но археологическите находки не са в полза на хипотезата за исихасткия скрипторий Кефаларево.

Поредицата от научни публикации, посветени на Килифаревския комплекс и старателно извършените тук разкопки между 1974-1988 г. от археолозите Я. Николова и М. Робов[360], не дадоха очаквания отговор за парорийския скрипторий, тъй като обектът при днешното Килифарево, Търновско, според изследвачите, се оказа „укрепен късноримски или ранновизантийски град от IV-VI в., строен от пришълци от разрушения римски град Никополис ад Иструм (при дн. с. Никюп) и поставили началото на отбранителната припланинска линия от ранновизантийски крепости, северно от Хемус“ [361].

Въпреки разкритите основи на няколко ранновизантийски базилики и плочата с латински надпис, разкопките показват много беден доказателствен материал за книжовна дейност, развивана тук през XIV век: един силно окислен остър предмет, който има по-скоро вид на пирон отколкото на „писало“(както го представят археолозите), „пóсобия за производство на пергамент“(каквито не се виждат дадени в илюстрациите), и слаби фрагменти от подглазурен монограм на керамичен съд, в който археологът категорично съзира „закодираното“ име на Теодосий Търновски [362].

Тези скромни останки от „книжовен център“при Килифарево съвсем не могат да се приемат за убедителни доказателства при идентифицирането на Теодсиевият скрипторий *Кефаларево*, който според житийния текст се е намирал *твърде далеч от столичния град Търново*.

Не може да се приеме за остатък от исихазма на XIV в. и откритият от К.Хаджиев и В. Бараков в Килифаревската крепост втори, съвсем кратък епиграфски паметник – плоча с надпис от времето на цар Асен (първата половина на XIII в.?). Въз основа на това те категорично твърдят, че „през XIV в. на мястото на старото византийско укрепление, израства манастирът, основан от Теодосий Търновски“. Според авторите „аргументите в полза на това са разкритите две еднокорабни средновековни църкви и помещения във верижен план“[363]. Откриването на „църкви и помещения във верижен план“ все още не е убедителен аргумент в полза на тезата, че тук именно е бил манастирският скрипторий на парорийските исихасти. Сгради „във верижен строителен план“ се откриват всякакви, на разни места и от различни епохи, обаче без писмени сведения сами по себе си нямат доказателствена стойност, че са останки от скриптории. Възможно е тук в Килифаревския крепостен комплекс да е съществувал ранновизантийски манастир, преизползван по-късно и от българските владетели Асеневци, но засега нямаме категорични данни за книжовна дейност на Т. Търновски на това място.

В полза на това становище се оказва и признанието на М. Робов, че „организираните през 1974 г. археологически разкопки стъпваха на видимо оскъдни и противоречиви конкретни сведения за устройството и функционалната характеристика, а така също и за строителната хронология на обекта“ [364].

По този въпрос на същата позиция застава и М. Спасова (=Дамянова), която аргументирано представя тезата си, че Теодосиевият манастир не може да се търси при дн. Килифарево, В. Търновско. За това свое твърдение тя се позовава на изричния текст от житието (ЖТТ, параграф 11), където се посочва че обителта се намирала далече от Търново [365]. Според нея, с името са назовани два различни обекта: *планина* и *местност*, но правилно отбелязва, че топонимният вариант кефалие /кепалиѣ от приписките в Хлудовия ръкопис 237, създава редица проблеми с идентифицирането на исихасткия книжовен център *Кефаларево* от XIV в.[366].

Привидното сходство в морфологията на двата топонима *Кефаларево* и *Килифарево* е причина за появата на ономастична паронимия, която е подвела мнозина учени да мислят погрешно, че те са идентични и ги е подтикнала да търсят етимология, неправилно основаваща се на очевидна подмяна на житийно документираната лексикална основа *кефал-* с *килиф-* при двете форми *Кефаларево* и *Килифарево*. Това фонетично насилие над топонима не може да се обоснове със сериоз-

ни етимологични аргументи, поради липса на мотивирани условия за метатеза в морфемната структура на името. В Български етимологичен речник се натъкваме на още по-несполучливо решение на въпроса, където се привличат „доказателства“ в полза на антропонимния произход на името. Там ойконимът *Килифарево* е обяснен неубедително чрез хипотетична редукция на началната морфема *Ки-* в несъществуващо ЛИ * Кефалар, с метатеза в Келифарево от гр. *κεφαλάρι*, умал. от *κεφαλή* (БЕР т. 2 1979:323). Смятам тази етимология за несъстоятелна, понеже остава необяснен преходът на ударения гръцки вокал *а* > *и* при морфемата *-ла* > *-ли-*, както и структурно необоснованата ѝ метатеза с предходната морфема *-фа-*, т.е. налице е изопачаване на **лексикалната** основа *(К)ефала-* > *(К)илифа-* (!). Неубедителен е също така и опитът на Н.Ковачев да обясни чрез „научна етимология“ произхода на търновското селищно име *Келифарево(Килифарево)* от „средновековната титла *кефалия/кефалар* ’управител на крепост’ като се е предоверил на неточната етимология, дадена в БЕР и я повторил в своето изследване . Научно неаргументирано е твърдението му, че днешният ойконим *Келифарево(Килифарево*) е получен по народна етимология чрез свързване с птицата *келифар/килифар* ‘вид пъстра птица’[367].

Оказва се всъщност, че тази „народна етимология“ съвсем не е „народна“, а е научна, основаваща се на фонетико-морфологичните правила на езиковия анализ, където позицията на всеки звук има своята етимологична стойност в структурата на името.

Наистина тази значима промяна на лексикалната основа *(К)ефала-* > *(К)илифа-* изобщо не се среща употребена в житийния текст, където и на двете места стои само и единствено формата кѣфалѧ́рево. Затова смятам становището на М.Спасова по този въпрос за напълно приемливо, като твърди че липсва основание за „настъпила фонетична промяна на групите *-ефала-* > *-илифа-*„ [368]. – Освен това, мисля че много по-вероятно е търновският ойконим *Килифарево* да има за лексикална основа не гръцкия апелатив *кефал*, а диал. неметатезирана (!) дума *келефа́р, килифа́р* ‘вид дива патица Anas Tadorna’ (Русенско), както е дадено в БЕР. За нейния произход като заемка от румънски в местния говор, се посочва румънския орнитоним *califár,* който с двете си значения назовава различни птици: 1) ‘два вида водни патици – Tadorna tadorna и Tadorna casarca’; и 2) ‘вид домашен гълъб’ (БЕР II:322 по DLRM 1958, с. 125).

Като неоспорим аргумент може да послужи също един паралелен пример от белославинската топонимия, където намираме посочено от автора К.Попов местното име *Килифа́рка* – название на „голяма локва,

около 200 дка, между селата Търнак, Попица и Лазарово, Белослатинско, в която са падали много птици, патици, между които са били и така наречените „килифари“(sic!), от тяхното име произхожда и названието на местността“[369].

Освен това в турския документ от XV в. за *Килифа́рево*, Търновско не фигурира никакъв документален запис на селище „Кефалар“, а се посочва единствено и само: ***„село Килифар“*** *в тимар на Касъм Гелиболи“*[370]. От това следва изводът, че СелИ *Килифарево* при В.Търново не е образувано от „*кефалия, кефалар*“, а от втората диал. форма в БЕР *килифа́р*, получена от рум. **califár** чрез регресивна вокална асимилация на звуковите групи ***а – i > i – i*** + славянския суфикс *-ево*, за селищни имена. Първоначално с името *Килифарево* е била означавана местност с водоем (река или блато), обитавано от патици *келифари (килифари)*, или пък е било названине на каменисти канари, в чийто дупки и пукнатини са гнездели скални гълъби, именувани със същата дума (вж. бележките при *келефа́р, килифа́р* в БЕР, т. 2, 322). В подкрепа на тази теза се явяват и географските особености в релефа на килифаревското землище [371], позволяващи подобна структурно-семантична интерпретация на името: а) тук, около хълма с ранновизантийския крепостен и манастирски комплекс от IV-V век (а не XIV в.!), *протича река Белица*, в чиито заблатени разливи (някога преди векове) напълно е възможно да са обитавали водоплаващи птици, а скалните дупки да са били птичи гнезда; б) откритите развалини при разкопките в крепостния хълм над гр. Килифарево се отнасят не за интересуващият ни XIV в., а за ранновизантийско крепостно строителство [372].

Гръцката лексикална основа на топонима Кефаларево се потвърждава пряко от титлата *кефалия* за управителя на крепостта Скопелос, (споменат в ЖРВ), който предупредил монасите исихасти от Синаитовия манастир за надвисналата над тях опасност от турски набези: ꙗвѣ̀ твори́ть на́мь писа́нїемь скопе́лскыи кѵ̑ефа́лїа ѿсо҃ѵ̑ …мнѡ́гаци въхо́деце въ го́рѹ о҆нѹ̀ моусе́лма́ны. ꙗкоже скопе́лскыи кефа́лїа пр҃ѣи́зы́ꙗви бж҃тве́ны҃ промы́сломь по҆ви́же́мь. о҆кр҃ѧжа́хѹ мнѡ́гаци пи́р҃гь. и҆ стр҃ѣ́лами и҆нѡ́кы стр҃ѣлꙗ́юце.“ (ЖРВ – по Сырку, 1900 с. 17, 19).

За точната структурна сегментация при етимологичния анализ на житийния топоним *Кефаларево* е нужно да се вгледаме внимателно и в текста на т.нар. Грубадинови приписки в известния Хлудов ръкопис № 237, където се посочват две сходни форми *кефалие* и *кепалия*. Първата приписка на л.49а е твърде неясна и трудна за разчитане. Предложените четения у Х. Миклас и в *Каталога* са твърде неубедителни, като С. Николова посочва, че приписката „е от малко по-късно време, лошо

разчитаща се“: гнѕ ми андреашѵ ѿ грѧдин ... оглы кефалие дѧтѫжи ми се ѡвѣ юнакъ непослѫх… (*Каталог* 1999:80). Освен с опитите за разчитане на Х. Миклас (1994: 29-43) и С. Николова, разполагаме и с предложеното от М. Спасова (= Дамянова) четене на приписката в два варианта: **а**) *когато живях в Кефалията юнак не по…*; **б**) *когато живях в кулата на Кефалия юнак не послух…*[373].

Втората приписка се съдържа на л.57б: а се грѧбадинь грешни писа кепалиꙗ. в квле ⷃаграꙗскои и аще тко прочте сиꙗ словца. молю ви братие. рьцете бь да прости грешнога грѧбадина а васъ бь (*Каталог* 1999:80).

За съжаление и в двете приписки, двете лексикални форми кефалие и кепалиꙗ само частично наподобяват структурата на топонима кѵефалάрево в житието на Т. Търновски. Макар и да имат същия гръцки корен, при тях липсва развитата лексикална основа *кефалар-*, разширена със славянския суфикс *-ево*, характерен за образуване на селищни имена. Суфиксалната структура в основата *кефал-ар-* е подобна на тази при **вукел-ар-*, съдържаща се в малоазийското областно име *Вукеларион* – византийска провинция, в която се е намирал *Мантилейският манастир* и крепостта *Анкира*, древната *Ангора*/дн. Анкара[374]. Ако образуваното със суфикса *–ар* име *Вукеларион* има връзка с гръцкото прил. *βουκολικός* ‘овчарски, пастирски, селски’ (от *βουκόλος)*, тогава може ли да се мисли, че *Кефаларево*, също оформено с *–ар*, произлиза от една по-стара, гръцка форма **Кефаларион*, в която гръцкото окончание *-он* за вин.пад. е било заменено от славянския суфикс *–ево*, с който се е оформил обликът *Кефаларево* в житийния текст. Каква местност е назовавало името **Кефаларион* и какъв е бил евентуалният му етимон? За съжаление тази предполагаема форма не присъства в историческите извори за Парория, но ако допуснем, че тя е съществувала като паралелна, образувана от гръцката основа *κεφάλαι(ον)*, разширена с лат. суфикс *-ar(ium)*, тогава може да се предполага, че тя е била „nomina loci” за близка феодална крепост (различна от Скόпелос!), намираща се под контрола на друг военен управител, който е осигурявал защита на монасите исихасти вече не в Парория, а в техния скрипторий, основан от Т. Търновски. Известно е, че между 1331-1337 цар Иван Александър е владеел областта Загора, граничеща със Странджа. По това време, той е бил единственият владетел, способен да окаже ефикасна помощ и закрила на намиращите се в близост монаси, тъй като войските му са се намирали при тукашните крепости Айтос, Карнобат, Несебър и Ямбол. Именно от тези околности на областта *Загоре*, българският цар е имал възможността отблизо да защитава монасите исихасти в странджанска Парория и Кефаларево. В този смисъл показателен е един фрагмент

от текста на житието на Т. Търновски:: Бл҃гоу҃стивын же цр҃ь а҆леѯа́ндрь прошє́нїю тѣ́хь вѣ́сѣ попоу́стн ...и҆ мѣ́сто тѣ́хь нра́вь прилѝчно ви́дѣвше (ЖТТ, 17/20-23).

В същия агиографски текст на друго място се споменава, че слухът за Кефаларево бързо се разнесъл не само по българския род, но и сред сърби, унгари и власи, но още и при живеещите около Несебър, което ще рече, че този град е бил смятан за близко разположен до Кефаларево и Странджа планина.

Името кнєфала́рево намира също потвърждение в суперлативната степен на четвъртото поред адиективно значение на стгръц. дума ***κεφάλαιον*** 'най-важен, най-главен, най-съществен, най-значителен' (СГБР 1992:431). Тази семантика подхожда на средновековен обект / епископия или манастирски център/, който изглежда е бил за парорийските книжовници и житиеписци убежище от първостепенна важност в смутно време. Като пример със същата лексикална основа може да се посочи името на Кефалонийската (Главенишката) епархия в Южна Албания, носеща името на катедралния град *Кефалония*. Като се позовава на исторически извори, Ив. Снегаров посочва, че градът е известен от средата на XII в. с двете си имена: българско *Главеница* и гръцко *Κεφαληνία(Кефалонía)*. Тази епархия, според него, се споменава във връзка с уточняване на диоцезните граници на Българската патриаршия през X век, когато в западните земи е имало 14 епархии от времето на цар Самуил. Както посочва авторът, в „епархийските списъци, измежду имената на Видинска, Верийска, Ираклийска (Пелагонийска), Скопска и Сардикийска, се споменава и *Кефалонийска(Главенишка)*". По-нататък същият автор предполага, че този древен и значителен епископски център се е намирал близо до градовете Канина и Авлона (Южна Албания), недалеч от основания от св. Климент Охридски манастир „Св. Димитър" [375]. Епископията *Кефалония (Главеница)* се споменава в съчиненията на Ана Комнина, и в хрисовула на византийския император Василий II, издаден през 1019 г. за Охридската архиепископия [376]. В краткото (проложно) житие на св.Климент Охридски от Димитрий Хоматиан четем: καὶ τὴν Κεφαληνίαν μετονομασθεῖσαν τῇ Βουλγάρων φωνῇ Γλαβινίτζαν, в славянския му превод: и҆ въ Кєфалі҃н и҃менованѣмъ бльгарскнмь ѥ҆зы́кѡмъ Гла́вница[377]. Според Снегаров, българският изговор на името е бил *Главеница*, както е в пространното, по-ранно житие на Св. Климент Охридски. То се е образувало от прилагателно *главен*, произв. от същ. *глава* и наставка *-ица* [378]. Изглежда името на епископския град с еднакъв гръцки корен стои в пряка връзка с едноименния остров *Кефаления* (*Κεφαλληνία)* в Йонийско море (СГБР 1992:431). – Според нас, името

на средновековната епископия *Главиница (Главеница)* е славянска семантична калка на по-старото гръцко име *Кефаления (Кефалония)* = *Глав/е/ница,* т.е. „Главен град“, който е средищен епископски център.

В хода на тези разсъждения неволно изниква пред нас въпросът за парорийското *Кефаларево* в Тракия. Възможно ли е житийната форма кꙇефалꙗ́рево да се окаже друго (разговорно?) название на катедралния епископски център Месемврия, което да е битувало сред парорийското монашеско братство и да е намерило отражение в текстовете на житията? Несъмнено крепостният град Месемврия е бил седалище на кефалия, подобно на тези при Адрианопол, Скóпелос, Проватон и Девелт. Известно е, че в Месемврия е имало няколко манастира и скриптории. От изворите, цитирани от Д. Гонис и А. Тотешев, е известно, че през първата половина на XIV в. цар Иван Александър е издал пет грамоти, с които е предоставял привилегии на някои от несебърските манастири. Измежду тях са били *„Св. Троица“ „Св. Богородица Елеуса“*, *„Иисус Христос Акрополит“*, *„Св. Богородица Агиосотириса“*, *„Св. свещеномъченик Власий“, „Св. Йоан Предтеча“, „Св. Андрей“ Св. Ана“, Св. Илия“, „Св. Георги“* и *„Св. Петър“*[379]. Известно е, че след победата на цар Иван Александър при Русокастро, по-големите от тези манастири между 1332-1367 г. стават ставропигиални и подчинени на Търновската патриаршия, а областта Загора е под контрола на българския монарх[380].

Ако житийната форма Кефаларево се окаже разговорно монашеско название на Месемврия, трябва ли да се откажем от търсене на скриптория в дебрите на Странджа планина? Че наистина Кефаларево е представлявало важен обект за парорийските анахорети, личи и в семантиката на стгр. прил. *κεφαλαιώδης* ‘главен’, производно от стгр. *κεφαλή* с няколко значения: 1) ‘глава; уста, гърло’; 2) ‘предна част, най-горен край, връх’; 3) ‘извор, начало’; 4) ‘*главно лице, началник, господар*’ (СГБР 1992:431). С това 4-то значение думата *кефалия* е употребена за Средецкия управител, и се среща два пъти в текста на Витошката грамота на цар Иван Шишман преди 1382 г., дадена на манастира *„Света Богородица Витошка“* над с.Драгалевци, Софийско, съхранявана сега в Зографския манастир: да не смѣетъ метехати на тѣмъ манастиремъ ни кефалие срѣдешъское..то ни мв прахторе ни кастрофилаци..[381]. Титлата *кефалия* се среща и в знаменития скален надпис от Боженишки Урвич в местността Градището при с. Боженица, Ботевградско: *„Аз, севаст Огнян, бях при цар Шишман кефалия и много зло патих. В това време турците воюваха. Аз държах за вярата на Шишмана царя“.*

Надписът е разчетен и публикуван най-напред от П. Мутафчиев[382]. На езиковите и палеографски особености на паметника се спират и други учени и специалисти по епиграфика[383].

През XII-XIV век сред балканските славяни са били разпространени редица титли, заети от византийската административно-йерархическа система. Така, по времето на династията Комнини, покрай болярските титли от славянски произход – *княз* и *жупан*, в грамотите на българските и сръбски царе срещаме заети византийски титли на царски служители: *дук, катепан, прахтор, севаст, кастрофилакт* и др.[384]. Освен тези титли, трайни следи в топонимията са оставили и гръцките *кесар, деспот, алагатор, примикюр* и *кефалия*[385]. Измежду високите длъжности на местната аристокрация се е откроявала и тази на *кефалията.* Управленската ѝ функция често пъти се е съвместявала с титлата *севаст*, което гарантирало на носителя ѝ широки военно-административни пълномощия. Според Дюканж, титлата *кефалия* (гръц. κεφαλή 'глава') е била с военно съдържание, като е означавала 'командир, началник на войскова част' (= *κεφαλή)* Dux exercitus vel cohortis[386].

Според П. Мутафчиев, *кефалията* изпърво е бил началник на крепостен гарнизон, а по-късно се е превърнал в граждански и военен управител на област. С тази широковластна титла са именувани българските боляри Добромир Хриз като *„εἰς το κεφαλαττίκιον"* на град Струмица; Калояновият болярин *Ετζυϊσμένος* като кефалия на областта Просек в Македония[387]. В сръбските царски грамоти от XIV век се срещат *кефалии* на градовете Щип, Призрен и Скопие. Тяхната предимно полицейска и съдебна власт и правото им да налагат и събират глоби, са ясно отразени в сръбските и българските хрисовули. За такива задължения свидетелстват разпоредбите в грамотите на княз Лазар от 1387 г., на цар Иван Шишман, на сръбския крал Стефан Душан и др. Тук П. Мутафчиев правилно разграничава длъжността на *кефалията* от тази на *кастрофилакта*, който е само военен комендант на крепост и не се ползва от широки властови пълномощия в сравнение с юрисдикцията на първия[388].

Много от манастирите са получавали чрез царските грамоти независим от светските власти статут, при който кефалиите се задължавали да не се намесват в църковните и манастирски дела, а да охраняват пътищата, като поставят стражи, за да пазят пътниците от разбойници[389]. Като изхождам от тези обстоятелства, смятам, че именно в това свое охранително задължение встъпил и Скóпелският кефалия в Странджа, когато предупредил монасите исихасти за грозящата ги наблизо опасност от бродещи турски ловци. Изглежда последните са навлизали в

странджанските дебри не само за дивеч, но и за лов на хора. Известен е случаят с пленяването от османците на самия Григорий Синаит в годините на неговата младост и освобождаването му срещу откуп от християните в църквата на гр. Лаодикия в Зап. Мала Азия. От историческите извори е известно, че през XIII-XIV век сред османците е било широко практикувано отвличането на пленени хора от завоюваните крепости срещу откуп или продажбата им по робските пазарища. Тази практика те са я усвоили преди това от предприемчивите и прагматични италиански търговци, чиито кантори се простирали на север до Крим, а на юг до Северноафриканското крайбрежие. От историческите извори е известно, че „след град Кандия на о-в Крит, градовете Кафа (Теодосия) и Тана (Азов) в Крим са били най-големите генуезки и венециански тържища на роби, откъдето били експортирани за Кайро и бреговете на Африка“[390]. Покрай камуфлажното изкупуване на жито, кожи, мед и продажбата на венециански копринени платове, накити, хартия и стъкло, те тайно са практикували и тази, твърде доходна дейност. Срамната търговия с пленени християни е носела големи печалби на венецианските лихвари и търговци на роби, които охотно са ги препродавали чрез своите кантори из обширния Ориент[391]. Като се позовава на факти от италианските архиви, Ив. Сакъзов посочва, че „венецианските търговци са продавали роби на пазарите в Сирия още през XIII в., а през следващия XIV в. повече от всички други са използвали войните между балканските народи, за да купуват техните военопленници. Затова те постоянно сновели по Черноморското крайбрежие и нерядко отвличали в робство и мирни жители“.

Такива търговски кантори и свой консул венецианците са имали и във Варна[392] през 1352 г., когато сключват изгодния за тях договор с цар Иван Александър да търгуват без ограничения в пределите на българското царство. Тук те не са имали нито приятели, нито врагове, а само интереси и лична изгода. Затова покрай другия търговски стокообмен, са купували от османците и пленени българи, като ги продавали по други пазари, използвайки за прикритие свои посредници, за да избегнат гнева на цар Иван Александър, от когото са получили грамотите с позволение да търгуват безмитно със стоки из българските земи[393]. Според Константин Радченко „за благосъстоянието на страната свидетелстват финансите на държавата, за чието положение до известна степен допринасят многобройните видове приходи от налози, свързани с развитието на външната търговия, към която имат отношение и сключените за това търговски договори. Неслучайно Йоан Кантакузин предлага на цар Иван Александър да инвестира средства за изграждане на визан-

тийския флот за съвместен отпор срещу настъпващите в Тракия османци“[394]. Затова може да се каже, че в смутните години на XIV в., особено след 1355 г., когато влиянието на Иван Александър в Тракия постепенно започва да отслабва, твърде рисковани и опасни стават пътуванията на парорийските исихасти до манастирите около Месемврия, Сливен и Света Гора Атон. Затова свидетелстват и житийните текстове, където се споменава за честа смяна на маршрутите на придвижване по странджанските пътища към Северна и Южна Тракия. Тази е и причината при едно от поредните си пътувания, Теодосий Търновски да остави младия Ромил в Сливен и да отиде сам до Солун и Лаврата на Света Гора: не мо҃гы же радѝ варва҃рскаго нахо҃женїа та҃мо пр҃ѣбы҃ванїе сътво҃рнтн, рѡ҃мана оу҆бѡ҃ въспе҃ть възвраща́ѥть (ЖТТ, 16/18-19). Следователно пътищата както в Загоре, така и тези в Странджа, минаващи североизточно и западно над долината на *Манастир дере* и пещерната обител при с.Койва, също не са били безопасни, и често са ставали обект на разбойнически нападения. За такива се споменава няколко пъти в житието на Т. Търновски: Є҆лма же паро҃рское о҃нѡ мѣ́сто пла́но разбо҃нникъ и҆ оу҆бі҃нцъ бывь; въ паро҃рскоую паки҃ възвра́тисе о҃бнтѣль; ѿ безоу҆лу́ныхъ о҃нѣхъ оу҆бі҃нцъ напа́данїа сто҃у́жнѣ сн. и ѿ ни҃же на въса́кь дн҃ь тѣ́хъ пла́нѥнїа (ЖТТ, 16/29-30; 14/5-6); „зѣ́лное томлѥ́нїе зълоу́тны разбо́йникь. и҆х҃ же и҃ хѵ́саре мѣ́ста о҃ного жи́телѥ нари́ють“ (ЖРВ – по Сырку 1900:12, 14, 49).

Това особено важи за вътрешния паралелен римски път, минаващ край малката долина *Атмаджа кайнак* над пещерните килии, откъдето извира *Манастир дере*. Около изворите открихме основи от стари сгради и обширен средновековен некропол, простиращ се на север и североизток. Районът е обект на иманярски посещения и не е проучван от турските археолози. При бъдещи разкопки тук биха могли да се открият важни следи в съседни местности, по които да продължи понататъшното търсене и на други средновековни поселения, паралелно свързани с исихазма.

Пред нас стои въпросът: кое от значенията на разгледаната погоре титла *кефалия* кореспондира най-точно с лексикалната основа на топонима кѣфала́рево в житийния текст за средновековната Парория? Разбира се немислимо е да се поставя знак за териториална идентичност между топонимите *Кефаления* и *Кефаларево*, поради голямата им географска отдалеченост един от друг – първият е на Адриатика, а вторият в Източна Тракия. При това адриатическият топоним е споменат писмено в X век, а парорийският – през XIV в. Ако изхождаме от аналогичния случай с калкираната форма *Главеница/Главница* (според Й. Иванов)[395] в Албания, тогава предполагаемият парорийски топоним

Кефалайон от текста в Хлудовия ръкопис може да означава „най-главният, първостепенният манастирски център измежду няколкото лаври в Парория“, или пък „средищен административен център на областен управител (кефалия)“, за което напомня четвъртото значение на стгръц. *κεφαλή* ‘главно лице, началник, господар’, срещано в текст от Новия завет: κεφαλὴ γωνίας ‘крайъгълен камък’; думата *кефалия* се среща употребена като заемка с диал. облик *кевалѝя* ‘кмет, началник’ в говора на Стружко[396], както и в тур. *валия (областен управител)*. Колеблив опит да се идентифицира титлата *кефалия* се забелязва при разчитането на 17-редовия текст на Сюлейманкьойския надпис от Шуменско, издълбан върху колоната с договора между България и Византия от началото на IX век. При направения палеографски анализ от руски учени, на 4- ия ред с известна условност е реконструирана гръцката форма *(κε) φάλ(αι)ον* [397].

Самата форма на топонима *Кефаларево*, съдържаща основата *кефалар* и славянски суфикс *-ево* насочва към предположение за византийска титла **кефаларий* (?), образувана с наставката *-ар*, каквато има в друга гръцка дума, също заета в български, но като църковно-административен термин: сакелларїй ‘царски телохранител; пазител на църковните одежди и съдове; надзорник (като духовно лице) на епархийските манастири’ от сакосъ ‘горна архиерейска богослужебна дреха‘[398]. Според М. Ф.-Байрова *сакелáрий* означава 1. *ист.* ‘висш сановник, който завежда облеклото при византийския двор’; 2. църк. ‘почетна титла на свещеник’; 3. *прен.’* висш сановник във византийския двор’ от сргр. σακελλάριος от лат. sacellarius ‘пазител на съкровища’, стб. сакелариѣ в Супр., 121, 11[399]. При управлението на Алексий I Комнин, в списъка с имена на една византийска благодарствена панихида се споменава името на „хартуларий Константин“, брат на автора на съставения през XII в. типикон за несебърския манастир „Св. Йоан Предтеча“[400]. Логично възниква въпросът: щом като през XII и XIV в. се срещат византийски придворни длъжности като *епикерний*, *сакеларий*, *хартуларий* и под., възможно ли е да е имало и длъжност **кефаларий*? В достъпната ми до този момент литература не открих такава дума, но ако тя е съществувала, би трябвало да означава ‘пръв помощник, приближен на кефалията’ или пък ‘главен надзорник на кефалиите, инспектиращ византийските гарнизонни крепости’ или нещо подобно. Ако пък в основата на житийния топоним лежи друг мотивиращ признак на теренния релеф, останал скрит за нас, тогава неговото словообразуване насочва към чисто географски особености на местността, които кореспондират с второто и третото значение на същата дума *κεφαλή*; 2) ‘предна част, най-горен

край (от скала, местност?), връх', (който наподобява с релефните си очертания *глава)* или 3) 'извор, начало, произход'. В славянската топонимия има много случаи на метафорична употреба на лексикални соматизми (анатомични названия), функциониращи като народни географски термини: *гръб, гърло, зъб, коляно, крак, лице, нога, нос, ребро, устие, уши, вежда, чело* и др. С конотативната си метафорична семантика те изразяват стилизирана образност и емоционално-експресивна окраска в процеса на географската номинация. В това отношение думата *глава* не прави изключение и развива преносните значения: 'извор, начало на река'; 'обла чука, могила'; 'заоблена височина, връх', с които я откриваме в различни структурни модели от славянски топоними по цялата територия на Балканите: *Главйца, Главата, Главеница (Главиница), Главáн, Главана, Главец, Главул, Главоч* и др.[401]. Срв. още славянските ороними: *Глáва*, чукара в Епир, североизточно от Погонион. – Според Й. Заимов, от *глава* като географски термин за „кълбеста могила"[402]; *Velika glava*, планински връх ЮЗ при Тайпана, Южна Италия (сигн.F 25 1,SE)[403]. Ако допуснем, че скрипторият на Теодосий Търновски е бил в местност, именувана с първоначално име *Кефалùя*, (а не Кефаларево или „Килифарево"), то тогава той трябва да се търси в място, отличаващо се сред околността с някакъв скалист връх или голяма канара с релефни очертания, наподобяващи *глава.* Самият топоним съдържа в основата си този етимон: гръц. *κεφαλ-ον.* В подкрепа на тази хипотеза може да се привдат редица гръцки и славянски географски имена от други райони на Балканите, чиято етимология и семантика подсказват същия метафоричен процес в топографската номинация. Например местността *Мириокефалон* в областта Фригия /Зап.М.Азия/, спомената във връзка с едно сражение, състояло през 1176 г., при което византийската войска претърпяла тежко поражение от латинските кръстоносци начело с германския император Фридрих I Барбароса, съюзени с войските на иконийския султан Кълъч-Арслан (КМЕ, Т. I, с. 417). Сложният топоним *Мириокефалон,* се състои от първа гръцка част *μῦρίος* 'безброен, многоброен, безчислен', (СГБР, 1992:522-523), срв. и втора част *κεφαλή 'глава'.* Цялостната семантика на топонима е 'безбройни, многобройни глави'. Възможно е тази местност във фригийска Мала Азия да е била именувана по някакво историческо събитие или военно сражение, в което са участвали някога множество войници. Като сравнение: μῦριάς 'мириада, 10000; мн.ч. изобщо много'; μυριό-κρᾶνος 'с 10000 глави, многоглав'; μῦριό-ναυς 'с безбройни кораби' μῦριο-τευχής' с безбройни войници' (СГБР, пак там, с. 523).

Руският учен Константин Радченко определя като най-значително от немногото съчинения на Григорий Синаит, това което носи заглавието Κεφὰλαια δὶ ἀκροστιχίδος, в превод „Съдържание (същност) на акростиха“. Началната гръцка дума Κεφὰλαια звучи твърде знаменателно, когато се прави аналогия с парорийския топоним *Кефаларево* в житийния текст. Но тук трябва да поясним, че заглавната дума κεφὰλαια в съчинението не е топоним и не притежава праславянския топонимичен суфикс *-aja*, а е производно съществително с абстрактна семантика, оформено с гръцко окончание за имената от I склонение за ж.р. на ***α*** и ***η*** пред гласна и дифтонг, каквото се среща в редица други древногръцки географски названия, адаптирани в български с -я: *Νίκαια* – Никея, *Μαρώνεια* – Маронея, *Ὀδύσσεια*- Одисея и др.[404].

Като обобщение на всичко гореказано, при тълкуването на парорийския скрипторий *Кефаларево* най-правдоподобно би изглеждало той да е вторична, производна форма, образувана чрез славянски суфикс *–ево*, прибавен към основата на първично жителско име **Кефаларе*, образувано от гръцко нарицателно *кефалия* ‘управител на крепост‘ + старинния праславянски суфикс *-арь*. Така става съвсем очевидна двойната топонимна суфиксация на *Кефаларево*. Първичната словообразувателна функция на суфикса *-арь* при nomma agentis в теоретично отношение е изследвана много отдавна в славянските езици [405]. В областта на топонимията това явление е проучено от Ив. Дуриданов, според който освен агентивна употреба, суфиксът *–арь* е развил и жителска функция за образуване на ойконими. Според него „генетичната връзка между южнославянските жителски имена на *-ar* и общославянските деятелни имена на *-arь* е очевидна, което личи в примери като стб. врътоградарь ‘градинар’< врътоградъ ‘градина“ . По-нататък Дуриданов посочва, че в областта на топонимията този модел най-общо означава ‘обитаващи местност’ и е разпространен в широк ареал на Северна и Южна България“[406]. Той не е чужд и на другите славянски езици – сръбски, хърватски, словенски и теоретично е разработен от Фр. Гьорнер въз основа на сръбски и хърватски географски селищни имена, като е цитиран от Ив. Дуриданов, даващ редица примери от българската и общобалканската езикова територия. Някои от структурните модели са посочени от М. Фасмер и А. Селищев: *Брегàре*, село в Оряховско покрай р. Искър; *Дренаре*, махала към Лечевци, Кюстендилско; *Говедàре*, село в Пазарджишко; *Долинàре*, махала към Долна Любата, Босилеградско; *Ясикаре*, мах. към Еремия, Кюстендилско; *Осенари* при Въглевци, Търновско; *Долинари*, село вХерцеговина; *Brezarī*, село в Ястребарско (Хърватия), *Rekari* при Големо село, Вранско (Сърбия);

Dolinari в Херцеговина; *Кременаре* в обл. Малакастра, Южна Албания; *Δραγάρι*, местност в Янина, Гърция[407].

Парорийското ръкописно наследство в контекста на Търновската книжовна школа

На парорийското книжовно наследство са посветени много научни изследвания на наши и чужди учени, работили в световни архивохранилища, музеи, институти и библиотеки. Мнозина слависти от старото и по-новото поколение, подобно на Х. Миклас, и преди и сега си задават въпроса: „Къде са отишли парорийските ръкописи?“ В тази въпросителна реплика се фокусират търсенията на бележити учени от няколко поколения слависти: П. Лавров, А. Востоков, И. И. Срезневский, И. В. Помяловский, А. И. Яцимирский, Г. А. Илиньский, В. Ягич, П. А. Сырку, Й. Иванов, К. Радченко, Б. Цонев, М. Г. Попруженко, Ив. Дуйчев, К. Миятев и др. Същият въпрос продължава да тревожи мисълта и на мнозина текстолози и палеографи от по-новата генерация учени[408].

Сравняват се оригинали и копия, ранни и късни преводи, славянски и гръцки преписи на съчинения – писани на пергамент и на хартия, изследват се езиково-правописни и палеографски особености, орнаментика, анализират се мастила и хартии…Обаче малко, или почти нищо не се прави за теренното локализиране на парорийския книжовен център, от който са тръгнали по света знаменитите и толкова търсени ръкописи. Недостатъчно прецизно е вглеждането в детайлите на древната пътна мрежа и в етимологията на житийната топонимия, която макар и да създава редица мъчнотии, се оказва един от водещите маркери на посоката, която трябва да следват изследователите при локализирането и теренното идентифициране (!) на Теодосиевия скрипторий като парорийски. Много са въпросите, висящи във времето, което с ускорен ход все повече ни отдалечава от епохата на исихазма и прави все по-трудно разбулването на тази загадка. Един от тези въпроси се отнася и за съдбата на гръцкия текст на житието на Теодосий Търновски. Този текст остава все още неоткрит, заедно с много други книжовни светини, потулени в мрака на вековете. Може би в някоя от глухите и отдалечени пещерни галерии на усамотените обители в странджанската пустиня ще се открият техните следи. Дали българската и международна медиевистика ще се ощастливят някой ден да повторят в Странджа откриването на прочутите кумрански ръкописи край Мъртво море? Засега стените на празните отшелнически килии в Странджа пустеят безмълвни.

Остава ни малката утеха да намираме тук-там, издълбани в скалните ниши кръстове и кратки надписи, чието съдържание все още не ни дава точната посока за търсене на парорийския скрипторий *Кефаларево* в обширния карстов лабиринт на Централна и Южна Странджа.

Дейността на забележителната Търновска книжовна школа включва разнообразната по съдържание богослужебна литература, евангелските преводи, жития, похвални слова, паметници с богословско-догматичен и исторически харрактер. Някои от тези незаменими извори за изследване на историческото развитие на българския език датират от първата половина на XIV в., преди правописната реформа на Патриарх Евтимий. По-известните от тях са: *Ловешкият сборник*, писан от мон. Пахомий, *Хлудовият паремейник, Псалтирът* (*Песнивец* на цар Ив. Александър) от 1337 г., Лондонското четвероевангелие и Апостолът от 1356 г.[409]. Тук са още прекрасно орнаментираният *Томичов псалтир*, *Лаврентиевият сборник* от 1348 г., *Поп Филиповия сборник* от 1345 г., съдържащ историко-летописни съчинения и творби с догматичен характер[410]. Почеркът на последния, според А. Турилов, е „характерен за търновския литургичен полуустав от XIV в., който намира близки аналогии у други писачи – съвременници на поп Филип,какъвто е например писачът на втория препис на Манасиевата хроника[411].

Въпросите около съдбата на средновековната българска книга са занимавали много поколения български и чужди учени[412]. В своя „Разказ за старобългарската книга и нейната съдба", Климентина Иванова споменава исихастките книжовни центрове в Търново, Света гора и Парория като основни източници на ръкописни книги от средата до края на XIV век. С право тя посочва, че „наличието на големи групи високообразовани духовници става мощен фактор за увеличение на книжовната продукция, с което втората половина на XIV в. се явява втори златен Симеонов век за българската ръкописна книжнина". Затова „от средата и до края на XIV в. са запазени много повече ръкописи, отколкото всички известни ни дотогава, взети заедно. А следователно и многократно повече са били написани"[413]. Създаването на Кефаларевския книжовен център през 1350 г. от Теодосий Търновски и неговите следовници дава мощен тласък на започнатото преди това на Света гора дело по редактирането на богослужебната литература, блестящо продължено и завършено от патриарх Евтимий Търновски. Тази многостранна книжовна дейност е безспорно доказателство за наличие на български духовен елит – високообразован и с многостранно развита духовна култура.

Коментарите, възбудили въпросителната реплика на Х. Миклас „Къде са отишли парорийските ръкописи?"[414] не престават и до днес да

са актуални и да вълнуват мисълта на мнозина специалисти за разпиляното ни книжовно наследство, което всъщност е разпиляна историческа памет.

Но преди да си отговорим на този въпрос, трябва да си зададем още по-важния и труден въпрос, както правилно отбелязва М. Спасова (= Дамянова): „Откъде са дошли парорийските ръкописи"[415], т.е. къде е мястото, където те са били писани? Много среднобългарски ръкописи чакат своята точна хронология и конкретно локализиране на книжовния център, където са били написани. Научната литература, посветена на тези проблеми е огромна, а чакащите отговор въпроси – немалко. Посоката на тези търсения е начертана още в известното „Палеографическо обозрение" на руския славист П. Лавров, който пръв забелязва характерните скорописни начертания на някои букви в среднобългарски паметници от XIII-XIV в., като отклонения от уставния тип писмо[416]. До подобен извод достига и Б. Цонев при изследването на *Евтимиевия служебник* от сбирката на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий"[417].

В своето изследване Е. Коцева прави тематичен преглед и палеографско-езиков анализ на група среднобългарски преписи на преводни съчинения от втората половина на XIV в., отличаващи се от останалите по т.нар. полууставен бързопис, известен като „александрийски (попгерасимов) шрифт[418], чийто произход е свързан с историческия развой на византийското писмо[419]. Като приема въведения в обращение от Б. Цонев, Й. Иванов и М. Г. Попруженко термин „попгерасимово писмо" по отношение на *Евтимиевия служебник*, Коцева допълва, че то представлява византинизиран кирилски шрифт по подобие на „александрийското писмо". Според нея, полууставният бързописен „александрийски шрифт" не е познат между полууставните кирилски шрифтове до втората четвърт на XIV в. и „може да послужи като тесен ограничителен белег за отделянето в самостоятелна група на ръкописи по произход"[420]. Като цитира изследвачите на тези ръкописи: А. Д. Чертков, М. Г. Попруженко, Б. Цонев, П. А. Сырку, Й. Иванов, К. Радченко, П. Лавров и др., авторката уточнява, че през посочения период с този шрифт са написани съчинения от първостепенна важност, каквито са новопреведената през 1345-1346 г. от поп Филип *Манасиева хроника* (Московски препис), втората част на *Бориловия Синодик* (от л. 63 до л. 126), редактирани ръкописи и съчинения на Патриарх Евтимий, каквито са житията на светиите Петка Търновска, Иван Рилски, Иларион Мъгленски, молитвите на св. Василий Велики и св. Йоан Златоуст. Всички те, допълва Коцева, са в пряка връзка с „обновителните проце-

си в българската ръкописна книжнина по времето на управление на цар Иван Александър (1331-1371) до падането на Търновското царство под османско владичество" [421]. Въз основа на текстовия анализ, в края на труда си авторката достига до важния извод, че редица преписи, поръчани от българския патриарх,са изпълнени с този шрифт от един и същ книжовник на име *Герасим*, приближен на патриарха и отличаващ се с висока образованост и владеене на български, гръцки и сръбски език. С тематичното си съдържание ръкописите „засягат борбата против ересите, латиняните и сарацините, исихастката идеология, устройството на монашеския живот, взаимоотношенията между духовната и светската власт"[422].

Ръкописно наследство от Парория несъмнено е останало, но засега не можем с категорична сигурност да кажем каква част от него е оцеляла, къде и докога то се е съхранявало, тъй като дълъг низ от векове ни дели от времето, когато за него се е знаело много повече, отколкото днес. Както правилно отбелязва Йоанис Тарнанидис, „времето и мястото на последното съхраняване на ръкописи, които учените откриват в различно време и място, не може и не бива да се счита за равнозначно на времето и мястото на тяхното написване и използване. Не бива да се изключва и възможността, тези ръкописи да са били писани и ползвани в друга обител и само по-късно да са се оказали в мястото на последното им намиране. Това би могло да се обясни с вероятността тук да се е укривал от нашествието на инородци някакъв благочестив монах книголюбец, опазил книгите от унищожаване или оскверняване, или просто това място да е било последно пристанище на неговия отшелнически живот"[423].

Естествено манастир без книги изобщо няма. Както посочва В. Гюзелев, големите манастирски библиотеки обикновено са се намирали в манастирските пиргове (кули), както това е било в Зограф и Рилския манастир. А при по-малките манастири книгите обикновено били поставяни за съхраняване в една от олтарните ниши на манастирските църкви. В редки случаи те били съхранявани в дървени сандъци. Еклесиархът (манастирският библиотекар) се е грижел както за̀ книгите, така и за цялата църковна утвар [424], но не всеки манастир е имал скрипторий. Освен това лабиринтът от карстови пещери в Южна Странджа е толкова обширен, че в представите ни вероятността да се попадне изведнъж на непокътната и цяла манастирска библиотека е изобщо нищожна и граничи с наивен и романтичен ентусиазъм. Тогава, къде са отишли парорийските ръкописи? Отговор ни дават посочените по-горе исторически извори, в които се споменава за разрушени и разграбени

църкви и манастири по Черноморското крайбрежие през втората половина на XIV в. Книжовното наследство на несебърските скриптории е споделило съдбата на ръкописното богатство на знаменития Студийски манастир, чиято библиотека в предишния XIII в. е била разграбена, а сградите сринати до основи от латинските кръстоносци, държали в окупация византийската столица от 1204 до 1261 г.[425].

Тогава много ръкописи са отнесени от тях заедно с плячкосаната църковна утвар. Подобна участ постига и Созопол ограбен от генуезците през 1352 г. За Несебър това важи най-вече през 1365-1366 г., когато защитното присъствие на цар Иван Александър в Загора започва да отслабва, а кръстоносните войски на Амедей Савойски опустошават и разграбват православните приморски манастири от Несебър до Емона. Част от ръкописите ги поглъщат пламъците на пожара, а други от тях поемат пътя на запад, за да обогатят архивното богатство на венецианските търговци и библиотеките на богатите феодални владетели в Европа. Това е единият отговор на озадачената реплика „Къде са отишли парорийските ръкописи"[426]. Другият отговор може би се съдържа в тревожните съобщения за хусарски, каталански и турски набези по пътищата около странджанските манастири, улеснявани от размирните събития в Източна Тракия през втората половина на XIV в. Като не намирали злато и сребро у парорийските монаси, тези скитащи разбойници са отмъквали не само оскъдните им вещи, но вероятно и намерените в пещерните им килии ръкописни книги, за да ги обърнат в пари по пазарите в големите градове, от чиито пристанища безценните пергаменти са тръгвали към земите на Западна Европа. Щом може да се печели от продажба на роби, защо да не може и от продажба на книги…Когато пък условията по пазарите са позволявали, с пари е било възможно да се откупи свободата не само на пленените роби, но и на плячкосаните книги.

Така е ставало и с нападаните от морски пирати светогорски манастири. По-късно през XVI-XIX век минаващите през Балканите европейски пътешественици, поклонници мисионери, дипломатически пратеници на западните владетели в Ориента са довършвали каквото е останало все още неиззето от полуразрушените и запустели манастири на Тракия.

На този етап от теренните изследвания в турската част на Странджа ние попадаме не на останки от пергамент, а на епиграфски паметници, предимно на гръцки и тук-там на кръстове и ниши за икони, издълбани в пещерните килии, пръснати из цялата планина. В килиите на някои от странджанските пещерни манастири несъмнено е имало

ръкописи[427], които са били укривани в предназначени за това ниши и подземия, каквито можахме да видим в някои от пещерните манастири в Лозенградско и Визенско. Известно е, че освен представителна религиозна литература, в манастирите е имало и частни типици, чието съдържание е включвало не само правила за монашески живот, но и някои инвентарни сведения за имуществото, документи за владеене на имоти, разпоредби за стопанската дейност, издръжката на манастира, обучението, доставката на пергамент, хартия и скрипторни пособия за книжовна работа и прочие. Несъмнено този вид книги заедно с много други, са били пренасяни и укривани от монасите в моменти на опасност при многократните им местения в различни убежища или при пътуванията им по римските пътища на Тракия, свързващи парорийските обители с манастирите в Сливен, Търново, Света Гора, Цариград. Пътната мрежа на Странджа ги е отвеждала и към редица крепостни градове и книжовни центрове в Загора и Приморието: *Месемврия, Созопол, Емона, Воден, Адрианопол, Проватон, Скопелос, Маркела, Деултум, Хераклея* и мн.др. Обаче с ускорената инвазия на османските завоеватели в Източна Тракия през XIV в. пътната мрежа постепенно се оказва блокирана и опасна за използване, поради което центровете на славяновизантийската книжовна дейност в района започват да се изместват на север и на запад. Тази тенденция е белязана още от времето на латинската окупация на Константинопол през първата половина на XIII в., като особено ярко тя е отразена в упадъка на студийските манастири през втората половина на XIV в., когато завладяването на малоазийските провинции на Византия от турците става вече факт. Тази съдба споделят и намиращите се там манастири, прочути със своята книжовна дейност през изминалите векове. В смутните десетилетия на XIV и XV в. техните скриптории опустяват като кошери без пчели и монасите книжовници се пръскат към все още свободните от османска окупация предели на Света Гора, към Търновските и Сливенските манастири, а по-сетне към Албания, Сърбия, Влахия, Молдова и накрая в княжествата на Киевска Русия. Това е периодът, през който разпръснатите и прогонени манастирски братства основават в отдалечените планини по-малки монашески скитове и пещерни килии, които отново повтарят древната палестинска традиция на малките и усамотени духовни убежища, но този път обитавани от прокудени изгнаници. Не е случайно наличието на множество пещерни църкви и килии запазени и до днес в планинските карстови масиви на Одринска Тракия и Странджа, макар изоставени, с разкъртени стени, наводнени от природните стихии, без някогашната украса от стенописи и архитектурни орнаменти. За печал-

ното им състояние се убедихме многократно при теренните обиколки в Лозенградско, Бунархисарско, Визенско и в Приморска Тракия между Инеада и гр. Мидия. Много от тях описахме в теренните дневници, чието съдържание представяме в настоящата книга, а други, които не успяхме да посетим, останаха в неизвестност за науката[428]. Малкото оцелели от грабежи и спасени от пожари ръкописи са пренесени от бягащи монаси към манастирите на Влахия и Молдавия: *Нямц* в Северни Карпати, *Бисерикан*, *Бистрица и Василуй* до гр. Яш, *Воронец* в Буковина[429]. Както посочва на друго място Кл. Иванова, и през следващите векове там официален език продължава да бъде среднобългарския, на който се съчиняват, превеждат, преписват и размножават редица литературни творби[430]. Известно е, че преди да настъпи скръбното време, във все още непрегазената от османския завоевател странджанска земя, около 1350 г. Теодосий Търновски създава манастирския книжовен център в местността *Кефаларево*, където според предположенията на учените вероятно са извършени и редица преписи и преводи от византийската исихастка книжнина[431]. Според Ив.Добрев, преводната книжнина спомага за победата на исихазма над просторечния език на третото съсловие във Византия и утвърждаване на исихастката доктрина в околните балкански земи през XIV в.[432].

По повод статията на Х.Миклас (пак там, с. 29-43) и във връзка с новия прочит и анализ на приписките от *Хлуд.237*, М. Спасова (Дамянова) поставя в научното си съобщение два важни въпроса: а) имало ли е книжовна дейност в манастира на Григорий Синаит в Парория; б) къде се е намирал Кефаларевския манастир на Теодосий Търновски, за който има достоверни сведения, че е бил книжовен (преводачески и преписвачески) център[433].

За посещенията на Теодосий Търновски в манастирите на Сливенска планина житиеписецът казва: „Пръбывь оубw` тамо мнwго врѣме" (ЖТТ, 12/32). Това сведение се отнася за времето в края на 30-те години на XIV в., когато той отначало е постъпил в Епикерниевия манастир край Сливен, след което е отишъл при Григорий Синаит в Парория. После следват дългите му странствания – отново в Сливен, после в Атон, Солун, Бер, Константинопол, пак в Парория и Сливен, манастирите при Несебър и Емона, а после в Кефаларево (ЖТТ – по Златарски, цит. съч, с. 13-22).

Вероятно, докато е бил в Сливен, Теодосий Търновски е участвал в книжовната дейност на монасите в Епикерниевия манастир „Света Богородица", за чийто скрипторий има косвени податки в изворите. В този манастир[434] е работил и българският книжовник – йеромонах Ме-

тодий, който преписвайки поученията на св. Ефрем Сирин, е оставил приписката: „Пнсавын книгж сїѫ Меѳодїе наѕываах сѧ, та їеромона мънн . Пнсах же сего сѵ́того Єфрема въ Єпнкерневѣ монастїрн, въ прѵ́тон рекомаа нсточнница; настожцѵ же тогда нгоѵменѕ Тнмоѳеѳ[435]. Според И. Иванов, авторът на приписката е същият книжовник Методий – ученикът на светогорския старец Йоан, преводачът на Дамаскиновия „Осмогласник", подвизавал се във Великата Лавра „Св. Атанасий" през първата половина на XIV в.[436]. В приписката на Методий прави впечатление малък детайл, където се казва, че старецът Йоан изпращал своите книги „ на божествените и свети църкви в българската земя". Последните две думи от този кратък фрагмент ни подсещат, че не всички преведени от стареца книги са били предназначени за нуждите на царската библиотека и столичната дворцова среда около цар Иван Алеаксандър. Възможно е част от тях да са били изпращани не само до църквите и манастирите около Търново, но и в Тракия, каквито например са били тези около Сливен, край с. Воден, Ямболско, в парорийския скрипторий Кефаларево и на още други места, за които нямаме все още категорични сведения. Очевидно през смутното време на XIV е съществувал интензивен междуманастирски книгообмен, в който преписите и преводите на византийска канонична литература са заемали значителен дял. Достатъчно е да спомена творческото усърдие на йеромонаха Методий, чиито ръкописи се съхраняват в Синайския манастир *Св. Екатерина.* Твърде възможно е кефаларевското братство да е ползвало както съчиненията на стареца Йоан, така и творенията на ученика му Методий, който е превел още Псалтира, Лествицата[437] и редица други неизвестни ръкописи, за които все още нищо не знаем.

Известно е, че Теодосий Търновски и монахът Дионисий са присъствали на антиеретическия събор против богомилите и варлаамитите в Търново. Вероятно йеромонахът Дионисий е същият, за който се споменава в житието на Теодосий Търновски, че е бил опитен преводач, владеел добре славянския и гръцкия език, като *украсил църквата с много книги*: Дїѡнѵ́сїе тѡмоѵ нме...въ пнсанн прѣмоѵ́дрь. бжтвное же пнсанїе ѡбою ѣзы́коѵ грьчьское же н словѣнское на ѣзыцѣ носе. въ разоѵмѣ глъбокь... н мнѡгы кнїгы прѣложнв, цр҃ковное оукрасн състоа́нїе (ЖТТ, 18/8, 16-20). Какви и колко на брой са били тези книги, излезли изпод перото на исихаста Дионисий, засега не знаем. Не е известно и колко от тях са останали в скриптория Кефаларево или пък кога и колко от тях са поели далечния път към други монашески обители, населени със следовници на исихазма. За негово дело се смята блестящия и точен превод на знаменития Йоан-Златоустов „Маргарит", в края на който Владислав Граматик през 1469 г. оставя

своята кратка приписка: „*Дотук завършват тези боговдъхновени слова, които от елински писания преведе на български език честно и изрядно дивният сред отците Кир Дионисий...*" (ЖТТ, 18-19)[438]. Известно е, че кодексът, в който е включен преводът на Златоустовия „Маргарит", е съставен по поръка на велможата Димитър Кантакузин „с цел да просвети еретиците и ги изведе от заблудите им". Той съдържа 37 съчинения (жития и слова) между които е знаменитият Маръгаріте с известните беседи на Йоан Златоуст „за непостижимото, против евреите, за Озия, за богаташа и Лазаря" и др. Както се посочва в литературата, ръкописът (познат по късен препис от XVI в.) е бил преведен през XIV в. от гръцки на български от йеромонаха Дионисий, ученик на Теодосий Търновски[439].

На съборите против еретиците, състояли се в Търново около 1350 и 1360 г. Теодосий Търновски най-вероятно е водел със себе си именно този Дионисий, заедно с Тимотей, Сава и другите си ученици от Кефаларевския скрипторий: їєрωмонахъ Тїмωѳєн, їєрωмонахъ Дїонꙋсїє и прочїихъ нноκь множьства. (ЖТТ 26/4-5). Несъмнено за участие в съборните диспути като помощници в полемиката срещу еретиците, на Теодосий Търновски са били необходими монаси добре подготвени като самия него, които да владеят отлично както Свещеното писание и светоотеческото наследство, така също гръцкия и славянския език. В случая най-подходящ за целта помощник на Теодосий вероятно се е оказал кефаларският йеромонах Дионисий със своята преводаческа опитност и многостранна начетеност в областта на каноничната църковна литература. Дейността му е израз на една от формите на славяно-византийското културно сътрудничество. На ръкописното наследство от това сътрудничество в парорийските манастири се спира и Марко Скарпа в своето изследване[440].

Друг забележителен ръкописен паметник, за който също се предполага, че е дело на парорийски книжовник, е богато орнаментираният *Томичов псалтир* от XIV в.[441]. В Псалтира няма никакви приписки, указващи времето и мястото на написване, нито кой е поръчителят му. Според А. Джурова, паметникът вероятно е създаден в Кефаларевския манастир в периода преди 1360 г. и негов ктитор е бил местен болярин. След подробен и задълбочен кодикологичен, езиковедски и изкуствоведски анализ, авторката достига до заключението, че той е „плод на съвместна работа на византийски и български книжовници и миниатюристи повлияни от ръкописната традиция на Атонските и Несебърските манастири. Мястото на изпълнението му е в голямо книжовно средище какъвто е бил Кефаларевския манастир"[442]. Преди това паметникът е изследван палеографски и обнародван от руските слависти, които го свързват с Търновската ръкописна традиция, поради сходства-

та му с илюстрираните ръкописи на Манасиевата хроника и Лондонското евангелие[443]. Във връзка с това не бива да подминаваме краткото съобщение в житийния текст, че Григорий Синаит е разбирал от калиграфско изкуство, а дивният Дионисий е бил изкусен преводач от гръцки на славянски. Логично е да допуснем, че по времето на Теодосий Търновски в Кефаларевския книжовен център може да е съществувало иконописно ателие, в което да са работели гръцки и славянски илюстратори на ръкописи.

Продължителните връзки между Сливенските манастири и Парория от една страна, и честите странствания на парорийските монаси до манастирските центрове в Атон, Цариград, Месемврия, Созопол и Емона, несъмнено са дали отражение върху книжовната дейност на исихастите в Кефаларево. Тези многократни и разнопосочни пътувания се обясняват както с тревожната политическа обстановка в средата на XIV век (гражданската война във Византия и антиеретическите събори), така и с напиращата от запад латинска експанзия, а от изток към Тракия– османотурската инвазия. Не бива да изключваме и друга вероятност: на кефаларските исихасти да са възлагани за изпълнение различни книжовни поръчки – преводи и преписи на богослужебна и каноническа литература. От агиографските текстове бегло се споменава, че манастирът на исихастите е бил *посещаван от външни люде*, по времето когато негов ктитор е цар Иван Александър. Освен кула, храм и килии, царят съградил още стопански постройки за животни, подарил земеделски владения и голямо рибно езеро. Това и до днес можели да видят всички, които прихождали тук за душевна полза и поклонение: „καθάπερ ορᾶται μέχρι καὶ νῦν παρὰ πάντων τῶν ψυχικῆς χάριν ωφελείας καὶ προσκυνησεως εκεῖσε αφικνουμένων“ (ЖГС, гл. XVII, с. 41/6 и 42/5 – по *Яцимирскій, А.И.* Цит. съч., 1908, с. 12-13).

Това сведение поражда няколко въпроса: 1) какви са били тези посетители – само монаси или и миряни поклонници?; 2) откъде пристигат и с каква цел – само поклонническа?; 3) дали поръчват написването на книги и с какво съдържание?; 4) намерените в началото на XIX в. ръкописи в разположеното наблизо лозенградско село Корията имат ли отношение към книжовната дейност на Кефаларево? Известни са многобройните преводи на византийската исихастка литература, извършени през XIV-XV век от представителите на Търновската и Светогорската книжовна школа. Драматичните обстоятелства около защитата на православието от варлаамитството и римокатолическото влияние по онова време са изисквали преводи най-вече на полемичните съчинения на забележителни византийски писатели като Григорий Палама, Нил

Кавасила и Давид Дисипат [444]. В това отношение не прави изключение и книжовното дело на императора богослов Йоан Кантакузин, който е автор на множество трудове с полемично съдържание, насочени срещу противниците на християнската вяра в нейния чист вид[445].

Когато се коментира дейността на Теодосиевия скрипторий в *Кефаларево*, трябва да се спомене също известната и богата сбирка от средновековни ръкописи, съхранявани някога в скриптория на намиращия се недалеч от Приморска Странджа созополски манастир „Св. Йоан Предтеча“ [446]. Наскоро при проведени сондажни разкопки в манастира край Созопол, български археолози откриха мраморен реликварий със св. мощи, както и работилница за изработка на църковна утвар и метални обковки за кориците на книги[447].

За голямото значение на Созополската епископия в пределите на Тракия и Приморска Странджа свидетелстват редица средновековни документи, сред които се открояват грамотите, издавани от византийските императори и патриарси за двата автокефални созополски манастира „Св. Йоан Продром“ и „Св. Кирик и Юлита“. Освен тях, в изворите се споменават още три: „Св. Богородица“, „Св. Йоан Нови“ и „Св. Апостоли“, съществували през периода от XI до XVII в.[448]. Данни за други по-малки църковни обекти в чертите на града с обща хронология IX-XVII в. представят изследванията на българските археолози [449]. Манастирът Св.Йоан Предтеча се оказва един от важните книжовни центрове на монашеско сътрудничество, където през XIV в. са си давали среща българската и византийската средновековна култура. В него изглежда е отседнал след морската буря и Григорий Синаит, когато слиза на созополското пристанище през 1328 г. и за първи път се насочва към Парория.

Като се позовава на историческите извори, Б.Димитров посочва, че през 1357 г. тогавашният патриарх Калист I „с акт на патриаршеския синод назначава за *катигумен* на царския и патриаршеския манастир „Св. Кирик и Юлита“ в Созопол монаха Дионисий“, за да възстанови обителта, пострадала от разграбването на града от генуезците през 1352 г. Според друг документ от 1368 г., същият монах бил назначен от патриарх Филотей[450]. В науката не е изяснен въпроса за личността на този монах Дионисий, поставен за игумен на манастира. Независимо че документалната хронология съвпада с времето, през което твори книжовникът Дионисий в Теодосиевия скрипторий в Кефаларево, за сега не може да се говори за идентичност на имена и личности, без убедителни аргументи. Независимо от противоречивите документални факти, личи динамиката на политическите събития в смутната полови-

на на XIV в. и усърдието на църковните власти да възстановяват манастирския духовен и книжовен живот в Созопол [451]. Като се позовава на средновековните извори, Д. Гонис посочва, че Созопол е бил за кратък период до 1322 г. в пределите на българската държава, след което в продължение на 30 години е бил под контрола на Византия [452].

Във връзка с гореказаното, трябва да подчертаем, че не е възможно кефаларевското братство да не е поддържало интензивни връзки с книжовниците в скрипториите на созополските манастири, в които е отсядал и Григорий Синаит на път за Парория. Маршрутът му на придвижване от Созопол към дебрите на Странджа може би е минавал западно от града по късата отсечка до древната, пътноразпределителна станция *Пудизо*, от която се е спускал по един от двата римски пътя: единият през *Ut surgas* (дн. М. Търново) – *Врисис (Бунархисар)-Виза*, а другият през *Деултум (Девелт) – Садамѐ (Факия) –Тарподизо (Ковчаз)* и *Никица (Хавса)* при Диагоналния централен път . По-вероятно да е избирал първия маршрут, който е водел по-пряко към високопланинските части на Странджа, където след река *Велика* (различна от Велека!)е имало локално отклонение, минаващо над дн. села Капаклъ и Корукьой в посока към пещерния манастир при Койва, като по-на запад е водел към крепостите при селата Йонташ (*Ескиполос, Скопелос)* и Ериклер. Отделни сектори от този вътрешен път успяхме да проследим на терена между селата Капаклъ и Койва. Възможен е и друг, заобиколен маршрут, отразен като второстепенен с по-тънък контур върху картата на Г.Аянов[453],който води пак в същата посока, но минава от *Пудизо* през *Средец – Ковчаз – Едига* (Бояджикьой) за *Бунархисар*.

От друга страна известно е, че освен сливенските обители, Теодосий Търновски и Роман са посетили също Несебърските и Емонски манастири: тоу҃ ѡбрѣ́тъ рѡ́мана,… съ нимь ѿтнде́ въ ѥ́же блнзь несе́бра прилѣ́жещвю горо҃ѵ ємѡ́нскоѵю.., нде́же н пръ́бывающе (ЖТТ 17/3-4). В житийния текст не се посочва конкретно в коя от тези манастирски обители са пребивавали двамата български исихасти, но може да се предполага, че това е ставало вероятно в манастира *„Св. Богородица“* или в другия съседен манастир *„Св. Никола“*. От изворите, цитирани от Д. Гонис, е известно, че през първата половина на XIV в. цар Иван Александър е издал пет грамоти, с които е предоставял привилегии на някои от несебърските манастири, като ги е освобождавал антифонно от опеката на местния митрополит, вероятно приближен на императора униат Йоан V Палеолог. Измежду тези манастири са били *„Св. Богородица Елеуса“*, *„Иисус Христос Акрополит“*, *„Св. Богородица Агиосотириса“*, *„ Св. свещеномъченик Власий“* [454]. Освен посочените от Д. Гонис

обители, А. Тотешев споменава за още няколко по-малки несебърски манастира: „Св. Троица“, „Св. Йоан Предтеча“, „Св. Андрей“ Св. Ана“, Св. Илия“, „Св. Георги“ и „Св. Петър“, чиято историческа съдба, както посочва авторът, „може да бъде проследена чрез актовете на Цариградската патриаршия, дарствени грамоти на българските царе и византийските императори, надписи върху икони, църковна литература – жития, хроники, типици и др.[455]. Но и тук, според житиеписеца, когато са отсядали в Месемврия Теодосий и Роман не намирали спокойствие и били смущавани от разбойници оубїнце и кръвопїнце – най-вероятно морски пирати и каталани[456], нападащи често крайбрежните манастири по онова време. Техните набези зачестяват особено много по времето, когато крайбрежните райони около Емона, Несебър и Созопол са опустошавани през 1366 г. от войските на Зеления граф (Амедей Савойски) изпратен от латините и подкрепян от униатски настроения византийски император Йоан V Палеолог[457]. Същите крепости по-рано е разрушавал с кръстоносната си армия през 1206 г. и Анри Фландърски начело на наказателна експедиция срещу българите. В морски портулан (карта) от XV в. е отбелязана голяма крепост, разположена върху вдадения в Черно море скален нос *Емона*. Според Ел.Тодорова, крепостта е била разрушена в края на XIV в.при турските нападения[458]. Освен средновековната българска крепост *'Εμώνα*, съществува и паралелен омоним *Емона* – антично име на дн. град Любляна в Словения, отбелязано върху Певтингеровата карта. Освен това в итинерария на римския император Антонин се съобщава за път от *Хемона* през гр. Сисак на Адриатика до Сремска Митровица (ЛИБИ, Т. I, с. 12 I). За намиращата се на едноименния скален нос българска *Емона* (неправилно „Емине“), както и за други околни исторически обекти от XIII-XIV в., има подробна литература[459]. В околностите на дн. село Емона са намирани български сребърни монети[460] с образа на цар Иван Александър и сина му Михаил (1331-1355), което говори за доминиращо влияние на българския владетел в областта *Загоре* в средата на XIV в. Това е още едно косвено доказателство за непосредствената близост на цар Иван Александър по това време до парорийските манастири, на които дава своята закрила. Продължителното му присъствие в Загоре датира от блестящата му победа над ромеите на 17 юли 1331 г. в битката при крепостта *Русокастро*, недалеч от Карнобатските възвишения. Тази победа на българския владетел е възпята във възхвална приписка в края на книгата *Софийски псалтир* от 1337 г., известен в науката още с името *Иван Александров песнивец*[461].

След сключването през 1337 г. на дълготрайния мирен договор с Византия, скрепен чрез брака на българския престолонаследник Миха-

ил Асен и дъщерята на император Андроник III Палеолог (1328-1341)[462], цар Иван Александър е имал възможността да упражнява контрол с войските си над завоюваните крепости Айтос, Карнобат, Несебър и Ямбол. Именно от тукашните околности в областта *Загоре*, а не от „столицата Търново, която е на голямо разстояние", българският цар е имал възможността отблизо да оказва своята помощ и защита на монасите исихасти в странджанска Парория и Кефаларево: Блгоу҃стнвын же цр҃ь алеѯа́ндрь прошенію тѣ́хь въсѣ́ попоу́стн …н̀ мѣ́сто тѣ́хь нра́вв прнлнчно ви́дѣвше (ЖТТ, 17/20-23). Затова посоката на издирване и локализиране на легендарния скрипторий в *Кефаларево* трябва да тръгва оттук – областта Загоре, а не от околностите на Търновград и другото „Килифарево".

За крепостта и църквите около намиращата се близо до Несебър и Странджа Емона добиваме сведения и от личните наблюдения на К. Шкорпил през 1899 г.:" По склона под селото към носа…има останки на старо селище. Цялата местност и носът носят названието *Палеокастро*… на север в дъбова гора последни останки от манастира *„Св. Никола"*, с полусрутените манастирски здания над стръмния морски бряг и една църква"[463]. Според теренните данни на експедиция „Месамбрия-Хемус" (1976-1977 г.), посочени от А. Тотешев, крепостта *Емона* е имала две пристанища: на северозапад *Иракли* и на юг – *Палюра*. Отбелязани са и две селища: едното с име *Палиорти* на връх *Св. Илия*, а второто – южно от селото. Освен това, между останките на крепостта *Емона* и дн. местност *Козлука* е имало стара църква *„Света Богородица"*, от която личат разрушени основи, подобно на другите два манастира – единият *„Свети Илия"* на едноименния връх, а другият *„Света Неделя"*, разположен на южния бряг[464]. Известно е, че по настояване на монаха Макарий, който според Д. Гонис е бил игумен на обителта, цар Иван Александър е издал грамота за предоставяне права на емонския манастир *„Св. Николай"*, построен някога с дарителството на неговата баба Севина. Както посочва Гонис, грамотата е била написана преди 1366 г., когато манастирът е бил под протекцията на цар Иван Александър и е попадал в юрисдикцията на месемврийската митрополия [465]. Този събитиен епизод предхожда хронологически 1366 г., когато унгарските кръстоносци нахлуват в северозападните български земи и покатоличват насилствено няколко хиляди българи. Това е същото време, когато западният граф Амедей Савойски начело на френски рицари разграбва и опустошава православните манастири по черноморското крайбрежие, а защитното присъствие на цар Иван Александър и войските му в областта Загоре чувствително намалява. Епоха, изпълнена с конфликти и враждебност, наситена с тревожна несигурност и бърко-

тии, отварящи постепенно пътя на османските завоеватели към сърцето на Балканите.

Както созополският скрипторий, така и несебърският манастирски център е оставил ръкописно наследство, в което също се вписват някои летописни и богослужебни книги от оцелялото книжовно богатство – т.нар. *Месемврийска хроника*, съхранявана в атонския манастир Иверон, *Сборникът* с литургически и канонични произведения на Теодор Студит, Михаил Псел, Теодор Валсамон и др.[466]. Имената на цар Иван Александър и търновския патриарх Тедосий II намираме отбелязани в приписка към тълковно евангелие, преписано през 1337 г. от Методий Гемист[467]. По полетата на гръцки псалтикиен стихирар от 1367 г., съхраняван някога в библиотеката на Сярския манастир „Св. Йоан Предтеча“ има приписка на гръцки, в която се съобщават имената на цар Иван Александър и жена му царица Теодора. Според анализа, направен от Красимир Станчев, в текста на приписката се съдържа името на преписвача йеромонах Калист Гарелски: *„Написа се настоящият стихирар от моята ръка, на грешния Калист йеромонах таха и духовник и йеромнимон Гарелски в царуването на нашите самодръжци и царе Иван Александър и Теодора Новопокръстената. Година 6876 [=1367 г.], индикт VI, през месец октомври“*[468]. По този повод В. Гюзелев твърди, че възникват затруднения поради някои несъответствия: „остава нерешен въпросът как копистът йеромнимон Калист Гарелски се е озовал през 1367 г. в манастира край Сяр“. Същият автор предполага, че „село Гарела през 1367 г. е влизало в пределите на Търновското царство“ и освен това „неуточнена и спорна остава идентификацията на Калист Гарелски с монаха Калист, преписал през 1355 г. евангелието за серския митрополит Яков“[469]. Според мен, одринското село Гарела се споменава неслучайно, тъй като попада в близост до Странджа и голямата област Загора, контролирана продължително време от войските на цар Иван Александър след победната битка при Русокастро през 1331 г. Възможно е монахът Калист Гарелски да е един от многото монаси,напуснали впоследствие странджанските манастири поради турската опасност и отправили се на запад към Света гора и Сярския манастир „Св.Йоан Предтеча“. Известно е, че през 1366 г. крепостите и манастирите около Емона, Несебър и Созопол са превзети от войските на Зеления граф (Амедей Савойски), подкрепян от византийския император униат Йоан V Палеолог[470]. В годината 1367 г., когато е писан въпросния ръкопис, с. Гарела заедно с други съседни одрински села и манастирите около тях са били застрашени от тези опустошителни набези на латинските „освободители“ от турското иго.

* * *

В текста на Синаитовото житие прави особено впечатление повтарящото се и настойчиво търсене на усамотено място от Григорий Синаит в стремежа му да устрои исихастки манастир не където и да е, а в Парория. Въпреки огорченията и скърбите, които му поднася в началото това място при неколкократните му отивания и връщания, той не се отказва от намерението си да намери отшелническо убежище именно тук. Първия път той е принуден да понася грубите заплахи на местния монах Амирали; втория път – нападенията на разбойниците, които той изпраща срещу него и третия път – нападението на инока Лука, който го заплашил с убийство. Към това може да се прибави и постоянно грозящата опасност от бродещи из планината османци, които покрай лова на дивеч, често практикували и лов на хора, като ги отвличали за откуп или продавали по пазарите за роби. Самият Григорий Синаит е имал горчивия опит от времето на своята младост, когато в родното му място Клазомене в Западна М. Азия, самият той е бил отвлечен по същите причини и после откупен и освободен от местните християни на гр. Лаодикия. Според нас, причината за смирената му настойчивост, постоянстване и дълготърпение в устройването на отшелническа килия в Парория може би се крие в наличието на раннохристиянски светини в крайбрежна Странджа– стари пещерни обители от IV-VIII в., които са го привличали със съхранения в паметта на ранната църква исторически спомен за благочестието и светостта на някогашни пустиножители, пребивавали преди него по тези места преди векове. Макар и оскъдни, историческите извори за тези ранни времена като т.нар. *Епифаниев епархийски списък* от VII в., пазят сведения за християнски подвижници и мъченици в диоцеза Хемимонт от времето на Римската империя. В мартиролога на Източната църква от IV век са известни имената на много християнски мъченици от диоцеза Хемимонт с главен град Адрианопол (вж. с. 93-94). Както отбелязва М. Ваклинова, историческите извори за диоцезната организация в провинция Хемимонт датират от IV в. В тях са включени редица раннохристиянски светци, чиито имена заедно със селищата в тази част на Тракия, стоят отбелязани в актовете на църковните събори, както и в синаксарите и менологиите на църквата [471].

Множеството манастири, скитове и отшелнически пещери с различна хронология, пръснати из дебрите на Странджа, се намират в близост до известните раннохристиянски крепостни и манастирски комплекси в Адрианопол, Виза, Хераклея, Салмидесос (Мидия), *Деултум* (Дебелт), *Маркели* (Карнобат) и *Воден* в Елховско, както и до големите укрепени и влиятелни градове Созопол и Несебър с древната слава на

епископски центрове[472] от II до XIV век, чиито епископи са участвали във вселенски събори, а някои от тях дори са ставали константинополски патриарси. В Созопол се намират останките на патриаршеските манастири *„Св. Йоан Предтеча“*, *„Св. Кирик и Юлита“*, както и на вътрешноградските *манастири „Св. Богородица“*, *„Св. Апостоли“*, *„Св. Николай“*, *„Св. Йоан Нови“* и др.[473] На такава земя в Тракия именно е възникнала Странджанската парорийска обител *„Св. Богородица“*, където през тридесетте години на XIV в. приижат монаси от разни краища, бягащи от пожарите и епидемиите, от глада и робството в малоазийските провинции, за да пренесат и съхранят духовния живот и традиции в земята на Тракия. Тогава около 1340 г. техният брой в Парория достига 70 души, като създават цяло монашеско селище, за което житиеписецът казва, че наподобява гнезда на птици, а планината се напълнила с иноци, които превърнали пустинята в град: даже бо до петьдесеть w разлучьнь мѣсть сѣшьшесе иноць, поустыню градь сътворише. ако доброглъвые ластовнце на мѣста на мѣста гнѣзда въдрузнше (ЖТТ, 18/3-5). Сред първите български последователи на Григорий Синаит са Т. Търновски, Ромил Видински и Иларион. Измежду византийските следовници, по известни са били Калист (бъдещият константинополски патриарх), Марк Клазоменски, авва Николай, Давид Дисипат.

Там, в Парория Григорий Синаит написва на гръцки език за монасите исихасти забележителния си трактат с поучително съдържание „Различни словеса за заповедите-догмати, мъките и обетите, а още и за помислите, страстите, добродетелите, за безмълвието и молитвата“. Преведено от Теодосий Търновски, това съчинение със заглавие „Глави твърде полезни“, става достъпно и за мнозина български духовни последователи на исихазма.

По-късно, след като айдънските турци на Умур бег проникват през 1343-1345 г. по долината на Тунджа, в Тракия става невъзможно повече парорийските монаси да пребивават в отшелничество. Очевидно тези нападения зачестяват след 1346 г., когато е кончината на св. Григорий Синаит. След смъртта на Теодосий Търновски, техните ученици окончателно напускат Тракия и Странджа, за да се отправят по-надалеч, търсейки убежище в Света Гора и планините край Авлона. Техни последователи се насочват към Калабака в Тесалия, където основават скалните манастирски комплекси Метеора. Същото раздвижване се забелязва и в Печ – центърът на Сръбската архиепископия, по-нагоре около гр.Срем и по склоновете на Фрушка гора, за които в обобщенията си Хр. Матанов посочва, че „за всички манастирски агломерации образец е била Света Гора“ [474]. Бягайки от горящата в пла-

мъци Тракия, парорийските монаси се насочват към все още свободните по това време земи със скални манастири край Търново, Иваново и Червен, Шумен, Варна и Провадия, край Годеч, Пирот и Враня. Малко по-късно ги последват и атонските монаси, след злощастния край на обединените християнски войски начело с деспот Углеш в битката с турците при Черномен през 1371 г. Масовото раздвижване на монаси и миряни в цяла Тракия е предизвикано не само от междуособните борби и разорителните набези на нахлуващите османци, но и от чумните епидемии през 1347-1348 г., принудителните преселвания, отвличания в робство, към които се прибавя и катастрофалното земетресение, сполетяло укрепените градове както във вътрешността, така и в крайморската част на областта[475]. И като финал на всичко – ширещо се разбойничество, утежняващо и без друго бедственото положение на населението, поради влошените стопанско-икономически и производствени отношения. Въпреки това през втората половина на XIV в., както посочва Кл. Иванова, в намиращите се все още на свободна територия български манастири, книжовниците са продължавали да превеждат византийска богословска литература, свързана тясно със защитата на исихастката православна доктрина в условията на ожесточени спорове между варлаамити и паламити[476].

След запустяването на Парория, мнозина от монасите са се пръснали в различни посоки, а някои от тях като Ромил Видински и Григорий Доброписец, достигайки земите на Албания и Сърбия, се установяват в манастирите на Авлона *Го́рняк* и *Рава́ница* (Източна Сърбия). Предполага се, че Григорий Мълчаливи (житиеписецът на Ромил Видински) и Григорий Доброписец (Горнячки) са едно и също лице. Преданието сочи, че „преп. Григорий Горнячки се появил в държавата на княз Лазар около 1379 г. заедно с група монаси, бягащи от турските набези. Изглежда той е ученикът на св. Ромил Раванички (Видински), с когото заедно са пребивавали на Св. Гора Атонска и в Парория (Странджа). След завладяването им от турците, те са дошли във все още свободната сръбска Браничевска земя, като се по̀селили отначало в пещера в непристъпните скали на Горнячката клисура“. Пак тук, според географското описание, дадено по-горе от *Душан Митошевић*, „манастирът *Горняк* се е намирал в ждрелото на р. *Млава* в подножието на стръмната планина *Йежевица*, срещу каменистия връх *Вукан*.Тези две височини отделят обл. *Хомоле* от Млава, Пек, Браничево и Подунавието“. По-нататък същият автор продължава, като добавя и свидетелството на средновековните сръбски извори, според които „наследената от времето на династията на Неманите

(1165-1195) област Браничево около 1355 г. е под сръбски контрол и нападащите тогава маджари са изтласкани от нея, както и от крепостите *Голубац* (в Придунавието), *Мачва* и *Белград*“[477]. Скоро, след пристигането в Горняк на бягащите парорийски монаси, ктиторът на манастира, самият княз Лазар и сръбският патриарх Спиридон поставили за игумен на обителта преп. Григорий, който в сръбската агиография е наричан с името *Григорий Синаит-Младши*, заради връзката му с прославения обновител на исихазма през XIV в. св. Григорий Синаит, чийто ученик е бил в Парория. Знае се, че от имената на тези светители носи името си основания впоследствие атонски манастир *Григориат*, в чиито околности се пазят отшелническите килии, в които са се подвизавали двамата забележителни исихасти – учителят и неговият ученик. Ала след недълго време Григорий Младши починал и бил погребан около 1380 г. в старата пещерна църква в Горняк[478]. Историческите и документални данни за манастира са оскъдни, поради ограбването и разорението му заедно с други сръбски манастири: *Брадача, Нимник, Витовница* и *Туман.* Двете грамоти, дадени на Горнячкия манастир през XIV в. от основателя му княз Лазар и сръбския патриарх Спиридон са изчезнали без да са запазени техни преписи. Според сръбските историографи, позоваващи се на данни от XVIII в., манастирът е основан през 1378-1380 г.[479]. Може да се предполага, че в края на XIV в. и други български книжовници са потърсили убежище в тези сръбски манастири. Измежду тях вероятно е бил и българският книжовник Йосаф Бдински, автор на Служба за св. Ромил Видински и Похвално слово за св. Филотея[480].

В коментара си за стила на църковните стенописи, Ел. Бакалова изказва ценни мисли за идейното влияние на исихазма не само в творчеството на Теофан Грек и на монасите от Моравската школа, но също така и върху стила на фреските в скалните църкви на Иваново, Русенско, създадени около 1360 г., когато е свикан единия от двата църковни събора в Търново срещу ересите[481]. Влияние върху моравската живописна школа оказват също и архитектурата, декоративните релефи и фрески на църквата „Възнесение Господне“ от 1385-1387 г. на манастира Раваница в Източна Сърбия, основан от княз Лазар през 1381 г.. В югоизточния ъгъл на притвора в храма се намира гробницата на преп. Ромил Видински, подвизавал се в една пещера близо до манастира в началото на XV в. Тук се намират и мощите на св.княз Лазар, след мъченическата му смърт на Косово поле през 1389 г.[482].

Ръкописи, открити в село Корията, Лозенградско

Важни сведения за намерени през първата половина на XIX в. старинни славянски ръкописи в Лозенградските села откриваме в книгата на Тодор Милков – биографът на първия български екзарх Антим I. Там той съобщава, че при едно от посещенията си в района, тогавашният Преславски владика (известен по-късно като екзарх Антим I) научил от местния свещеник поп Стоян, че жителите на с. *орията*, Лозенградско си градили нова черква след войната от 1829 г. Когато носели камъни от развалините, наречени *„Старото Черквище“, те намерили сандък с книги и черковни потреби, между които имало ръкописно евангелие на старославянски език и кандило“* (курсивът мой – Д. Л.). Ръкописният паметник бил добре запазен и според биографа, бил писан в началото на XV век[483] .Този ръкопис се съхранявал у екзарх Антим I до смъртта му, след което съдбата му не е известна. Ако той е опазен за науката, възможно да е обнародван по-късно и познат на специалистите. Ако пък не е, тогава с него се попълва дългия списък на безследно изчезналите ръкописи, което е още един удар върху историческата памет на българската медиевистика.

За същото събитие, макар и по-пестеливо, съобщава и Димитър п.Николов, когато публикува бележките си за демографското състояние на Източна Тракия през 1919 г. и се спира на историята на българските села в Одринско, Лозенградско, Чорленско, Малгарско, Кешанско и Цариградско[484].

Пак в книгата на Т. Милков се споменава за намерени още стари книги и в друго Лозенградско село: *„Поп Никола от с. Коджа Тарла разказвал, как неговите селяни, като поправяли черквата си през 1830 г., намерили много славянски книги, но като не умеели да четат, а разбирали, че те са свещени книги, турили ги под основите на новата черква“*[485].

Задаваме си въпроса – откъде и как са попаднали тези църковни книги тогава у жителите на с. Корията (дн. Корукьой), Лозенградско? От текста се разбира, че след Руско-турската война (1829 г.) те са възобновили християнския си храм в селото, като са пренасяли камъни не от къде да е, а от осветено място, където някога е имало по-старо селище със „старо черквище“. Какво е било името му, не се казва, нито пък причините за запустяването му, но несъмнено, то се е намирало в землището на сегашното село *Корията*. За да носят камъни от развалините на *Старото Черквище*, селяните са имали спомен за това място. Дали това изчезнало село със „старо черквище“ е по-старото, първоначално място на с. *Корията*, или е било друго, съвсем различно селище

от сегашното, не е известно. Може би отговор на този и други подобни въпроси ще ни даде ценната и станала голяма библиографска рядкост публикувана на френски език книга на руския генерал-щабен офицер Г. Енехолм, даваща описание на селищата в Тракия и Одринско. За съжаление от нея има публикувана на български малка част, представяща само градовете, влизащи в границите на днешна България[486] .

Другата част от книгата за населените места, останали на турска територия, е останала необнародвана на български. В нея, освен описание на Южна Странджа и Одринска Тракия, има и исторически спомени за селищата там, което е от съществено значение за нашето изследване.

Ако парорийският скрипторий *Кефаларево* се е намирал във високопланинските части на Странджа, тогава не би трябвало да го търсим тук около с. *Корията*. Обаче на топографските карти (картен лист „Одрин“ от 1942 г.) с. Корията (дн. Корукьой) лежи съвсем наблизо, само на 4 км източно от съседното село Койва (дн. Кузулу), където през 2005 г. открихме пещерния манастир и развалините от сгради с правоъгълна кула. Ако този манастир, който действително се намира недалеч от крепостта Скóпелос, се окаже наистина свързан с традициите на исихазма, тогава не е учудващо намирането на ръкописни паметници в село *Корията*, съседно на с. Койва. Възможно ли е въпросното ръкописно евангелие изпърво да е било пренесено от високопланинското *Кефаларево* (още нелокализирано) в разположения по-ниско пещерен манастир при с.Койва, от където оригиналът или преписът му да е попаднал в мест. *Старото Черквище* при с. Корията? И ако е така, кога е станало това? Освен това намереният ръкопис може да се окаже късен препис от неизвестен засега оригинал, попаднал в развалините на стария храм заедно със старопечатни книги и църковна утвар. Открит остава също въпросът за името и времето на построяване на тази църква в мест. *Старото Черквище,* както и съдбата на свещениците, служили някога там. Трябва да се отчита и фактът, че в землищата на съседните села (близки и по-далечни) има развалини от църкви и манастири с различна хронология и различна строителна история[487].За сега това са само догадки, които могат да се потвърдят единствено при намирането на нови и убедителни доказателства, почерпани от архивни източници или при археологически разкопки на терена. Последното не се прави от турските археолози поради разбираема липса на интерес към хронологията и същността на подобни обекти.

За да се хвърли поне малко светлина върху съдържанието на намерените писмени паметници, ще трябва да се провери, къде те са били съхранявани след приемането им от екзарх Антим I през 1829 г. Ако

бъде открито това ръкописно евангелие, ще е нужно да се уточни, дали то е оригинал или препис и дали наистина е от XV в. Подобни въпроси поставя и ръкописното *Добрейшово евангелие*, в което на няколко места се среща употребено името *Едрене*. Това насочва към предположението, че този паметник е писан някъде в околностите на Одрин или в странджанските манастири. Пренасянето и употребяването на това евангелие в Одрин, показва, че в тоя град и по селата е имало българско православно население, извършвало богослужението на родния си език[488]. Според Б.Цонев пък евангелието е било писано някъде из Западнобългарските краища и пренесено в Одрин през XV-XVI век[489].

През лятото на 2008 г. посетих околностите на с. Корията (дн. Корукьой), като успях да обходя само една група пещери в долината на *Кайнаклар дере*, един от притоците на *Сазара дере*, което на няколко километра североизточно от Лозенград се събира с *Манастир дере*, идващо от с.Койва, и заедно с него оформя чашата на *Къркларели бараж* (Лозенградският язовир), откъдето изтича надолу под името *Буюк дере*, приток на р. *Еркене* (древната *Ергинос*). За съжаление нямах възможност да издиря, нито да идентифицирам местността „Старото Черквище", спомената по-горе, тъй като след изселването на българите през 1913 г., местностите в землището на с. Корията вече са с променени названия, звучащи различно сред турскоезичното население. Остатъци от старата топонимия са само няколко местности: *Батак чешме, Янкова мера* и *Кюроглу алчак*.

Водачи до пещерите в *Кайнаклар дере* ми бяха местните жители: Мехмед Баштюрк от с. Корията и Зейни ага, жител на съседното село Капаклъ. Местността *Кайнаклар дере* представлява маловоден дол под висок скален венец, на който има останки от крепост, западно от с.Корията. В по-ниския скален венец по десния бряг на дола има група от 4 пещери. Първата от тях е най-голямата и в нея се влиза след преддверие от 5 метра, след което следва огромна зала с куполен свод висок около 12 метра и множество блокажни срутвания, препречващи пътя за проникване по-нататък в дълбочина на галерията. Дължината на пещерата до скалното срутище е около 25 метра, където завършва с дълбок кладенец. Непосредствено след входа, трасето на пещерата завива наляво и продължава навътре около 10-15 метра, където в голяма скална ниша има гроб с приблизителни размери 4 на 2 метра. Според разказа на водачите, тук около 1965 г. местни иманяри разкопали гробницата и намерили три човешки скелета, които при докосване веднага се разпаднали на пепел. Запазените черепи не е известно къде са отнесени. Влязох в пещерата и с малка лопатка направих сондаж в горния

слой на гробницата, на дълбочина около 40 см. Появиха се камъни и пръст размесена с множество разхвърляни кости. Фотографирах останките и ги върнах обратно на мястото им. За съжаление, след анализа на снимковия материал от двама специалисти: патоанатом от Института по морфология и ветеринарен специалист от Института по археология при БАН, се оказа, че това са кости от дребни бозайници, вероятно домашни или диви животни. Тъй като направеният от мен плитък сондаж на гробницата не може да даде пълна представа, ако се направи проучване на по-голяма дълбочина вероятно ще се намерят истински следи от трите човешки погребения, за които ми съобщиха местните жители. Възможно е след 1965 г. намерените човешки кости да са извадени и пренесени на друго място, а на тяхно място да са заровени животински? Или пък трите човешки скелета да са намерени в друга пещера, която не ми беше показана?

Втората пещера, наричана *Телкù маарà*, е ниска и малка с приблизителни размери 6/4 метра. Веднага след входа ѝ зейва опасен изкоп, дълбок около 4 метра, вероятно оставен като вълча яма от ловци или изкопан от иманяри. Третата пещера в скалния масив е разположена малко по-високо на около 4 метра височина и до входа ѝ се достига по самоделно направена дървена стълба. Вътрешното пространство на пещерата носи следи от обработка и разширение, като върху южната стена личи прозоречен отвор, а в източната стена, на 1 метър над подовото равнище в скална кухина има издълбана малка олтарна ниша, вероятно служила за престол. Тя има форма на правилен триъгълник и приблизителни размери 1 м в основата, 80 см на двете странични полегати страни и дълбочина около 20-25 см. Фрагменти от керамика по пода не се откриха, нито някакви надписи и знаци по стените. Пещерата носи следи от палене на огън в по-късни времена, но очевидно преди това е била отшелническа килия.

Четвъртата поред пещера е разположена в крайния ляв фланг на скалната стена. Тя представлява широко отворена скална ниша, дълбока 2-3 метра под естествена скална козирка, върху която е облегната самоделна дървена стълба. По спомени на местни жители, тук преди около 40-50 г. живял усамотено възрастен турчин, напуснал Истанбул. Причината за странното му пребиваване не е известна. Други данни за местността не са запазени у днешното помашко население, заселено тук след 1918 г. от разни краища на България. По тази причина сведенията не са така пълни, както биха се оказали, ако бяха получени от някогашните български жители, живели в с. Кориятa преди тази дата. Поради липса на време не успях да проуча останките от крепостта вър-

ху отсрещния скален рид над дола, нито да разпитам подробно за други пещери в околността. Това остана като бъдеща цел при следващото ми посещение в района.

Към етимологията на средновековния сливе́нъ *(Στιλβνος) и връзката на манастирите му с парорийския исихазъм*

Според данните на археологията, на територията на гр. Сливен, през II-III век е съществувал емпорионът *Туида/Цоида* (ГИБИ. Т. II, с. 89)[490] – античното име с което е бил известен градът през римската и ранновизантийската епоха и на който са посветени много научни изследвания, цитирани в книгата на Г. Ковачев и Ив. Русев[491]. Не случайно в житието на Теодосий Търновски толкова често се споменава името *Сливенска гора*, в чиито манастири е съхранена приемствената традиция на ранносредновековния църковен диоцез от V-VII в. до XIV в. При административното деление на ранна Византия в името на провинция Хемимонт, се вписва укрепеният град с епископски център *Туида/Цоида*, който е принадлежал към по-големия и обширен църковен диоцез *Тракия*. За този център се споменава в съчинението „За строежите" на църковния историк Прокопий Кесарийски от епохата на византийския император Юстиниан I (ГИБИ Т. II, с. 177). В Епифаниевият епархийски списък от VII век *Цоида* фигурира като епископия, подчинена на Адрианополския митрополит, следователно средновековният Сливен е приемник на древна църковна традиция. Археологическите разкопки на старохристиянския комплекс в крепостта потвърждават сведенията на историческите извори (ГИБИ Т. III, с. 188). Втори път градът се споменава като част от *Крънската хора* по повод временното настъпление на болярина Войсил срещу крепостта Крън, когато крепостите между *Стилнос* и *Копсис* му се подчинили[492]. Според казаното по-горе от И. Щерева, тази антична крепост е преустановила своето съществуване през XIII в., докато късносредновековният Сливен, свързан с посещенията на монасите исихасти от Парория, се споменава през XIV в. в съчиненията на византийските хронисти Георги Пахимер и Йоан Кантакузин. Той е съществувал на друго място, встрани от укрепения античен град и засега може да се локализира само при бъдещи разкопки. Именно в неговите манастири са отсядали през XIV в. Теодосий Търновски и ученикът му Роман. Един от прочутите тогава манастири в Сливенска Света гора е бил Епикерниевият манастир „Св. Богородица", за който се предполага, че е бил около дн. с. Сотир, където са намерени обширни развалини от църква и мана-

стирски сгради (ГИБИ, Т. X, с. 206, 223). Според Х. Шкорпил, недалеч от тук личат развалини от други сгради и основи на отбранителна кула, каквато се намира и около зидовете на голяма средновековна църква, съществувала някога по горното течение на Манастирска река, северно от днешния Сливен[493]. Подробен и качествен преглед на историческите извори за средновековното манастирско селение в района през XII-XIV в. правят също историците Г. Ковачев и Ив. Русев. В обширния си анализ на излезлите досега изследвания за сливенските манастири те обобщават, че парорийските исихасти са поддържали тесни връзки с монашеското братство на Сливенска Света гора, където дълги години преди това се е подвизавал самият Теодосий Търновски преди да се посели в Парория[494].

При всеки прочит на житийните текстове прави впечатление честото отиване на монасите от Парория в разположената недалеч от Странджа Сливенска Света гора. Очевидно през XIV век се е развивала активна книжовна дейност и сътрудничество между манастирските братства около Сливен и в Странджа. Известният Епикерниев манастир „Св. Богородица", освен в житието на Т. Търновски от патр. Калист, е споменат и в една приписка в атонския манастир „Св. Павел", оставена от йеромонах Методий Светогорец по страниците с поучения на Ефрем Сирин[495].

Може би една от възможностите за локализация на парорийския скрипторий *Кефаларево* в Странджа се крие във все още непроучените в археологическо отношение многобройни останки от църкви и манастири в Сливенско, които през XIV в. са поддържали връзка с Парория и Света гора на Атон. Посока за допълнителни издирвания на писмени паметници дава съобщението на д-р Иван Селимински, който на няколко места в своите спомени от 1855 г. посочва, че неговият вуйчо, произхождащият от стар род, хаджи Гендо Вълков, е притежавал до 1830 г. в Сливен богат семеен архив от стари документи[496]. Следите им след тази дата се губят някъде из Румъния, където семейството му емигрира по време на Руско-турската война от 1829-1830 г.

Издирването на останки от такива архиви, както и евентуално то откриване на нови епиграфски паметници около средновековните сливенски манастири биха хвърлили допълнителна светлина върху характера на отношенията между манастирските скриптории в Парория и в Сливенската планина. Резултатът от това, съчетан с археологическите данни и от територията на созополската и месемврийската епископия[497], би очертал по-релефно посоката за търсене на легендарния книжовен център *Кефаларево*, скрит някъде в силно разчленения и хъл-

мист релеф на Странджа. Не трябва да се забравя, че както в Търново и Парория, така и в Сливенска Света гора е било широко разпространено името и патронажа на Св. Богородица. За нейното покровителство на средновековните градове се споменава в исторически извори и особено много в народните предания[498]. Нейното име носи манастирът, основан през 1328 г. от Григорий Синаит в Парория, както и двата манастира при с. Сотир, Сливенско и този в местността *Кефаларево*, изграден от Теодосий Търновски. Името на Божията майка е носел и манастирът на хълма Света гора при Търново, където отначало е пребивавал Теодосий Търновски и където става известната среща между него и младия монах Роман, преди да се отправят двамата към Сливен и Парория: Трѣновь достиже...и монастирь обрѣтъ тогда сѣлw нарочитъ въсеславные двы и вце хвы мтере (ЖТТ, 12 /12-14); wтоудв изыде авіе и гороу сливенскоую постиже ...и монастирь тамо обрѣтъ прѣутъые влъце наше вце епископъ зово, w него бw бжтвныи онь храмь създанъ бѣше (ЖТТ, 12/27-30).

А следите на средновековните църкви и манастири в Сливенско наистина са твърде многобройни. Такива има в местностите *Черковното* и *Селището* при Сливен, където обаче не може да се търси мястото на средновековния град *Стилвнос*. Според братята Шкорпил, той вероятно се е намирал край поречието на р. Тунджа около селата Гаврилово и Раково[499]. Това твърдение се подкрепя и от Кр. Гагова, според която цялостната картина на средновековния Сливен ще се изясни при завършване на системните разкопки, започнати преди време не само в местността Хисарлъка, но и на редица други обекти в околностите на днешния град и прилежащите му села[500]. Симеон Табаков споменава за множество черковища и скитове по тези места, където е съхранена традицията да се честват различни религиозни празници от жителите на околните села[501].

Според Г. Ковачев и Ив. Русев, останки от други манастири има и в местността *Клепалото* при с. Нейково и в землището на с. Ичера; манастирите при с. Сотиря и с. Седларево; средновековният град *Козен*, край Котел и мн. др. Край всички тях има следи от стари пътища и останки от големи средновековни крепости. Едни цялостни разкопки на културните пластове ще дадат възможност за по-точни стратиграфски наблюдения и изводи за хронологията на Сливенска Света гора[502].

В случая ни занимава произхода на името *Сливен*, което в късните османски регистри е отбелязано с деформирани варианти *Slivno, Slimna, Selimia, Jslemia* (АППр, 1, с. 126). Според Идриси градът *Истилифунос* „някога е бил по-голям, отколкото днес[503]. Според Кр. Гагова „произходът на името *Стилвнос* е проблематичен – дали евентуално славянското

име е модифицирано от византийските автори в *Στίλβνος*, или обратното, на този етап е трудно да се докаже“[504]. Като се позовават на гръцки речници, Г. Ковачев и Ив. Русев правят несполучлив опит да обяснят семантиката на името, като го извеждат от гр. корен *στιλβη* със значение на ‘яркост, бляскавост, сияние, святкане, блестене и излъчване’. Подобно значение те откриват и в „думата *στιλπνος* – „блестящ, лъскав, искрящ, великолепен и сияещ“. И накрая обобщават: „както подсказват преводите, очевидно под *Στίλβνος* гръцките писатели са разбирали „ място, широко известно със своето достолепие и колорит“. Освен това, двамата автори изказват и още една работна хипотеза, за съжаление съвсем неубедителна, че „*Стилвнос*, преведено и осмислено на български „внася чувството на спокойствие, достолепност, гордост и преклонение“ и неслучайно един от възможните преводи е „сияен“[505]. Схващайки правилно, че името *Стилвнос* е гръцки топоним, Ковачев и Русев обаче не намират правилната посока на етимологията му и търсят българския превод в идеализирани понятия, нямащи никаква връзка с фонетичните особености на композитума, нуждаещ се от точна морфемна сегментация и обективен лингвистичен анализ, съобразен с документалните записи и мотивиращия признак на географския релеф.

Тук се спирам конкретно на етимологията на кастелонима *Στίλβνος* и предлагам етимологична версия по-близка до действителната форма, тъй като е пряко свързана, както с крепостната и пътна система, така и с манастирите на средновековната Сливенска Света гора и делото на монасите исихасти от Парория, многократно споменавани в житийните извори. Според хипотезата ми, гръцкият облик *Στίλβνος* представлява контрахиран структурен вариант, наследен от по-стара и първична двуосновна форма **Στυλί(ς) βουνός (Стили вунос> Стилвнос)*, за която ще стане дума по-долу. В житийния текст на Т. Търновски топонимът *Сливен* присъства на три места: един път в дателна падежна форма и два пъти в производното прилагателно *сливенскую*, където научаваме, че след като посетил Солун и Константинопол, исихастът се отбил в Парория да се поклони на гроба на своя учител Григорий Синаит и отново се върнал в Сливен: пакѝ къ слнвно҃м҃ъ възвра̀тисѣ (17/1-2); ѿто҃у҆дѣ нз҃ы̀де а҃бїе и҆̂ горо҃ю҃ слнвѣ́нскоую҃ пости́же ...и҆ монастн́рь та́мо обре́ть пр҃ѣ́тые вл҃це на́ше бц҃е е҃пнке́рневь зо҃во҃, ѿ него҃ бѡ҃ бж҃твныи҃ онь хра́мь създа́нь бѣ́ше (12/27-30); нз҃ы̀де о҆у҃бо҃ ѿто҃у҆дѣ. къ горѣ̀ же слнвѣ́нскон҃ възвра̀тисѣ (ЖТТ, 16/6-7).

Тук наличието на прилагателното слнвѣ́нскоую҃ показва, че името *Сливен* през XIV в. вече е било разпространено в езика на средновековна България, което ще рече, че славянизирането на старогръцката

композитна форма е станало много по-рано и предполагаемият ранновизантийски топоним *Στῦλί(ς) βουνός (Стили вунос> Стилвнос) вече не се е употребявал по времето на цар Иван Александър и Теодосий Търновски. Подобен е също случаят и с *Несебър* (вли҃зъ несе́вра) пак в същото житие, където гръцка изговорна форма *Месемврия* не се употребява.

Обикновено се смята, че името *Сливен* произлиза от гл. *сливам се* '(за река, вода) сбирам се в една река, смесвам се заедно; стичам се'[506], срв диал. *сливам са* 'за река – разливам се' в говора на Копривщица и Войнягово, Карловско. Не липсват и топонимни паралели: гр.*Сливница*, Софийско; село *Сливница* в Петричко, Битолско и Преспанско[507], река Сливьница в Скопско[508]. Като аргумент за това популярно твърдение за Сливен се посочва събирането на три малки рекички северно от града: *Клуцохорска* (по кв. Клуцохор) известна още като *Асеновска* или *Коруча*; *Новоселска река* и *Боазка река* (идваща от Боаза, край местностите *Селището* и *Даулите* при римския път).

Макар да е налице теренно доказателство от хидронимията на релефа (което в други етимологични случаи не бива да се пренебрегва), смятаме че тук е малка вероятността гръцкият документален запис *Στίλβνος* да отразява някаква по-стара първична славянска форма **Сливнос/Силвнос*, образувана от гл. *сливам (се)* за означаване на речен водослив.Тук по-скоро има формална омофония между две съвсем различни езикови форми: славянският глагол *сливам /се/* и гръцкия декомпозиран облик *Стилвнос*< **Стили вунос*. Причината за това се крие в невъзможността да получи убедително обяснение присъствието на гръцкия консонант *τ* в началната морфема *Στί-*. Същият консонант стои и в началната сричка след протетичното *И* на документалния запис *Исти-ливунос* /у Идриси/, който никъде не се среща с удобни за славянската тълковна версия варианти**Исливнос* / **Исилвнос* (със или без метатеза).

Освен това гръцкият извор е от XIII-XIV в., което ще рече, че той е по-късен от записната форма *Истилифунос* от XII век, която се съдържа в по-ранния исторически извор – „Географията" на ал-Идриси. Макар върху картата на Идриси името да е дадено в близост до р. Дунав, то се идентифицира с дн. Сливен при Стара планина, тъй като в историческите извори не се споменава крепост с име *Сливен* около *Дунавския лимес*. И в други райони на България също не се намира точен топоним паралел, завършващ на *–ен,* а само горепосочените на *–ица* и *–щица.* Това подсказва, че обликът *Сливен* може да се окаже хапакс, появил се от деформативен двуосновен гръцки топоним в славянска

говорна среда, вероятно около VII-VIII в. В този си вид той е употребен по-късно от хронистите Г. Пахимер и Й. Кантакузин с вторично гръцко произношение *Стилвнос (Стилнос)* в посочените по-горе византийски извори от XIV в.

Според Б. Недков, арабската форма у Идриси произлиза от византийския запис *Στίλβνος* [509], без обаче да се отчита факта, че гръцката форма от XIII-XIV в. е по-късна от арабската *Истилифунос*, отбелязана през XII век като по-ранна. В нея се съдържа в несъкратен вид първоначалния и пълен гръцки облик **Στῡλί(ς) βουνός* (*Стили вунос> Стилвнос*).

Затова смятам, че кастелонимът *Сливен* може да получи убедителна научна етимология чрез разкриване на друг теренен мотиватор с исторически произход, който може да има за науката по-голяма информационна стойност, отколкото събирането на няколко малки потока. Като мотивиращ признак за възникване на името могат да се окажат някогашни мемориални стълбове или гранични каменни колони, поставени на височини, където някога е бил крепостният град. В бележките си за градовете оттатък Балкана Г. Енехолм споменава, че градът е бил сред височини и заобиколен с каменна стена [510]. Тези теренни особености са твърде важни и могат да се окажат съществена част от мотивиращия признак на ранногръцкия кастелоним. В полза на тази хипотеза се явява семантиката на двете гръцки лексеми в него, получени след сегментацията на записа в съчинението на ал-Идриси: *Истилифунос* < **Στῡλί(ς) βουνός* (*Стили вунос= Стилвнос*) е образуван от първа част гр. съществително στῡλος 'стълб, колона;подпора',срв. умал. στῡλίς ' колонка, стълбче' (в топонима с грам.функция на прилагателно) и втора част гръц. *βουνός* хълм, 'височина' (СГБР, с. 151, 757). След изпадането на гр.- *ός*, в корена *βουν* е настъпила вокална субституция на *-ου-*, довела тук до появата на етимологично несъществуващ славянски" суфикс *–ен*, с който името е получило сегашния си облик *Сливен*. Пътят до тази форма е преминал през няколко развойни етапа. Първоначалният пълен гръцки вариант **Στῡλί(ς) βουνός* (*Стили вунос*), след изпадането на морфемата *–ти-* е преминал по-късно в **Сливунос* и накрая, след отпадането на гръц. *–ос*, се е преобразувал в *Сливун >Сливен*, сближен по нар. етимология със *слива* и *сливище* (водослив).

Чрез суфикса *–ен*, ойконимът *Сливен* се е уподобил на такива, утвърдили се като славянски селищни имена – *Плевен, Шумен, Воден, Ветрен* и под., в които суфиксът *-ен* стои на обичайното си етимологично място. С тази структурна адаптация името *Сливен* се е разтворило в морето от славянски топоними и бледите следи от византийския му про-

изход се губят през вековете. С предлагането на този нов етимологичен прочит на името *Сливен*, не смятам, че ще накърня патриотичното чувство на българския читател, тъй като старопланинската микротопонимия около гр. Сливен изобилства от старинни славянобългарски имена. За разкриване на историческия етимон на предполагаемия ранновизантийски кастелоним *Сливен* (*Στίλβνος* <**Στῦλί(ς) βουνός*) знаменателна се оказва полисемията на стгр. дума ***στήλη*** а) 'подпорен стълб, колона'; б) 'възпоменателен стълб'; в) 'стълб, на който са написвани закони (договори, решения)'; д) 'граничен стълб'; срв. известното от античната география название *Херкулесови стълбове,* в стгръц. *Ηρακλέους στῆλαι* 'Херакловите стълбове при протока Гибралтар'(СГБР., цит.съч., с. 752). Може би при фонетичния итацизъм в средногръцки, двете старогр. фонеми *ή – ή* в *στήλη* са преминали съответно в *ῦ – ί* .

Вероятно етимонът за образуване на кастелонима *Στίλβνος* се съдържа във второто и четвъртото значение на старогръцката дума ***στήλη***, според която може да се предполага, че върху някой от хълмовете около средновековната крепост *Сливен*, или в самата крепостна стена е имало поставени (вградени) каменни стълбове с мемориален характер или за означаване на граница съгласно с някакъв мирен договор между Византия и Първата българска държава. Където има подобни колони, там би трябвало да е минавал древен път. А останки от такива пътища в Сливенската планина има твърде много[511]. Възможно е тези стълбове или колони да са били пренесени от района на античния емпорион *Цоида*, след неговото запустяване? Отговор на този въпрос може да даде археологията при бъдещи разширени разкопки на многото исторически обекти (крепости, манастири, църкви, римски пътни станции) около Сливен и съседните села, покрай които се пресичат древни пътища.

Според мен, реконструираната тук ранна семантика на композитния гръцки кастелоним недвусмислено показва, че съвременната урбанонимна структура *Сливен* всъщност представлява славянизиран деформатив на първична гръцка форма *Στίλβνος (Стилвнос)*. С този облик тя е документирана във византийските исторически извори [512]. Както посочих по-горе, смятам, че тя се явява вторичен декомпозит от един още по-стар гръцки двуосновен топоним, който реконструирам като ****Στῦλί(ς) βουνός*** (*Стили вунос*). Именно той е съхранен с пълната си морфемна структура във фонетично транскрибирания запис *Истилифунос* от XII век. в „Географията" на ал-Идриси. Там двете основи на името са изписани слято с типичната за арабското произношение вокална протеза *И* в началото пред консонантното съчетание *-ст* и замяна на звучното лабиодентално *в* с неговия беззвучен корелат *ф*. Раз-

бира се не изключвам вероятността от погрешно записване на името от арабския пътешественик или неточност в българския превод на топонима. Но ако, освен в съчинението на Идриси, той се повтаря и в други исторически извори със сходни записни форми, би трябвало да му се доверим. Освен това прави впечатление устойчивия звук ***-т-*** и в двата документални записа – арабския и византийския, който по артикулационни причини е отпаднал в късната славянизирана форма *Сливен* от XIII-XIV в.

Като топонимни паралели за втората част на композитума **Στῦλί(ς) βουνός* (*Стили вунос*)може да посочим следните имена: антично селище ***Васивунон (Βασιβουνον)***, споменато заедно с другото *Цонполегон (Τζονπολέγων)*, намирали се през античността около Анхиало, (дн. Поморие) във връзка с коментара за локализацията на друго антично селище при Малко Търново[513]; ***Пелевун/Пеливун*** име на село в Ивайловградско, преименувано административно през 1981 г. в „Плевун“ към окръг Хасково[514]. Тази изкуствена форма се доближава формално до имена със славян. суфикс *-ун*, обаче етимологично няма нищо общо с автентичния и старинен композитум *Пелевун,* чийто състав съдържа субстратен елемент *pel* ‘скала, камък’[515] и втора част гр. *βουνός* ’хълм, височина‘. Така слято изговорен ойконимът *Пелевун* се явява като гръцки композитум.

Друг подобен паралел за името *Сливен* се явява топонимът ***Вунѝе*** – 1) скала, западно от с. Беренде; 2) хълм с ливади и кошари източно 1,5 от Калотина, Годечко[516]. Тук очевидно се касае за събирателна форма **вунѝе* ’хълмове‘, производна от гръцка заемка в местния говор *вунѝ* < *βουνός ‘хълм’*, имаща сходни български паралели в диалектната лексика: *дъбие, дрѐне, брѐзе* и под.; МИ ***Поповонѝще [Пѐпувунѝшти]***, ниви и стар харман при Бялковци, Еленско (АЦБО)[517], където транскрибираната в скоби форма *Пѐпово вунѝще* пази ясно изразен апелатив *вунѝще,* доразвит на бълг. почва със славян. суфикс *–ище.* Тази форма е фонетичен вариант на добре познатата в българския език дума *бунѝще*, т.е. хълм, могила със същото значение (БЕР 1, 90). Като изхождам от дадените теренни особѐности, цялото значение на топонима отнасям до хълм, на който е имало попски харман.

Друго местно име е ***Вѝнкая***, скалист връх западно от с.Воден, Първомайско, което е обяснено от Ив. Дуриданов „от стара първична форма *Вуно́*, новогр. *βουνό’* връх’, видоизменено на тур. почва с прибавено нарицателно *каya* ‘скала’[518], срв. още диал. *бун, бунове* ‘вид растение’, с първоначално значение ‘купчина, куп’, бѝнка ‘могила’ /в Банско/, може би от умал.*`/ба/бунка <бабуна*; *бунѝще* (< *вѝнище: вунѝ*

< *βουνός 'хълм'*, а не от *воня*)'купище, смет, купчина тор в стопански двор, торище'. – Всичките от общ гръцки корен *βουνός* 'могила, хълм', тук в знач. 'купище, градина', с бълг. наст. *–ище*. Тези заемки са твърде ранни, понеже гръцката *β* = бълг. *б*. Предполага се, че гръц. дума *βουνός* е наследена от древнотракийски език (БЕР 1:90).

Хълмът Ѧтаната [Ѧтанта] при с. Сотиря, Сливенско

Този старинен топоним е съобщен от братя Шкорпил във връзка с възстановяване на границите на манастирското землище в селото. Те твърдят, че тук е бил най-главният измежду всички останали манастири в Сливенско, и определят *Атанта*, като членувана форма от всеизвестното име *Атон*[519]. Местността *Атанта* е спомената и от Г. Нешев като „хълм с множество следи от средновековни сгради между гр. Сливен и село Сотир, за което преданието говори, че тук е била т.нар. Сливенска Света гора, около която са съществували 24 манастира през българското Средновековие"[520].

Като се позовават на по-ранни изследвания, Г.Ковачев и Ив. Русев посочват следното: „На западната страна на Сотирското дефиле се намира връх *Атаната*, където (до триангулачния знак) и днес все още личат основите на църковен храм, по предание с патрон Св. Илия. В литературата съществува предположение, че топонимът „Атаната" произлиза от по-популярното наименование на манастирската общност Света гора Сливенска – „Малък Атон"[521].

Като изхожда от предпоставката, че Епикерниевият манастир произлиза от средновековната титла *епикерний*, Полихроний Сырку предлага обяснение, несъобразено с фонетичната структура на името и твърди, че топонимът *Атанта* не произлиза от Атон, а от личното име *Атанас*[522]. Ако това е така, тогава звученето на реконструираната първична форма на името би трябвало бъде „ Атан(аса)та", което не отговаря на ономастичната практика да се създават топоними чрез членуване на едноосновни антропоними като обикновени апелативи. В гръцкия език основата на антропонима завършва на сигма: Αθανάσιος, запазена и в стб. форма Ѧтанасиѣ, което формално пречи за извеждането на топонима *Атанта* от личното име *Атанасий* .

В текста на Синайския евхологий се среща употребено личното име *Атанаил*. Малка е вероятността този хапаксен антропоним да влиза в структурна релация с основата на сливенския топоним **Атан(а)та*. В Старобългарския речник антропонимът атанаиль, -ꙗ е даден като неясен: ꙁаклинаѭ тѧ дше̑ ꙁълъı. бг҃омь саваѡтомь. і всѣмь воинъствомь аг҃лъı бжьн. і атанаилемь (СТБР т. I, 45).

Според мен, възможният отговор може да се търси и в друга посока. Структурата на съкратената форма *Атанта,* с диалектно изпадане на средното *-а-* според записа на братя Шкорпил, подсказва, че по-пълната форма е *Атаната.* В нейната начална сричка може да се търси липсващ звук, който би могъл да се окаже ключ към етимона за разчитане семантиката на името. Тук би следвало да приемем за първична съобщената по-горе от Ковачев и Русев форма *Атаната*, която вероятно е членувана от **Актана* от гр. ἀκτή 'стръмен бряг, полуостров, нос' от ие.*aktijā, срв. *Атия* – географско понятие скалист полуостров при Созопол (БЕР т. 1:20) с вокална асимилация α – η (а – е) > *а – а*, протекла на българска диал. езикова почва и доразвита в **актана̀*, впоследствие схванато като същ. от женски род и членувано *Атанта* от **Атаната.*

Местността стра́ны жле́вскыѭ в житието на Теодосий Търновски

Този топоним се споменава еднократно в множествена форма стра́нахь жле́вскы̑ в житието на Теодосий Търновски по повод идването от тези краища на някакъв монах Йов в пещерата на знаменития исихаст край Търново, за да получи от него помощ в духовната борба срещу бесовските нападения: Мнѝхь нѣ́кꙑн и̑менемь и̑ѡ̀вь въ стра́нахь жле́вскы̑ прѣ́бꙑва́ѥ... (ЖТТ – Златарски, 1904, с. 30; Марчевски, с. 47). – Твърде възможно е тези „стра́нахь жле́вскы̑“ да стоят в пряка връзка с местното име ***Жлеба̀*** – котловина, в която лежи ботевградското село Нова̀чене, посочено в етимологичния речник при тълкуването на думата *жлеб* 'тясна и дълга вдлъбнатина по предмет' (БЕР т. 1:549-550). Според Д. Михайлова, *Жлеба̀* е „старо и почти забравено название на Ботевградската котловина“, членувано от *жлеб* с изч. значение 'котловина'[523].

Според мен, името *Жлеба̀* е със старинно краесловно ударение и първоначално е било метафорично название на малка местност при с. Новачене. Вероятно след разширяване на номинативния му обхват през XIV в., от него се е образувала производната множествена форма стра́нахь жле́вскы̑ за назоваване на по-голяма, обширна територия, т.е. цялата Ботевградска котловина. Този край е разположен между вр. Мургаш (Зап. Стара планина), Етрополската планина и ридовете около реките Мали Искър, Бе́бреш и Бо́говина.

Очевидно етимонът на областното име *Жлеба̀* се съдържа в релефните особености на самия терен, отразени в семантиката на думата *жлеб* като географски термин за означаване на 'котловина'. Семантич-

ният обем на този географски термин може да се допълни с още едно значение: 'ерозиран планински склон, чиито скали са набраздени от пороищата с улеи (=*жлебове*?)'. Към това значение на апелатива *жлеб* насочват микротопонимните паралели: *Жльеб* – падина с ливади при Зàвала, Брезнишко и *Жльебȕркье* – дол от билото на вр. Копран при с. Банище, Брезнишко, „нашарен с *жльебȕркье* 'улейчета', умал. от *жлеб*"[524]. На други места ерозираните от порои каменисти склонове са назовани метафорично с думата *ребро* по релефната изпъкналост на оголените скални ръбове: *Ребрó* в Брезнишко, *Ребрóво*, Свогенско, *Ребрóто* при Багренци, Кюстендилско[525], срв. *ребрó* с диал. значение 'надолнище на планина, склон' (Геров т. V, с. 75).

В Ботевградската котловина ***Жлебà*** има немалко следи от средновековни обители, доказателство за което са еклезионимите (манастири и църкви) при селищата, посочени в труда на Д. Михайлова (2008 г.)в следната последователност:

– Село *Бóженица*: в мест. *Баткȕн* – следи от средновековен манастир и пещерна църква, датирана от XIV-XV в. (с. 11); крепост *Урвȉч* с надписа на севаст Огнян от същата епоха (с. 221);

– Село *Врачèш* (стар запис от 1430 г.): – крепост *Будȉов град* с останки от стар манастир *„Св. Четиридесет мъченици"* и местности *Калȕгер* и *Манастȉрището* (с. 22);

– Село *Калȕгерово* (стар запис от 1430 г.): манастир *„Св. Архангел Михаил"*, от който е запазен ръкописен псалтир (с. 32);

– Село *Скравèна*: голям брой старини и топоними *Манастȉрище, Манастȉрски дол, Калȕгерска патека, Калȕгерски рът, Свети Никла, Кирȉк* и др. (с. 63-64);

– Село *Литакóво* (стар запис от 1430 г.): предание за стар манастир в мест. *Рудèшки кàмик*, за което свидетелстват и топонимите *Калȕгера, Калȕгерски дол* (с. 38);

– Село *Осȉковица*: в местността *Манастȉра* останки от старинен манастир „Светà Богорóдица" (с. 46);

– Село *Манасèлска рекà*, според предание е било монашеско селище, в чието землище има следи от средновековни манастири в местността *Манастȉрското* (с. 42);

– Село *Новàчене:* много старо селище със следи от крепост и манастир „*Светó Преобрàжение*" в мест. *Манастȉрище* (с. 44);

– Село *Видрàре* : останки от средновековни старини в местностите *Кèсарете* – землище на опожарен манастир; *Калȕгеровец; Манастиря* (с. 143, 146, 166);

– Селата *Рибàрица, Рàшково* и *Рàдотина*: местности *Манастȉрски дол, Манастȉрски полог, Калȕгеров кàмик* (– по Д. Михайлова. Цит. съч. 2008, с. 56, 59, 60).

И така, допускам че житийният топоним странаҳъ жлѣбскъı е произв. форма от първичното стб. **Жлъба̀,** с архаично краесловно ударение. Склонен съм да смятам, че монахът Йов е дошъл при Теодосий Търновски из някоя от многото средновековни обители в областта *Жлеба̀* (Ботевградския край), където има условия за пещерно отшелничество. Следва въпросът – от коя точно част на планинската котловина ***Жлеба̀*** е могъл да дойде Йов при Теодосий Търновски и дали е носил със себе си някакви книги? – Отговорът може да дойде при внимателен преглед на средновековната пътна мрежа в Ботевградския край и по-специално локализирането на римския път и манастирските местности, през които е минавал в посока към Търновград. Трасето на този път към Ябланица (някогашната римска пътна станция *Елпида*) и Ловеч е маркирано от имената на редица крепости около селата Литако́во, Нова̀чене, Бо́женица, Сво́де, Калу̀герово, Видра̀ре и Равнѝще. В землищата на някои от тях се срещат старинни топоними: *Рѝмския пат, Дру̀ма, Пътно бръ̀до Царѝченец, Ца̀рския ка̀мик, Ца̀рския път, Ца̀рското, Ца̀ров прѐслап, Ца̀рева сѝнка*[526], пазещи информация за преминаване по тези места на български царе. В местностите *Кѐсер* при Етрополе и *Кѐсара* при с. Манаселска река има развалини от отбранителни кули край стар римски път.

Прави впечатление също големият брой средновековни манастирски обекти, концентрирани около селата *Врачѐш, Скравѐна, Нова̀чене, Бо́женица* и *Калу̀герово*, разположени в северозападната част на Ботевградската котловина, през която текат реките *Бо̀говина* и *Бѐбреш*. Тук е намерен и знаменитият надпис на севаст Огнян при крепостта Боженишки Урвич от XIV в., в който се съобщава титлата *кефалия* и името на цар Иван Шишман[527].

Подобно на местностите *Пѝсанец, Писма̀та, Пѝсания дол* около Ивановските скални манастири в Русенско, и тук покрай ботевградските старинни села Литако́во, Скравѐна и Нова̀чене протича река *Пѝсана*, която заедно с река *Бо̀говина*, образува р. Бебреш, ляв приток на Искър. По горното течение на р. *Пѝсана* около Скравена са местностите *Пѝсан ка̀мик* и *Пѝсански дѐл*[528]. Освен Боженишкия надпис с имената на севаст Огнян и цар Иван Шишман, тук може да се очаква откриването и на други епиграфски паметници с мемориално-летописно съдържание, останали неизвестни за науката. Те биха дали сведения за връзките между манастирите на Търновската книжовна школа и тези в областта ***Жлеба̀***, в която са разположени средновековните ботевградски селища. Заварената римска пътна мрежа в Ловешко, Троянско и Ботевградско несъмнено е била използвана и в средата на XIV в. Тогава може би ще

се изясни и посоката на пътя, по който са минавали Теодосий Търновски и други монаси от Сливен и Търновград за Света гора – Атон в смутните години на XIV в., когато голяма част от пътищата в Южна Тракия са били вече окупирани от османците и използването им е било невъзможно и опасно. Ще намерят своето потвърждение и многобройните народни предания, песни и местности от типа *„Шишманец"*, разпространени по долината на р.Искър, както и посочените по-горе топоними, съдържащи думите *цар* и *друм*. Това би изяснило и посоката на придвижване на процесията при пренасяне през 1479 г. мощите на св.Иван Рилски от Търново за София и Рилският манастир.

Допълнителни данни за това се съдържат и в топонимията на Врачанско и Свогенско, през чиито местности също са минавали „царските друмове", използвани като съобщително средство между Търново и все още свободните в края на XIV в. селища с крепости и манастири в Софийско, Самоковско и Ихтиманско.

Не е без значение и близостта на прочутия етрополски манастир „Варовитец" с книжовната му школа, наследила традициите на Търновската книжовна школа от времето на патриарх Евтимий и Теодосий Търновски. При идентифицирането на топонима стр҃нахъ жлѣбскыи҃, в житието на Теодосий Търновски, трябва да се има предвид, че името **Жлѣба́** се свързва най-вече с котловина, в която лежи ботевградското село Нова́чене с колибите Ръжда́вица, което е едно от най-старите в района. Освен това в землището му се намират останките от средновековния манастир „Свето Преображение" – име, свързано символично с исихастката практика и богословската доктрина за нетварната Таворска светлина. В олтарната апсида има остатъци от фрески и надписи, свързани с трите светители: св. Йоан Богослов, св. Йоан Златоуст и св. Василий Велики. В съседното с. Врачеш личат останките от друг стар манастир „Св. Четиридесет мъченици"[529], едноименен на царската лавра в Търновград. Твърде възможно е въпросният монах Йов от стр҃нахъ жлѣбскыи҃ да е дошъл тогава при Теодосий Търновски именно от отшелническите килии на някои от тези средновековни манастири в Ботевградско, разположени покрай *Царския друм*, водещ към столицата Търново.

Етимологичен прочит на лексемата непослѹх *и антропонима* грѹбадинь *в текста на бележките в Хлудовия ръкопис № 237 от 1340-1350 г.*

Думата *непослоух* се съдържа в текста на т.нар. Грубадинови приписки в известния Хлудов ръкопис № 237. Първата приписка на л.49а е твърде неясна и трудна за разчитане. Предложените четения у Х. Миклас и в *Каталога* са твърде неубедителни, като С. Николова посочва, че приписката „е от малко по-късно време, лошо разчитаща се“: гнѕ ми андреашѕ ѡ грѹ дин... огы кефалиѥ дѧтѣжи ми се ѡвѣ юнакъ непослѹх (*Каталог* 1999:80). Освен с опитите за разчитане на Х. Миклас (1994:29-43) и на С. Николова (1999:80), разполагаме и с предложеното от М. Спасова (=Дамянова) предпазливо четене на втората част от приписката в два варианта:

а) когы кефалию тѕ (?=кефалиѭ тѫ) живѹ юнакъ не по...ха – *когато живях в Кефалията юнак не по…*;

б) когы кефалиѥ(?=кефалиѧ) ѕ кѧле живѹ юнакъ непослѹх – *когато живях в кулата на Кефалия юнак не послух…*[530]. Текстът създава значителни затруднения при опита за възстановяване на цялостния му смисъл.

Въпреки че в том I на Старобългарския речник не се открива регистрирано същ. непослѹх(непослоухъ), нито гл. непослоухати, на помощ ни идват две паралелни лексикални форми на с. 810 в същия речник, едната от които се съдържа в структурата на същ. лъжнпослоухъ ‘лъжесвидетел‘, а другата е в глаголното съчетание лъжнпослоухъ бъıтн, представляващо калка на гръцкото *ψευδομαρτυρέω* ‘лъжесвидетелствам‘. Това се илюстрира в текст от Супрасълския сборник: ꙁаконъ бѣ данъ. велѧн не прѣлюбодѣатн нн оубıтн, нн оукрастн нн лъжн послоухѕ бъıтн (СТБР I, 1999:810).

В том II на същия речник, се открива още едно цяло гнездо от словоформи с послоухъ, без отрицателна морфема *не*:

а) стб. съществително послоухъ‘свидетел за истинността, очевидец’, в текст: да по встомъ двѣма послѹхома ан трьмъ. станетъ всакъ глъ;

б) стб. лъжь послоухъ ‘лъжесвидетел’, в текст: на негоже архиерѣи искашѧ виıнъı съмрътьнъı. лъжа послоуха глѭще;

в) стб. послоухъ творитн сѧ ‘свидетелствам, свидетел съм’ – *Неб.*, срв. *послух* ‘слушател; който пази, слуша, бди’ (Н. Геров, ЕтРМл);

г) стб. послоуховатн несв. ‘свидетелствам за истинността, потвърждавам’ (СТБР II, 2009:310). В старобългарски двете лексеми послоухъ и лъжь послоухъ имат своите семантични корелати – синонимите съвѣдѣтель ‘свидетел, очевидец’ (Супр., Клоц.) и лъжь съвѣдѣтель

'лъжесвидетел' (СТБР II, 2009:792; БЕР 6:546), т.е. „който не знае истината, не е осведомен". Етимологията на антонимната двойка се извежда от стб. глагол вѣдѣтн 'зная, известно ми е нещо;узнавам', срв. сег.деят. прич. като същ. вѣдѫщєн, мн. 'тези, които знаят; знаещите' и нє вѣдѣтн не зная, не ми е известно; нє вѣдъı 'не знаещ, не съзнаващ' (СТБР I, 1999:320).

Като изхождаме от семантиката на тези книжовни старобългарски лексеми, макар все още да нямаме лексикален паралел с диал. *непослух* от друг писмен паметник, можем да предположим, че в приписката за „кефалийската кула" става дума за някакъв „*юнак непослух, т.е. несвидетел (който не знае, не е запознат с нещо?*)". За разлика от днес, когато знанието се възприема и чрез зрението, някога то се е усвоявало предимно със *слуха* като водещ детерминатор, който се оказва етимон на стб. лексема послоухъ.

Според мен с израза *„юнак непослух(а)"* изглежда е бил наричан някакъв млад инок, който е обитавал в манастирската кула като още неопитен и непосветен от отците в духовните подвизи на исихията и сърдечната молитва. – На какво не е бил свидетел този млад инок? – Може би все още не се е бил удостоил да види обляното с благодатна божествена светлина лице на опитните в исихията и духовното молитвено съзерцание старци, обитаващи в мистично уединение мълчални килии за съвършени исихасти.

За съжаление фрагментарността на текста в приписките и невъзможността да се запозная с оригинала им не ми позволяват да направя категорични изводи за съдържанието на посланието, оставащо за сега в кръга на догадките.

Втората приписка съдържаща се на л.57б е писана от друга ръка. Според Х. Миклас това е „забележка на читател"[531], а според С. Николова, тя носи белега на друг почерк от по-късно време: а сє грвбадинь грєшни писа кєпалиѭ. в квле ζаградскои и аџе тко прочте сиѭ словца. молю ви братие. рьцете бь да прости грєшнога грвбадина а васъ бь (*Каталог* 1999:80). В описа на Љ. Стојановић за недатирани записи от XIV-XV в., двете Грубадинови приписки са дадени без лигатури и надредни знаци под № 9678 и 9679 [532].

Отбелязаният в приписката израз „заградска кула" пряко насочва към *кула (пирг)*, който се е намирал вътре, зад оградните стени на крепост или *манастир*, т.е във вътрешното, оградено, дворно пространство. Според средновековната фортификация *кулата* може да бъде бойна, когато е вградена в самите крепостни стени, често пъти изнесена напред, наричаща се капунир или бастион. От нея се води непосред-

ствено сражението с противника. Вторият вид *кула* е тази, намираща се във вътрешния двор на крепостта и служи за убежище и отбрана при обсада. В западната историография тя е известна с термините *цитадела* или *донжон*. Обикновено е разположена върху най-високата точка на терена и може да е с няколко етажа. Такива например са големите кули на крепостите *Букелион* (*Фикел*) при с. Маточина, Свиленградско Виза, Бунархисарско. Известно е, че извън крепостните стени са били разполагани прилежащите постройки и жилища на външното население (занаятчии, наемни войници, търговци) обитаващо външната територия около крепостта, където впоследствие възникват средновековните селища и градове.

Този тип кули (пиргове) се срещат и във вътрешното дворно пространство на манастирите, където са били използвали за укриване на църковни ценности и книги, както и за защита на монасите от разбойници и грабители. Строителството им датира от XII-XIII в., когато зачестяват нападенията на латински кръстоносци и морски пирати над редица светогорски манастири. Такова е било предназначението на кулата в Зографския манастир, както и тази в Рилския манастир, известна с името Хрельова кула.

Именно тези *заградски кули* са били разположени вътре в „заграденото дворно пространство“ на феодалните крепости, защитени от външните оградни зидове, което личи и в семантиката на средновековни префигирани кастелоними: село Ѕаградъ – в текст от истор. извори: к Ѕаградоу, ко Ѕаградѣ от 1342 г. и 1344-1345 г.; Ѕаградьчане – албанско село западно до Струга [533], както и в Прилепско и СЗ от Охрид, в текст от 1342-1345 г. :вь градѣ Охрндѣ оу Ѕаградьчанехь [534]; *Заграде* – ранносредновековна крепост при с. Гърмен, Г.Делчевско; *Заград* – име на две села в Прилепско и Кичевско; *Зáград* – село в Албания и местност при Баня, Панагюрско, срхр. *Zagrad* [535], чешкото *Záhrad* и полабското, без метатеза, *Sagard* от 1250 г.[536]. В текста на приписките по ръкописите от Хлудовата сбирка под № 237, представена в *Каталога* (1999:81) със сигн. л.203б е дадено: сиѝхъ двоѝхъ главѝзнахъ испѝса фе̑лъ прѣвѣдъшѐ ѿ гръцъка на блъгарско...гъı бѣхъме въ параѡ̀рѝѐ въсѣ братиа (четенѐ на С. Николова, посочено по-горе).

Съпоставителен лингвистичен анализ с критичен коментар на приписката прави М. Спасова, като се обосновава на интерпретациите на Х. Миклас и С. Николова[537]. Според коментара върху втората приписка, направен от Б. Христова, Д. Караджова и Е. Узунова, „ръкописът е писан от няколко ръце; първата част е дело на кописта *Грубадин*, а втората (бел. 3) е преводачески автограф на известния български кни-

жовник и преводач *Фудул* – ученик и последовател на Теодосий Търновски“[538].

В коментара си за книгописците от XIII в., В. Гюзелев изказва тезата, че по-голямата част от тях принадлежат към „бялото духовенство“ (попове, дякони и четци) или са светски лица, някои от които носят званието „Граматик“. Сред книгописците преобладавали типичните славянобългарски имена Добромир, Добрейшо, Тихота, Белослав, Добриян, Радомир, Драгия, Войсил и др. Някои от монасите не са посочвали духовното си звание и рядко са отбелязвали имената си в приписки и бележки[539]. В случая с приписката в Хлудовия сборник, споменатият там преводачески автограф *Фудул*, вероятно не е лично име като горепосочените, а *псевдоним* или по-точно *криптоним* зад който е скрито истинското име на неизвестен монах пожелал поради смиреност делото му да не бъде възвеличавано и разгласявано. Известни са редица примери с текстове на кописти и преводачи, скрили имената си в акростихове или в друг вид тайнописна графика по страниците на паметниците[540]. Във връзка с този маргинален епизод на криптография, смятам че не е възможно ученик на Теодосий Търновски и последовател на исихазма да носи произволно името *Фудул*, образувано от арум. fudul ‘горд‘[541]. Вероятно тази антропонимна семантика е била известна на парорийските безмълвници, сред които е имало и власи, чиито матерен език е бил арумънският. Но понеже гордостта като главен смъртен грях е напълно несъвместима с духовното състояние и начина на живот на монаха отшелник, обяснението за тази странност може да се търси в *прозвищната функционалност* на антропонима. Изглежда тази негативна семантика е била съзнателно търсена от носителя на името, за да го привежда към по-голямо покайно смирение, сред манастирските братя, сред които той може би се е отличавал с по-голямата си ученост. Още повече, че е бил известен преводач и ученик в исихазма на самия Теодосий Търновски. Следователно преводачът на исихастка литература не може да се отъждестви с другия, печално известния Теодосий *Фудул – горделивият* еретик, който заедно със своя съмишленик Пирон, разпространяват през 1375 г. в Търново еретическите си заблуди[542]. Тук очевидно има случайно съвпадение на имената без никаква духовна връзка между техните носители. На антиеретическия църковен събор, състоял се в Търново по това време двамата еретици са разобличени и осъдени заради учението им.

Произход на антропонима грѹбадинь

Името на писаря *Грубадин* се среща два пъти в бележки върху листи 49а и 57б от ръкописния текст на Монашески сборник от 1340-1350 г., известен в науката под същия номер 237 от ръкописната сбирка на Алексей Хлудов. Паметникът е с разнообразно и богато съдържание, предназначено за монаси. Съдържа слова от Григорий Синаит, Генадий Константинополски, Симеон Нови Богослов, Теодор Студит и др.

Текстът на втората приписка се съдържа на л.57б: а се грѹбадинь грѣшни писа кефалиѭ. в кѹле ѕагра҃ской и аще тко прочте сиѭ словца. молю ви братие. рѣцете бѣ да прости грѣшнога грѹбадина а васъ бѣ (*Каталог* 1999:80). Този загадъчен антропоним, като че ли принадлежи на лице, имащо връзка със скриптория в Кефаларево. За съжаление текстът на приписките е твърде кратък и не особено ясен в някои фрагменти, за да бъдем напълно сигурни. – По всяка вероятност *Грубадин* е старинно защитно име с контаминирана основа **Грубад*, състояща се от два антропонима *Грубан* + *Грудин,* образувани с наставки *-ан* и *-ин.* Сливането на двете основи *Груба/н/* и */Гру/дин* се определя от няколко фонетични промени: елизия на крайния консонант *н* в суфикса *-ан,* афереза на втората дублирана морфема *гру-* в *Грудин* и запазване на суфикса *-ин.* след интервокално *д /т/*, срещан в едноосновни имена: *Костад-ѝн*, *Варад-ѝн*, *Господ-ѝн*, *Милад-ѝн*, *Събот-ѝн* и под. От друга страна в народните имена от типа *Вукад-ин* и *Стояд-ин* се забелязва редкият славянски суфикс *–ад,* който би могъл да се търси и в основата на *Грубад-ин* по аналогия на гръцки имена като *Милад-ин* (по устно изказана хипотеза от проф. Ив. Добрев).

В основата на защитните имена *Грубан* и *Грудин* може да се видят два лексикални синонима с диалектна семантика: *груб* ‘грозен, некрасив’ и *груд/гръд/* ‘грозен, страшен’. За първия срв. диал. значение на прилагателно *грубый* ‘грозен, некрасив’, съществителни *грубота́* и *грубо́тиꙗ* ‘грозота, грозотия’ в диал. текст: *„Хубавина пазар събира, а груботия къща връти“*; глагол *гру́бя* ‘загрозявам, правя да стане грозно’ в народна песен: *„Млъчи ми, млъчи, млъчи девойко! Немой разсыпва црьныты очи. Немой си* ***груби*** *белото лице*!“; у Н.Геров срещаме ЛИ *Грудин /Груди/* < диал. прил. *гр`у́дый* ‘грозен, нехубав, страшен, безобразен’, *гръдост* ‘грозота, грозотия’, мъжко ЛИ *Груд* и женско *Гру́да*[543], срв. още диал. глаголни форми *сгруб`я, погрубя* ‘загрозявам’, *огру́бна, огру́бвам* ‘погрознявам’. Тук вместо очакваният новобългарски рефлекс ѫ > ъ, тези диал. форми проявяват *-у-*, което трябва да се схваща като наследство от праславянски. Срв. срхр. *гру́б,* словен.*grób* (сродно с нем. *grob*), рус.*гру́бый*, чеш. *hrubý*, пол. *gruby*, горлуж. *hruby*, от прас-

лав. **grobъ*, **grubъ* сродно със старинно лит. *grumbù, grùbti* 'загрубявам, втвърдявам се', *grubùs* 'грапав, неравен' (БЕР 1, 286); срв. стб. прил. грѫбъ,-ъін. 1. Груб, загрубял „ѕолое чрьнило брате а рѫцѣ грѫбъ" 2. *Прен.* Неук, необразован, прост, недодялан„ровъ же бжнї грьчьскомъ ѧзыкомъ бѣаше грѫбъ н неоустроенъ" (СТБР т. I, 380). Тъй като календарен светец с име *Грубадин* не ми е известен, остава предположението, че това контаминирано народно име със защитна семантика, вероятно е принадлежало на светско лице или на манастирски инок, за когото значението на името е съответствало на стремежа към монашеско смирение и простота в отшелническия живот[544]. В случая антропонимния корен като че ли стои във връзка с второто преносно значение на прил. грѫбъ в Старобългарския речник. Откриването на антропонима в приписка към Хлудовия ръкописен сборник поставя и друг въпрос, свързан с народностния произход на средновековния копист. В етнолингвистично отношение може да се предположи, че *Грубадин* е име със славянски произход, употребявано сред влашкото население. То се явява разширен вариант на кратките антропоними *Грубан* и *Гурбан,* които фигурират сред имената на молдавски и влашки боляри в документи от XV-XVI в., както и при влашките кнезове от Унгария[545]. В своя труд за българските книжовници от XIV в. Анатолий Турилов споменава имената на двама от тях: *Лаврентий* и *Грубан*[546]; срв. същия антропоним в основата на топоними: *Грубáни дол*, местност в Пробищипско, Изт. Македония; *Гурбановци* при с. Долно Тлъмино, Босилеградско (АОЮЗУ), дадено в труда на Ив. Умленски като селище в Кюстендилско и прецитирано от А. Чолева с добавка „по-вероятно от ЛИ *Грубан* – защитно име" [547]; *Гурбáнци*, махала при с. Миндя, Еленско; *Горбáнското (Гурбáнскуту)*, поляна при Константин, Еленско и *Горбáновото* при мах. Тодьовци, Еленско (АЦБО)[548]. В речниците на Илчев и Ковачев намираме защитни лични имена *Грубан (Гро-бан)* от XVI век в Неврокопско, от диал. значение *груб* 'грозен', в мъжко ЛИ *Грýпче (Грýбче)* < умал. от **Грубе* във фамилното *Грýпчев* в Охрид от 1862 и 1917 г. и в Русе от 1936 г., в топоним *Грýбчовица*, местност при Корница, Г. Делчевско[549]; лични имена *Грудúн* от *Груд* и *–ин; Гръден* от диал. **гръден* 'грозен' с кратките им форми *Грýди, Грýдьо, Гърдьо, Грýйо;* както и *Гроз* (1648 г.), *Грóзьо*[550]; среща се в местности *Грýдин трап* при Ковачовица, Г. Делчевско; *Грудúн дол* при Елешница, Разложко. Формите *Грубан* и *Гурбан* са отразени и в речника на Й. Заимов, като за *Гурбан* се посочва „от *Гурбо* и *-ан*, XVI в.", като защитно и производно с метатеза от *груб* 'грозен, неугледен, неприветен'. Обаче авторът неправилно извежда варианта *Гурбадин* „от *Гурбо* "и несъществуваща наставка „-адин"(?)[551],

без да се взема под внимание възможността за сложна контаминирана структура на името.

Коренът *груб-* се среща и в селищни имена с антропонимна основа като *Грубевци* и *Групиново* (с *п <б)* – две християнски села в Ениджевардарско[552]. В етнолингвистично отношение *Грубадин* може с висока степен на сигурност да се определи като име със славянски произход, употребявано сред влашкото население, или по-вероятно от романизирани славяни. Този антропоним се среща и в основата на топонимите: *Грубàница*, име на долина при с.Сирищник, Радомирско; *Гръ̀баница*, връх при с. Брусник, Брезнишко; *Гурбàница*,връх в Родопите при Осеново, Разложко; СелИ *Grubojevici* в Босна и Херцеговина[554] .

Не е изключено влашкото лично име *Кубадин* да представлява късна изменена форма от **Крубадин* < *Грубадин*, след структурни изменения – обеззвучаване на началното *Гр- > Кр-*, с последвала елизия на *р*, което е дало развойните форми: *Грубадин > Крубадин > Кубадин*. Срв. ФИ *Кубадѝнов* и *Кубадѝнски* от гр. *Кубадин* в румънска Северна Добруджа или от с. *Кобадън* (дн. село Лозница, Търговищко), в Разград и Шумен. Формата *Кобадън* изглежда е тур.изговор на *Кубадин*. Тезата за славянския произход на това име обаче се нуждае от още убедителни доказателства, които тук не привеждам, поради отклоняване от основната тема на изследването.

ЛИНГВОТОПОГРАФИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНИ КРЕПОСТИ И ЦЪРКВИ В ЮЖНА СТРАНДЖА

Топографската локализация на крепости е тясно свързана с древната пътна мрежа и църковния диоцез на Тракия, в която влиза Парория. Данните от теренните експедиции към момента не покриват цялата обширна територия на Източна Тракия, в която попада и Южна Странджа. Причината за това е в оскъдното време и ограничените финансови ресурси, с които разполагах, за да обходя по-голям брой крепости в областта Източна Тракия. Задоволих се предимно с планинските обекти, разположени встрани от Диагоналния път, които по моя преценка имат косвена или пряка връзка с парорийските манастири.

На локализацията и идентификацията на по-главните средновековни крепости в Източна Тракия е отделяно специално внимание в нашата историческа наука[555]. Част от предполагаемите обекти, споменати в историческите извори са намерили място в книгата на Кр. Гагова, където са локализирани с известна степен на сигурност, но много други са останали с неясна посока за издирване[556] . Според изследванията на В. Велков върху гръцките извори, броят на крепостите от епохата на имп. Юстиниан I са били около 53. През VI в. те са охранявали стратегическите пътища, минаващи през провинция Хемимонт в направление към Константинопол [557]. Голяма част от тези крепости, споменати в средновековните извори, се намират в Южна Странджа, някои от които успях да обходя и опиша тук накратко (фиг. 4. Карта на част от пътната и крепостната мрежа на Източна Тракия).

Това се отнася предимно за високопланинските твърдини, разположени край проходи и локални пътни отклонения от *Виа Милитарис*, водещи към Северна Тракия. Имах възможност да посетя останките на около дванадесет крепости и чрез етимологичен анализ на някои от кастелонимите да се приближа в известна степен до тяхната идентификация и местоположение. Всяка една от тях се намира на различно разстояние от пещерния комплекс при с. Койва, като най- близо са разположени крепостите около селата *Ериклер, Корията* /дн.Корукьой/, *Дерекьой* и *Скопелос* (дн. Йонташ).

Крепостта Ско́пелос и обителта на парорийските анахорети

При второто посещение в Одринска Тракия през 2006 г., успях да разгледам, макар и за кратко време, византийската крепост *Ско́пелос / Σκόπελος /*, спомената в историческите извори и посочената по-горе агиографска литература за Парория[558]. Обектът е описан като много висока византийска крепост, с някогашна епископска катедра. Кастелонимът се споменава заедно с титлата кефалия (скопелскыи кефа̀лїа – началник на гр. Ско́пел и околността) в откъс от житиен текст: (с. 17, 19). В чужди източници титлата *кефалия* се посочва със значение: – *dux exercitus vel cohortis*[559].

Името на този укрепен град е отбелязано в житието на Ромил Видински, където се казва, че комендантът на крепостта двукратно известил монасите да се пазят от предстоящо османско нападение над манастира им. Граничната крепост *Ско́пелос* се споменава по-рано през 1263 г. във връзка с окупирането ѝ от войските на византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот. Втори път за нея се съобщава през 1328 г., когато комендантът на крепостния гарнизон предупреждава император Андроник II за приближаване на войските на цар Михаил Шишман към Ямбол[560]. Разстоянието по въздушна линия, североизточно от тази византийска твърдина до открития от нас пещерен манастир при с. *Койва (Кузулу)* е приблизително 25 км. Това насочва към предположението, че тази обител е една от четирите лаври на парорийските анахорети. В житийните текстове се споменава още, че при второто си отиване в Парория Григорий Синаит е пътувал с лодка по река Марица до Адрианопол, след което се отправил навътре в планинската пустиня към мястото *Катакекриомени*[561]. Явява се важният въпрос – накъде е тръгнал от Адрианопол Григорий Синаит, за да стигне до *Катакекриомени*? Изглежда посоката му на движение е била ориентирана на север от Адрианопол към крепостта *Проватон* (Πρόβατον, дн.с. Правади), разположена покрай реката *Св. Георги* (дн. Правадѝ дересѝ), ляв приток на Тунджа в турска територия. Иречек споменава за съществувала тук някогашна тракийска крепост по левия бряг на тази река[562]. Предишното ѝ име *Св. Георги* изглежда е свързано с името на християнски храм или манастир, отбелязан с кръстче в непосредствена близост до селата *Правадѝ* и *Каяба̀* върху картата на ген. Хатов[563]. В Североизточна България има втори крепостен омоним *Проватон* (дн. гр. Провадия), Варненско, който не е предмет на това изследване.

От адрианополския *Проватон* несъмнено е имало вътрешен път, водещ на изток към крепостта *Ско́пелос* (виж фиг. 4). Трасето на този

път засега не може да се установи с точност, но е сигурно, че той е минавал южно от Дервентските възвишения (Западна Странджа), като е пресичал реките *Хас дере* и *Текѐ дере*[564] и се е доближавал перпендикулярно до друг път, идващ като разклонение от Диагоналния път в посока юг-север и свързващ крепостите *Бурдизон* (*Булгарофигон), Петра* и *Скопелос* с крепостта при дн. с. Ериклер. По този вътрешен път вероятно е тръгнал към *Скóпелос* Григорий Синаит, защото трасето му е било за момента по-безопасно, отколкото другите отклонения от Диагоналния централен път в сектора между Константинопол и Адрианопол, по който много по-често са бродели османски наемнически отряди, обсаждащи главните крепости. Несигурността се е усилвала и от ширещата се гражданска война, в която са били въвлечени и някои от византийските крепости между Родосто, Димотика и Адрианопол.

В случая преминаването на Г. Синаит през Скопелос може би е станало известно на местния митрополит, както и на кефалията на крепостта, което обяснява защо последният по-късно изпраща до монасите в Парория известното писмо с предупреждението за опасността от нападения над тях. Разстоянието между Скóпелос и пещерния манастир под *Калѐ тепѐ* при с.Койва не е голямо. Вероятно този манастир е бил една от етапните отправни точки към второто монашеско поселение в местността *Катакекриомени* във високите части на Странджа. Такива диви и безлюдни места има в планинското пространство между дн. селища *Ковчаз, Коджаязъ, Кула, Гечитязъ* и *Дерекьой*, където има следи от запустял римски път, минаващ през местностите *Стърга дересѝ* и *Курт гечѝт* в посока към височината *Демиркапу* (Желязна врата). Обаче отсечката около последната местност остана непроверена поради недостиг на средства и програмно време, за удължаване маршрута на теренния оглед.

Хълмът, на който е разположена странджанската крепост *Скóпелос*, доминира с отлична видимост над околността, от която на юг се разкрива панорамата на Одринското поле, а на север – подстъпите към Странджа планина. Крепостните стени са с дебелина около 2 м, но в твърде окаяно състояние. На отделни места височината им достига едва 20 см над повърхността, поради системно вадене на камъни за строителен материал в ново време. Някога стените са били високи не по-малко от 12-15 метра. Запазени са останките на няколко правоъгълни и кръгли кули, от които само една е в задоволително състояние. Това е кръглата кула, с височина около 7 м, фланкираща част от югозападния ъгъл на крепостната стена. В южната част на хълма има запазени около двуметрови основи от приземен етаж, под който личат сводовете на

полузатрупани подземни тунели. Зидарията е от ломени камъни, хоросан и тухлени пояси. В цялото вътрешно пространство, както и във външните насипи под разрушените стени, се срещат разпръснати множество фрагменти от средновековна строителна и трапезна керамика. Крепостта не е проучвана основно, с изключение на няколко сондажни разкопки, при които събраният подемен археологически материал е прибран от турските археолози. При краткия теренен оглед, констатирахме силни разрушения по трасетата на северната и източната стена, които са почти изравнени със земната повърхност.

С изключение на една кръгла и една правоъгълна кула, частично запазени в югозападния фронт на крепостта, останалите сектори от стените са почти напълно сринати, поради използване на камъните им в днешно време за строеж на къщи. През средните векове, заедно с укрепените центрове *Проватон, Петра, Врисис, Виза и Салмидесос*, крепостта *Скóпелос*[565] е била важно звено от византийската крепостна фортификация, попадаща в групата крепости на т.нар. Втора отбранителна линия, осигуряваща безопасността на столицата Константинопол. По-надолу, по Диагоналния път са били разположени другите крепости (фиг. 4) от условно означената Първа отбранителна линия, включваща крепостните градове: *Adrianopol – Ostudizus (Никея, Никица) – Burtudizus (Булгарофигон) – Bergule (Аркадиопол, Люлебургас) – Drusipara (Месина) – Tzurullum (Цурулон, Чорлу) – Ad statuas – Perinthus (Перинт при Мраморно море)*. Върху тяхната териториална дислокация и описание на римската пътна система в Тракия (фиг. 1 и 3) се спират по-подробно някои историци[566]. Първостепенното значение на Диагоналния път е било осъзнавано още през античността, поради което пътят е използван особено интензивно през средните векове и по време на османското владичество. Поради стратегическото му място в пряката връзка между Централна Европа и Цариград, пътят е наричан „царски път“ и по-късно е многократно използван от кръстоносците[567].

Църква и крепост Асàр калѐ при с. Ериклѐр, Лозенградско

Селото е разположено в хълмиста местност на около 27 км, северозападно от Лозенград. До 1913 г. то е заето изцяло от местни българи християни, след чието изселване, тук са дошли помаци от различни краища на Източна и Западна Тракия. През 2006 г.направих оглед на крепостта Асàр кале, разположена на площ около 40 дка върху висок хълм, северозападно 7-8 км от селото. Самото име на крепостта подсеща, че тя е с античен произход и очевидно е била възстановявана и

преизползвана и през късното Средновековие. Тъй като е разположена приблизително на една линия между крепостите Проватон и Ско́пелос, допускам, че през XIV в. тя е влизала в маршрутното трасе на пътя, по който е минал Григорий Синаит при второто си отиване от Света Гора през Одрин за Парория.

Крепостта е с правоъгълен план, доближаващ се до квадрат, чиито оградни стени са широки 2 метра. По-рано те са били запазени на височина до 2-3 м, но поради използване на камъните за строеж на къщи, сега от зидовете над земята са останали едва 10-20 см. Встрани от тях личат големи насипи от срутени камъни облепени с хоросан и пръснати фрагменти от строителна керамика. В сключените между крепостните стени ъгли е имало квадратни кули, чиито основи личат съвсем слабо след повърхностно разчистване. Във вътрешното дворно пространство откъм източната стена се забелязва голяма купчина от ломени камъни, останали от разрушена сграда, може би някогашна цитадела. Теренното ситуиране на крепостта обхваща целия висок хълм, чийто северозападни скалисти склонове се спускат твърде стръмно над долината на Фъндъклъ дере, ляв приток на Текѐ дере. Северно от крепостта протича малката река *Ашаакъ дере*, вливаща се във Фъндъклъ дере. Южно от крепостта, при водослива на Теке дере с Фъндъклъ дере, сборните води на реката образуват разширение, в което е разположен язовир *Каялъ бараж* с дълбочина 25 м. При строежа му, когато е удълбаван с багери, на дъното му са открити развалини. Според разказа на местни жители, тук е съществувал манастир или голямо селище, край което имало пещера с издълбани в стените ниши. Дошлите от Истанбул археолози намерили много неща, между които голямо количество сребърни монети и керамични съдове, което дало повод да се мисли, че на това място е имало монетарница. Откритите предмети били пренесени в Истанбулския музей. Нямах възможност да посетя музея и да разгледам образци от тях. При обиколката ми из землището на селото, на около 1 км, северозападно от язовирния бряг, попаднах на средновековна еднокорабна църква с кръстовиден строителен план. Стените ѝ са изградени от ломен камък с варова мазилка, като общата ѝ дължина е 17 м, а ширината около 7-8 метра. По-рано северната ѝ стена е била висока 12 м, но сега е запазена само до 6 м, поради вадене на камъни за строителен материал. Около сградата местните жители открили полузаринати в земята големи питоси (зърнохранилища).

В източната част на църквата олтарната апсида е полузапазена, а в северната и южната стена личат остатъци от две странични конхи. В нишата на северната от тях забелязах слаби следи от стенописи, пред-

ставляващи контурни линии изпълнени с червенокафяв, зелен цвят и бледа охра. В южната стена също има странична ниша с остатък от тясно прозорче. Вътрешното пространство в наоса е запълнено от землен насип, примесен с отломки от тухли и камъни, обрасли от бурени. Върху силно разрушената западна стена откъм входа не забязах следи от ниша за патронна икона. Тук около преградната стена между наоса и притвора личи дълбок иманярски изкоп.

Следващият оглед направих в местността *Юкаръ кьой ери* /Горното село/,северозападно от днешното село и недалеч от крепостта, където попаднах на случайно оцелял двукамерен тракийски долмен. Встрани от него водачът ми показа много стари гробища, според него християнски, от които сега по затревените поляни са останали само десетина прости и необработени надгробни камъка, пръснати на разни места. Друг стар некропол с площ около 5 дка има в мест. *Коджа гьоллер*, унищожен около 60-те години на XX в. От него са останали само няколко камъка, а повечето са били извадени и вградени в основите на селските къщи. Върху някои от надгробните камъни имало издълбани надписи, които според селяните не били арабски, а на друга, непозната писменост. Нямах възможност да видя запазени образци от тях.

Трети старинен некропол открихме в местността *Ески мезар* в самия край на днешното село, до новите гробища, където фотографирахме 3-4 цилиндрични каменни колони без капители, високи 1,50 – 2 м, без видими следи от надписи. Според местните жители, по-рано такива колони имало много повече, но били извадени и също вградени като строителен материал в къщите на селото. Изглежда в землището на селото е имало няколко древни селища, едно от които вероятно е било средищен градски център. Без допълнителни проучвания и разкопки на този етап не е възможно да се правят задълбочени изводи за историческото минало на селото.

* * *

На 14 юли 2009 г. посетихме за втори път с. Капаклъ, където миналата година разгледахме три местности с тракийски долмени. Този път местният водач Сабри Сунар ни заведе в местността *Коджа пунар*, на 1 км североизточно от селото.Там попаднахме на останки от старо християнско селище и гробища, оградени с нисък каменен зид. Вероятно селото е било от плетени колиби, измазани с кал, тъй като няма следи от основи на постройки около дола, край който е възникнало. В един от гробовете местни иманяри не са намерили никакви кости, ос-

вен голям железен кръст, дълъг около 20 см. Размерът на кръста носачва към предположението, че е бил от типа на процесийните кръстове, използвани в по-големите християнски храмове.

В другите гробове също са намирани предмети с християнски символи, за които повече подробности не узнах. На 10 метра източно, сред гората попаднахме на разкопана от иманяри християнска гробница, в която са намерени 5 скелета.Според тяхното описание, 2 от скелетите са с християнска ориентация на изток, а другите 3 – са в посока на север. Гробницата, останала без покрив, е само частично разровена от иманярите, които освен метални кръстове са намерили и едно кандило. Всичките предмети, намерени от иманярите са били конфискувани от турската полиция. Несъмнено у местното население остават укрити още много предмети, намерени на различни места, но за жалост те остават неизвестни за науката. Гробницата е с дължина 8 метра, ширина 4 м, като зидовете са дебели около 1 м и запазени в дълбочина до 1,30 м. Стените са покрити със стенописи, които са под нивото на терена и са затрупани от земната маса, свлечена от насипа. Покривът е изцяло разрушен и част от плочите се търкалят наоколо размесени с купчини пръст. Запазена е само една малка покривна плоча в горния десен ъгъл, а останалата част е напълно открита. Оголените зидове са изложени на атмосферното влияние, като дъждовете са свлекли стенописите във вътрешния насип на дъното. Зидовете на гробницата са разкопани от иманярите само в западния ѝ край, докато източният е все още под купчина пръст, под която остатъците от стенописи се намират защитени в земния слой на вътрешния насип. Това временно ги пази от пълно унищожение. Не дръзнах повече да разкривам остатъка от фрески, поради силната влага по стените и опасност от повреждане. Успях да снимам само отделни фрагменти от тях, натрошени и размесени с пръстта по дъното на помещението. С помощта на преводача, събрах около гробницата разпръснати отломки от натрошена строителна и трапезна керамика, които снимах в сборен план. Югозападно от гробницата има празни площи от някогашни ниви, а северозападно от тях на около 2 км сред гората се издигат на три места скални групи, около които има зидове от разрушени сгради. Това място остана неразгледано и го отбелязах върху картната схема за оглед при повторно посещение на района. Подходът към тези скали е по-удобен откъм с. Капаклъ.

Средновековни обекти при с. Кула, Лозенградско

Селото се намира на около 30 км северно от Лозенград, и е разположено сред високите върхове на Странджа, в близост до българската граница. Намира се в карстов район с пещери.

През 2008 г. посетихме землището на селото, водени от местните жители Сейди ага и Исмаил Чанар. Южно от селото се издига верига от гористи странджански върхове: *Картал тепе, Гьокче тепе, Кара укуш, Цръин байр* и *Акъм тепе (Ямурта тепе)*. Между *Картал тепе* и *Гьокче тепе* има следи от сгурия и пещ за топене на желязо, а под местностите *Акъм тепе и Караукуш* се намират пещери. Тук някъде местни иманяри разкопали гробница и намерили: глинени лампи, паници със светло оцветени растителн орнаменти и човешки кости.

Следи от средновековни селища има на три места, най-голямото от които е на продълговатия рид *Гола бърчина*, разположена в посока изток – запад, заобиколена от двете страни от речните долини на *Дермен дере* от север и *Долап дере* от юг, с притока му *Дълбук дере (sic!)*. По течението на *Дермен дере* се намират останки от много воденици, край които е било второто древно селище в мест. *Лозето*. В скалите на *Долап дере* се намират други 5-6 пещери, на една от които в тавана имало забита голяма чивия (железен клин), а в стената издълбан рафт и отвор за излизане на дима от огнището. Покрай брега на Долап дере са останките от третото изчезнало селище също с воденици и тепавици. Според разказите на местните жители, през землището на с. Кула минават два римски пътя, чиито трасета на този етап е невъзможно да се проследят в детайли. Със сигурност се знае, че единият път следва посока от юг на север към Факия и Средец, зад българската граница. Вторият римски път върви по билото на продълговатия рид *Гола бърчина*, разположен западно от селото, между речните долини *Дермен дере* и *Долап дере*. При частично извършения през 2008 г. теренен обход на рида, попаднахме на 500 метра запазен участък от втория римски път с направление югоизток – северозапад. Около трасето му има крайпътна колона с размери: височина 1,40 м и ширина 1 метър, с издълбан на нея неясен надпис. Наоколо почти на всяка крачка гъмжеше от отровни змии, което създаваше сериозни затруднения в теренната работа. По протежение на пътя, по южния склон на рида открихме следи от старо селище и голямо гробище на площ около 1,5 дка, с десетки малки и големи надгробни могили, обрасли с гора. При иманярски разкопки тук са намирани метални кръстове, сребърни и медни гривни, ножове, керамика и др. Очевидно тук са развалините на римска пътна станция, около която по-късно изглежда е възникнало голямото средновековно селище.

Названието на някогашната пътна станция може да се възстанови след разчитане на надписа върху милеарната колона и сравнителен анализ на римската пътна мрежа, отразена в императорските итинерарии от I-II век. Името на изчезналото средновековно селище също остава в неизвестност.

На 1 км североизточно от селото е крепостта *Дьомѐка калесѝ*, от която на юг също се откриват следи от римски път със запазена трикилометрова настилка. Изглежда този участък е продължение на един от двата горепосочени римски пътя. Очевидно той е отвеждал към крепостта при недалечното село *Пѝрго* (дн. *Гечѝтазъ*), а оттам е слизал на юг към с. Койва, където се е пресичал с хоризонталния римски път, идващ откъм връх *Демѝркапия*, край Ковчаз, през *Стѝрга дересѝ* за Дерекьой.

Пак североизточно, на 3-4 км от село Кула, се намира друга местност *Аязмà*, където старото българско население от околните села някога е правело панаир. Несъмнено там има останки от някаква църква или оброчище, но поради труднодостъпните места и липсата на достатъчно време, не успяхме да направим подробен оглед на тези обекти. В края на *Гòла бърчѝна* се намира местността *Какàчова лювàда*, където попаднахме на основи от сграда, със заоблен профил на челната страна, ориентирана на север и вход от юг. Местните жители помнят, че преди години тя е имала сводест покрив от бигорни камъни и землен насип, които сега са сринати. Състои се от едно помещение с дължина около 8 метра, ширина 2.20 м и дебелина на зидовете до 0.5 м, изградени в основата си от масивни обработени квадри, смесени нагоре с по-дребни камъни. Около 2003 г. зидовете били разкрити на дълбочина 4 метра, а сега височината им е запазена едва до 1 м, което говори за интензивна иманярска дейност и разнасяне на камъните за строителен материал. Тъй като сградата е ориентирана на север, а не на изток, може би тук се касае за късноантична гробница, вероятно ограбена още в древността. Според местните жители, под пода на древната сграда имало още едно помещение. Според други непроверени твърдения, намиращата се на 300 метра по-надолу пещера в дола Домуз дерѐ била свързана чрез подземен тунел с намиращото се на северозапад *Кючук кале*. Галериите на пещерата били преградени със зидове от каменни блокове, образуващи четири помещения. Смятам, че тези твърдения са плод на мечтателно въображение у местните жители и не отговарят на истината. Все пак, при наличие на достатъчно време за теренен обход, достоверността на съобщението може да се провери.

Византийски крепости при с. Сàзара, Лозенградско

Село Сàзара (дн. Чукурпънар) се намира на около 30 км, североизточно от Лозенград и на 25 км, източно по хоризонтална линия,от с. Койва. Разположено е в планински терен между съседните села Армаан и Бейпънар и е отдалечено на около 15 км, южно от българската граница. Долината на р. Паспалà дере разделя землищата на селата Армаàн и Чукурпънар в посока север – юг. Над долината на тази река от североизток на югоизток се извисява планинска верига от редуващи се гористи хълмове, носещи имената: *Калъч тепе, Карлък тепе, Чиплак тепе, Хайдут тепе, Йован тепе* и *Ергеле тепе.* Като изходна точка за достигане на тези местности ни послужи с. Армаан, откъдето тръгнахме с нашия водач Джамал Явуз. Поради непроходимостта на терена, успяхме да достигнем с кола само до блатистите участъци в долината на р. Паспалà дере. В намиращите се там запустели ниви открихме заринати в земята огромни глинени долиуми (кюпове), използвани някога за житници. Наоколо личаха следи от зидове и стари гробища на няколко места в долината, около която до XIX в. са били разположени български села. Поради труднодостъпния терен и ограниченото време, нямахме възможност да посетим отдалечената местност *Карлъ̀ делѝк*, в която според думите на нашия водач, имало скала с древен надпис, носеща името *Язълъ̀ таш* (Писания камък). В съседната местност *Кòнско пѐтало*, пак в южна посока, е открито издълбано в скалите изображение на подкова и други знаци, за които не можахме да научим повече и останаха за оглед при друг благоприятен случай. Насочихме се към двете крепости *Буюк кале* и *Кючук кале*, северозападно на 3-4 км от с. Чукурпънар, останали до сега неизвестни за българската наука.Те се намират в горната и долната част на продълговатия и стръмен рид *Бърдото*, заобиколен от изток от *Кàйн дере*, а от запад от *Карà дере*, притоци на *Паспалà дере.*

След като прегазихме река Паспалà дере, продължихме пеш натоварени с тежките раници в южна посока по стръмния северен склон нагоре към рида *Бърдото*. Преминахме покрай група малки пещери и след около час се озовахме при останките на долната малка крепост *Кючук кале.* Малко по-нагоре достигнахме седловината *Калѐ дюсдỳ,* разположена между двете крепости.Тук открихме множество фрагменти от керамични съдове и тухли, пръснати на площ около 1-2 дка върху карстовия терен. Особено много те бяха около отвора на вертикална (шахтова) пещера, от която може би водят подземни странични галерии към съседните пещери, разположени в периферията на рида. Тези разклонения са характерно явление за подземните кухини в карстовите

райони. Ако това се окаже вярно и тук, тогава може да се очаква наличие на катакомбен тип укрития, свързани с двете околни крепости? Вероятно това селище е било обитавано от войниците на крепостния гарнизон, обслужвал двете крепости, където междинно разположените пещери са били използвани за убежища и складове. От периферните пещери може да се слиза за вода по стръмните скатове на рида *Бърдото* към страничните долове, означени с имената *Каин дере* и *Кара дере*. По западния склон над *Кара дере* открихме двувходна хоризонтално разположена пещера, чиято подземна връзка с вертикалната шахтова пещера за сега остава хипотетична. Успяхме да направим частични измервания на тази периферна пещера, според които общата ѝ дължина е около 11 м, ширина 5 м, и вариращa височина 1,70 м. В най-широката си част пещерата образува вътрешен купол, чиито размери са 5/6 м и височина 3,20 м във върхната му част. В дъното има снижаващ се междинен проход към друго помещение, където е изходът от другата страна. Двата входа са с вариращa ширина между 2 и 3 м, определяна от релефните издатини на скалата.

Продължихме огледа по-нагоре по рида, като достигнахме най-високата билна част, където е разположена по-голямата крепост *Буюк кале*. Тя има форма на правоъгълник, с обща площ 8-10 дка, чиито крепостни стени следват променливите очертания на скалистия релеф, от който има отлична околовръстна видимост към съседните върхове и долини. Както долната, така и тази крепост се намира в окаяно състояние, тъй като зидовете ѝ са запазени едва 20-30 см над земята. Сравнително по-съхранени са малки участъци от южната крепостна стена, където се намира главната порта, фланкирана от две издадени навън полукръгли кули. Зидовете там са оцелели на височина до 50-60 см, затрупани от дебел пласт пръст, обрасли с дървета и храсти. От входа в южна посока слабо личат контурите на стар път, от чиято настилка тук-там са останали камъни. Вляво по склона, извън южната крепостна стена, открихме останки от свод на затрупан подземен тунел, който е служел за незабелязано излизане от крепостта, но може да се окаже, че е част и от канализационна система. Уточняването на предназначението му ще стане след провеждане на разкопки в този сектор на крепостта[568]. Вътрешното оградено пространство е изпълнено с големи плочести скали и земни насипи, обрасли с трева и храсти. На повърхността не се забелязват основи от сгради, но за това пък се откри друга пещера. В нея се влиза през вход широк 1,50 м и висок 1 м, разположен в скрита вертикална траншея, дълбока около 2 метра. Вътрешното пространство на пещерата е с неправилна форма, чиято ширина варира около 5 метра,

а в дълбочина достига до 6 м. В дъното ѝ вдясно се вижда наклонен проход, издълбан в пода, който преминава в подземен тунел, запушен от срутен скален блок. Зад него едва се вижда продължението на прохода. Твърде вероятно това да е остатък от втори подземен тунел, който е минавал под източната крепостна стена и е извеждал навън към дълбокия дол на *Каѝн дере*. Обходът на останките от крепостните стени показа, че те са изградени от ломени камъни, свързани с варов разтвор. Местността е рядко посещавана и е обрасла с храсти и гъста гора.

Средновековна трикорабна базилика и старо селище около с. Петра, Лозенградско

Селото се намира на около 12 км северозападно от Лозенград и днес е познато с турското му име Каялъ. Районът около него е богат на непроучени достатъчно исторически старини от различни епохи. Североизточно от селото, върху скалиста височина се намират останките от средновековната крепост *Пе́тра (Пе́тра)*, която не успяхме да разгледаме, поради малкото време, с което разполагахме. Тя е разположена на древния римски път, разклоняващ се от Диагоналния и свързващ крепостите *Никица* (дн. Хавса) – *Петра* – *Скопелос* – *Русокастро*[569].

За *Пе́тра* (тур. изговор *Бе́дре*) има съвсем кратки сведения, пръснати в няколко извора, където крепостта се идентифицира с дн. с.*Каялъ*, като се посочва, че тя се е намирала в околностите на *Ско́пелос*. Съвременната турска ойконимна форма *Каялъ* (< kayalı ‘каменист‘)е калка на византийския кастелоним *Пе́тра* < гр. *пе́тра* ‘камък’, поради релефните особености на терена, зает от множество огромни скални блокове с плочеста и овална форма. На друго място *Пе́тра* се споменава във връзка с посещението на св.Еварест в средата на IX в, където пребивавал и някакъв български отшелник с име Йоан[570] (Повече за св. Еварест виж при абзаца на с. 91-92) .

През 2008 и 2009 г., при двукратното посещение на с. Каялъ с ръководения от мен изследователски екип, проучихме няколко обекта в землището на селото. Първият от тях е античен некропол в местността *Бешѝк таш*, намираща се край пътя за Лозенград. Местността представлява обширно карстово поле с надгробни могили, една от които заварихме разкопана. Под нейния насип личаха очертанията на две помещения с остатъци от големи дялани каменни плочи. На 20 метра встрани от нея, попаднахме на друга подобна гробница, със запазен насип, под който зееше пробит съвсем малък отвор. През него едва успях да вкарам обектива на фотоапарата, с който снимах напосоки част от

вътрешно помещение. На фотоснимката се прояви само единият ъгъл от камерата, в който се виждаше струпана малка купчина сено, най-вероятно остатък от леговище на дивеч. Съдържанието на другите ъгли в гробницата остана неизвестно, поради невъзможност за разкриване на насипа и проникване във вътрешното пространство.

Вторият посетен обект, който несъмнено е съвсем близо до крепостта *Пѐтра*, е местността *Сиврѝ кая*, намираща се западно от с. Каялъ и състояща се от група високи гранитни скали над язовир *Каялъ бараж*.Той е разположен по течението на река *Текѐ дерѐ*, която според Аянов е идентична с древната река *Контадесдос,* най-голям приток на р. Ергинос (дн. Ергене*),* спомената в съчинението „История“ на Херодот[571]. На върха *Сиврѝ кая*, върху огромна плоска скала е издълбан кладенец с кръгъл отвор и диаметър около 1,10 м, запълнен с дъждовна вода. Дълбочината му не можахме да установим, поради липса на средство за измерване. Няколко метра по-надолу по хълма попаднахме на вградено между скалите зидано помещение, представляващо надлъжно засводена камера с правоъгълни основи и цилиндричен свод, чиято челна страна е ориентирана на изток. Строителният план на сградата напомня ранносредновековна еднокорабна църква или гробница, може би преизползвана в следващите векове (?)[572]. Източната ѝ стена е силно разрушена и малкият запазен участък от нея не позволява със сигурност да се търси остатък от абсида. Размерите на помещението са: дължина 4,50 м, ширина 2,10 м и височина около 4 метра. Страничните стени навсякъде са запазени на височина 1,5 м със зидария от ломен камък, смесен с малки парчета тухли, споени с хоросан. Отвътре стените са покрити с розова мазилка с дебелина 1-2 см, смесена със ситно счукани тухли. Тази строителна техника определено насочва хронологията на обекта към XII-XIV век. Подът на камерата е затрупан с насип от пръст, смесена с парчетата от натрошена мазилка на срутения свод, който се е издигал на височина около 4–4,5 метра. В северозападния край, под огромната грамада от масивни овални скали открихме естествен проход, дооформен като подземен коридор с дължина около 12 метра, свързващ пода на помещението с външното пространство на скалния масив. Отвън в южното и югоизточно подножие на *Сиврѝ кая*, на територия около 10-15 декара, попаднахме на останки от голямо селище. Наоколо намерихме железни върхове от стрели, копия и множество керамични отломки от строителна и трапезна керамика от XII-XIV в., но се срещаше и по-стара тънкостенна, със сиво-черен цвят без глазура. Сред храстите се търкаляха масивни, обработени каменни квадри от по-стар, вероятно античен градеж. Поради оскъдното време, нямахме възможност

за теренен оглед на широк фронт по терена, където несъмнено биха се открили още много материални следи за историческата хронология на селището.

Следващият обект, който посетихме беше местността *Караѣък тепе*, която представлява камениста височина, разположена на 2-3 км западно от с. Петра. Върху една от големите скали на каменистия връх личи издълбана правоъгълна дупка, подобна на каменен гроб. В подножието на хълма, в североизточна посока се простира обширна гола местност от около 20 дка, заета от разпръснати скални групи, състоящи се от грамадни плочести и овални гранитни валуни, придаващи на района пустинен релеф. Наоколо целият терен на голямо разстояние е осеян с множество фрагменти от строителна и битова керамика. Според съхранено местно предание, на това място е съществувало голямо средновековно селище с манастир. Обектът не е проучван от български учени до сега. При направения теренен обход на много места попаднахме на основи от сгради с купчини натрошени тухли и керемиди. В непосредствена близост до тях е разположена трикорабна базилика със зидове от ломени камъни и хоросан, които в основата са запазени на височина от 1,40 до 1,78 м. При огледа на църквата заварихме местен иманяр да разкопава пространството около абсидата и външната стена на северния кораб. Пред нас се откриха средновековни погребения с кости, керамичен материал и няколко медни византийски монети, които снимахме със съгласието на местните водачи. Според разказа на турския иманяр, тук са намирани преди време и други църковни предмети, които са изкупени от местни антикварни търговци от Истанбул и Одрин. За съжаление, месеци преди да дойдем, останките от стенописите заедно с мазилката са били свалени и отнесени някъде от група хора, за които се надяваме, да са били археолози от музеите в Истанбул или Одрин. Върху оголените вече стени намерихме само нищожни останки от фрески, състоящи се от декоративни линии, оцветени в жълта и червена охра, бледозелено и сиво. Поради това, не успяхме да установим патронното име на църквата, нито годината на построяването ѝ. Тя е с класически базиликален план в малки пропорции. Дължината на наоса заедно с олтарното пространство на централния кораб е 8 м, а ширината – 6,57 м. Наосът е разделен на три части с четири зидани квадратни пилона, разположени симетрично един към друг. Централният кораб е с ширина 2,30 м, южният кораб – 2,10 м и северен – 2,17 м. Дълбочината на олтарната абсида на централния кораб е 1,30 м, а на абсидите на северния и южния кораб е 0,80 м. В западната част на църквата е оформен притвор с ширина 3,30 м, в който се намира входът към централния кораб, фланкиран от два

камъка с гнезда за осите на врата, която не е запазена. Северната стена на притвора е силно повредена, като е запазен само малък участък от зида с височина 1,10 м.

Запазените на малка височина зидове на църквата не позволяват да се твърди със сигурност от какъв архитектурен тип е базиликата – засводена или куполна. Според Б. Филов, засводената базилика е разпространена през старохристиянската епоха до края на VI век и нейно отечество е Мала Азия. Освен това, допълва авторът, „първоначалният вид на старохристиянските засводени базилики не може да се възстанови поради разрушените покривни конструкции, които са два типа – елинистичен, с по-висок главен кораб и ориенталски, при който и трите кораба са поставени под един общ двустранен покрив[573]. Повече данни за хронологията и предназначението на базиликата при с. Петра и селищната агломерация около нея може да се получи след провеждане на археологически разкопки, при които е възможно да се открият и епиграфски паметници. В археологическото пространство на това обширно средновековно селище се вписва и разположеният югозападно на 1-2 км скален комплекс с внушителни размери на каменните блокове. Вероятно намиращата се под него пещера с името *Кечù маарà (Козя пещера)* е била свързана в миналото с някаква обредна култова практика. Местността също се нуждае от подробно спелеоложко и археологическо проучване.

Новооткрит епиграфски паметник при крепостта Хераклея край с. Раклица, Лозенградско

Развалините на тази все още непроучена археологически крепост се намират на около 6-7 км северозападно от Лозенград и на 2-3 км източно от българското с. Раклица (дн. тур. Ериклидже), Лозенградско. На Балканския полуостров преди векове са съществували още няколко ранносредновековни крепостни града с името *Хераклея*. Най-известните от тях: *Ираклия* (ант. Перинт, дн. Ерекли) на Мраморно море; *Хераклея Линкестис* при гр. Битоля в Македония; *Хераклея Понтийска* на брега на Черно море в дн. Турция; *Хераклея Синтика* при с. Рупите, Петричко в България.

Два от гореизброените града се намират в Източна Тракия. Единият от тях е посоченият по-горе *Ираклия (Перинт)*, за който изглежда става дума в списъка на светците от мартиролога на Източната църква, където фигурират имената на св. Хермес и св. Филип от ***Хераклея*** (курсивът мой, Д. Л.), чиято памет се чества на 22 октомври. На друго място

се споменава за мъченичеството на епископа на ***Хераклея***, пострадал в Адрианопол за християнската вяра по време на гоненията на император Диоклетиан[574].

Вторият крепостен град със същото име *Хераклея* при дн. с. Ериклидже, Лозенградско, е идентифициран от нас чрез топографски анализ на терена, където извършихме и оглед на подемен археологически материал – строителна и трапезна керамика, костен материал, квадри, тегули и един епиграфски паметник. За тази крепост *Хераклея* почти нищо не се споменава в трудовете на български учени. За селото, обаче има няколко кратки бележки, оставени от Б. Филов. До 1913 г. то е носило името *Раклица*, наброявало е 60 къщи и било известно като твърде старо. В околностите му са намерени антична могилна гробница и четири църкви: *Св. Илия, Св. Костадин, Св. Петка и Св. Ефотида.* Според местни селяни, в близост до древната църква Св. Илия се намират останките от стар град, а самата местност носи името *Къркклѝсе*[575]. Показателно е, че в землището на селото е споменат древен град в едноименна местност *Къркклѝсе*, турска калкирана форма на византийското име на Лозенград – Σαράντα Εκκλησίων (*Саранта еклесион = 40 църкви)*. За съществуването тук на епархия с това име се съобщава в исторически извори, анализирани в научна книжнина, останала недостъпна за преглед[576]. На друго място се съобщава, че Лозенград „във византийско време“ се е наричал *Καρποδαίμων* [577], очевидно тракийско име със значение „Скален град“, съдържащо втора част субстратната глоса *δαίμων*, подобно на трак. *Ускудама* „Воден град“ (дн. Одрин).

Според нас, твърде възможно е селяните да назовават *Хераклея* с турското *Къркклѝсе* – калкиран изговор на *Саранта еклесион* (= ант. *Καρποδαίμων*), заради многото останки от средновековни църкви около крепостта, подобно на недалечния Лозенград, около който също е имало църкви. Това може да се потвърди или отхвърли след като се извършат археологически проучвания около самата Хераклея, която може да се окаже, че също е била епископски център през ранновизантийския период. Не е изключено двупосочно движение на преселници от околностите на изчезналия древен град в мест. *Къркклѝсе* при Хераклея (с. Раклица) и *Къркклѝсе* (дн. Кърккларели, Лозенград).

В статия, посветена на освободителното движение в Одринско, П. Маджаров пише, че по това време в село Раклица е имало 100 български къщи, начално училище и църква. Споменават се и няколко местности, една от които е крепостта *Хераклия*[578]. В миналото село Ериклидже е било българско и до 1913 г. е носило името *Раклица.* За него се споменава накратко и в етнографски изследвания от XIX в., как-

то и в трудовете на Л. Милетич[579]. Крепостта е разположена на площ около 10-15 дка върху хълм, опасан от трите страни от речна долина, осеяна от едри гранитни скали. Североизточно от нея, в мест. *Ески йолу* има следи от стар път, чийто останки личат между днешните села Ериклидже и Каракоч. Той води в северна посока към землищата на следващите села Кадъкьой и Ериклер, където също има друго градище. От запад крепостта *Хераклея* е опасана от меандрите на река *Теке дере* със следи от стар мост и някогашна воденица. Зад дълбоката и тясна речна долина, на около 1-2 км също на запад се издига гол платовиден скалист хълм, зад който са местностите *Иран тепе* и *Карамък тепе*. Зад тях е разположено с. Каялъ, което както Хераклея = Ериклидже, също е калка на някогашната византийска крепост *Петра*, недалеч от селото, произнасяна по-рано на турски като *Бедре*.

От юг към крепостта Хераклея е водел друг път, по чиито калдъръмени следи минахме при първоначалното посещение на обекта[580]. В северния склон на крепостния хълм има изобилие от извори, където може да се търсят останки от водопровод или следи от други древни водоснабдителни съоръжения.

Възможно е името на тази *Хераклея* да е свързано мемориално с възстановителните и строителни дейности от времето на византийския император Ираклий (610-641 г.). Името на крепостта е наследено в деминутивна славянизирана форма, съхранена в самото название на селото: *Раклица* < **(Хе)раклица* <*Хераклея*. То е образувано с наст. *-ица* и има структура, подобна на тази в кастелонима *Никица* <*Никея, Малка Никея* (дн. град Хавса), някогашна пътна станция (различна от другата *Никея* във Витиния), разположена на Диагоналния път между Адрианопол и Булгарофигон (дн. Бабаески). По-късно формата *Раклица* е фонетично заменена с днешния ѝ турски изговор *Ериклидже* < *Хераклидже*, с типичната суфиксална субституция на славянската наставка *-ица* >*-дже* под влияние на тур. суфикс *-джа*. Така от славянизирания византийски кастелоним *Хераклица* се е образувал на тур. езикова почва ойконимът *Ериклидже,* който неоснователно е сближен по народна етимология с̀ турската дума *eriklik* ‘сливак‘. Подобни случаи на турцизиран изговор на славянски имена чрез семантична и афиксална субституция има и при други исконно български топоними и ойконими като *Емо́на*> *Еминѐ*, *Рѐтица* > *Ретиджѐ, Дупница* > *Дупниджѐ, Оряхово*> *Ряховдже* и др.

Според разказа на местния овчар Неджми Шафак от съседното с. Каялъ, през 60-те години на XX век кулите на крепостта Хераклея при с. Раклица били все още запазени на височина до 10-12 метра. В

стените ѝ личали отворите от врати и прозорци на два етажа. В следващите десетилетия обаче стените били разрушени, а камъните – използвани за строителен материал в селото. Сега от основите на кулите са останали само 20-30 см над повърхността на земята. Значително по-добре е запазена част от южната крепостна стена, която на места достига височина до 4-5 м. На това място, преди няколко години същият овчар Н. Шафак разкопал гроб с четири човешки скелета в подножието на югозападната крепостна стена. Върху ръцете на единия от тях, явно на жена от византийската аристокрация, имало златни гривни с гравирани християнски фигури на светци, а при главата били открити един чифт сребърни обеци. Върху другите три скелета били намерени бронзови и железни гривни. Вероятно това са останките на хора от по-низшето обществено съсловие. Едни системни разкопки биха разкрили цялата селищна инфраструктура и църковни постройки от Средновековието на това място, край което личат следите от настилката на стар римски път, несъмнено използван и в следващите векове.

* * *

Южно, под крепостната стена на Хераклея, по скалистия стръмен склон, надвесен над каменистото корито на пресъхнала река открихме неизвестен досега за българската наука средновековен гръцки надпис. Той е издълбан с масивни букви върху гранитна скала със скосен профил, имаща обща ширина 2 м и височина 4 м. Над епиграфския паметник е издълбан кръст с размери: височина 18 см и ширина 12 см. Буквите в надписа имат вариращa дължина на вертикалните и хоризонтални хасти между 5 и 8 см. Не ни е известно досега паметникът да е бил публикуван в турски специализирани издания по епиграфика или археология.

Надписът се състои от пет реда, в които буквите са изписани с обичайната декстраверсна (дясна) ориентация на хоризонталните щрихи. Овалният и на места квадратен контур в щриховата конфигурация на някои букви е белег за архаичност на паметника, позволяваща ни да го отнесем приблизително към VII-IX век.

Всъщност това е един епиграфски паметник на гръцки език, вероятно от ранновизантийската епоха, чийто текст е с едри букви.

Първият ред от надписа се състои от две половини, разделени от вертикалната хаста на вдълбания над надписа четирираменен кръст, който е отлично запазен. Двустранно на него, отляво и от дясно има две пресни лакуни, резултат от остъргването на думите в реда. По разказа на местен жител, допреди 3-4 години, този ред е бил съхранен в добро състояние, но сега думите в двете му половини са почти изцяло унищо-

жени. Само под едното рамо на вдълбания кръст, личи малък остатък от хоризонтална хаста на буква, напомняща **Г** или **П**. Поради силната повреденост на първия ред от надписа, нямаме възможност да твърдим, че тук е стояла обичайната за лапидарните паметници вербална инвокация: *Во имя Отца и Сина и Светаго Духа*... позната ни от много други епиграфски образци[581]. Изглежда тук заместителната функция на символична инвокация е поета от добре запазения кръстен знак, издълбан в средата над първия ред. Щриховият контур в краищата на четирите му рамена завършва с триъгълни декорации, което е характерно за ранновизантийската епоха. Изобилие от такива кръстове намерихме издълбани върху стените на пещерната църква при с. Яна (дн. Кайнарджа), Бунархисарско; в абсидите на двата манастирски комплекса в пещерната долина *Лъпа дере*, северозападно от гр.Виза и в галериите на големия пещерен манастир „Св. Николай Чудотворец“ от VI в. при гр. Мидия на Черноморския бряг. Срещат се и в гръцки надписи върху византийски оловни печати от X-XII век, намерени около Преслав и на други места[582]. В своята „Хроника на византийската епиграфика“, палеографът Denis Feissel се спира на редица византийски образци от паметници с подобна архаична графика от Адрианопол, Перинт, Енос и др., характерни за ранното Средновековие[583]. На особеностите на християнската графика в България обръща внимание в своите трудове и D. Mazzoleni[584].

Триъгълните краища в контурната графика на кръста от Хераклея, заедно с квадратния профил на буквите, е несъмнен показател за старинност на надписа, който можем да отнесем приблизително към периода между VII и IX век.

„ЕГОТ ✝ ГРІ
ГОРІСА
ПЕААТІС
ІЕПНКО
ТОНКО“

Надписът в тефтерчето на местен овчар

Преди заличаването на думите от първия ред обаче, местният овчар Неджми Шафак е успял да ги види в неповреден вид и да ги начертае в тефтерчето си, където изглеждат така: ЕГОТ ✝ ГРІ. Естествено не можем да се доверим напълно на този случаен запис, направен съвсем произволно от необразован човек, но все пак намерихме някои опорни точки за нашите догадки. Ето нашият опит[585] *Лалчев,*

Д., Н. Шаранков. Новооткрит ранновизантийски надпис от Източна Тракия. – сп. Археология, 2012 г. (под печат) за линейна сегментация и частично възстановяване и разчитане на текста според естампажа, снет от оригинала върху скалата:

Ἐγὸ ✝ Γοι-
γόρις ἀ-
πελάτις
ιε ρα. .κα- (?)
τόν ….ο (?)

Разчитане според естампажа на скалата

1. В записа от тефтера на овчаря първата четирибуквена дума, отбелязана вляво от кръста на първия ред, не е особено ясна, понеже втората й буква е начертана с латински шрифт F, а четвъртата (последна) е T, от което се получава неясната форма „ефот". Не може също да се твърди, че с тези начални четири буквени знака е отбелязана някаква година, тъй като мястото й обикновено е в средата или в края на текста, но никога пред графическата инвокация. Следователно в надписа, според нас, не е отбелязана годината на изсичането му в скалата. Също така малко вероятно е на това място да стои гръцката дума ἔφορ(ος) 'надзирател, страж, защитник' от стгр. ἔφορεύω 'ефор съм, надзиравам, пазя' (СГБР 1992, с.338), макар че семантиката на тази гръцка лексема съответства на скалата под самата отбранителна крепостна стена. Тъй като втората буква е предадена от местния записвач като F, каквато графема не съществува в гръцкия, тук би трябвало да възстановим някоя сходна гръцка буква. Затова като по-правдоподобно тълкуване, съобразено с общия смисъл на текста, бихме могли да предложим втора версия на разчитане, според която епиграфският паметник започва с начална дума гръцкото лично местоимение ἐγὸ(=ἐγώ) 'аз'. Четвъртият знак в думата, записан от овчаря като T, вероятно е предизвикан от объркване със щрихите на кръстния знак, тъй като точно преди кръста все още се забелязват незначителни следи от кръгла буква, т.е. между O и кръстния знак не би трябвало да има друга буква. Освен това в наличното върху камъка място трудно биха се вместили цели четири букви.

2. Γριγόρις= Γρηγόριος. От издълбаните на първия ред след кръста следващи три букви, принадлежащи на това лично име, е запазена частично само първата Γ, а следващите две PI сега са изгубени. Следователно тук е била началната морфема Γρι-, а пък останалата

част -γόρις от антропонима продължава на втория ред. Изписването на това мъжко име с -ις, вместо с -ιος представя обичайното за късния гръцки език изпадане на омикрона, което се среща преди всичко при личните имена от второ склонение и е често срещано още през II-III в. сл. Хр. Поради итацистичното произношение на η > ι (след V век сл. Хр.), имената на -ις впоследствие са се уеднаквили с мъжките лични имена на –ης и са изчезнали като самостоятелен склонитбен тип. Подобно изпадане на омикрона се е разпространило и върху умалителните съществителни имена от среден род на -ιον, които след изпадане и на крайното *ню* са дали един от най-характерните склонитбени типове в съвременния гръцки[586] *Mihailov, G.* La langue des inscriptions grecques en Bulgarie. Phonétique et morphologie. Sofia 1943, 54; *Бешевлиев, В.* Историческа граматика на гръцкия език. I. Фонетика и морфология (съществително и прилагателно). София 1939, с. 233. Както проличава от изписванията на ἐγὸ, вместо ἐγώ, Γριγόρις вм. Γρηγόριος, ἀπελάτις, вм. ἀπελάτης, явно авторът на текста използва за означаването на звука і само буквата йота, а за о - само омега[587] За подобна практика в първобългарските надписи срв. *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. С. 1992, 49-50.

3. В края на втория ред, след личното име Γριγόρις, следва празно място, колкото за една буква. Тя е силно изтрита и едва личи контурът й върху скалата. Би могла да се възстанови като алфа, означаваща началната фонема на думата ἀπελάτις ‘войник‘, която продължава на следващия трети ред. Очевидно тази дума се отнася за войник от наемния корпус на византийската армия в крепостните гарнизони. Като войници (stratiotika ktemata), апелатите[588] Oxford Dictionary of Byzantium, vol. I, ed. by A.P. Kazhdan. New York – Oxford 1991, p. 127-128 са рекрутирани подобно на другата категория наемни войници – *акритите*, набирани за граничари измежду арменци и грузинци за охрана на източните граници на Империята. В западните й предели апелатите са известни и с името хусари.

4. Четвъртият ред започва също с масивни квадратни букви ***I E***, след което следва не особено ясно буквено съчетание, (може би лигатура ?) , чието разчитане е допълнително усложнено от зацапването на буквените хасти с пастелна креда от местни посетители, пребивавали тук преди нас.

Каква дума би могла да се крие на това място ? Според нас, тук би трябвало да стои гръцкото съществително *ιέραξ* ‘ястреб’ (ἱεράξ стгр.), изписано на скалата като **I E[….]КС** . В края на думата ясно се открояват с архаичното си изчертаване буквите **КС**, при които **К** е

с масивни хоризонтални хасти, а пък **С** има извит като скоба щрихов контур, подобен на другите букви **С** в горните редове, обаче с малко потясна елипсовидна форма, която може да е остатък и от едно архаично **А**.

Ако действително тук стои думата *иѣракс*, известната в българските диалекти гръцка заемка *гера̀к* 'ястреб' с преход на началния *йот* в българско *г*, тогава трябва да отбележим, че в надписа крайното гръцко *ξ* 'кси' е субституирано с буквосъчетанието **КС**. Лексемата е отбелязана с облик *гѣрак* 'граблива птица, ястреб, сокол Astur', стб. ѥракъ, от стгр. ἱεράξ , умал. ἱεράκιον, от ἱερός 'бърз, устремен'[589]. За употребата на тази гръцка лексикална заемка в западнобълг. диалекти срв. *гера̀к* и производни форми: *геракѝня, герекѝна* – от нар. гръцки γερά̀κι , производно от стгр. *ἱέραξ* , заето и в алб. gjeraqinë 'ястреб' ; в местни имена *Герекинята,*склон при Костандово, Пазарджишко, *Герекѝнски гьол* между Стрелча и Панагюрище, *Геркиня*, рид между Доспат и Барутин /БЕР т.1:237/; местното име *Геракарь* в текст от Кумановско: надь гєракара от 1349 г. [590].

Тъй като надписът се намира върху скала, надвесена над естествения воден ров, разположен под останките от южната крепостна стена на Хераклея, може да се предполага, че на това място е имало наблюдателен пост. Ако това се потвърди, тогава този надпис може да е изсечен от византийски войник, който е вложил алегоричен смисъл в съдържанието на думата *ἱέραξ* 'ястреб, герак', или пък длъжността му е била на *геракар*, т.е. ястребар, опитомител на ловни ястреби, което е малко вероятно. Освен това върху скалата не открихме никакво издълбано изображение или каменоделна пластика на подобна птица. Въпреки гореизброените примери, не можем да се доверим на тази етимология, поради което в края на четвъртия ред на мястото на последната буква, вместо сигма сме склонни да очакваме буква алфа, като част от някаква глаголна форма. Въпреки че отвесната хаста на тази алфа не е добре запазена, полукръглата ѝ част е прекалено тясна и хоризонтално издължена, което подхожда повече за нея, отколкото да представлява сигма. Това се вижда много добре при съпоставка със сигурните сигми на ред 2 и ред 3, където те са широко отворени, поради което се наричат още „лунарни" сигми. От това би следвало, че в края на думата от четвъртия ред, след началното съчетание *ιε-* и следващата неясна лигатура, вместо „кс" по-вероятно е отбелязана гръцка морфема *-κα*, в която алфата по всяка вероятност представлява остатък от глаголно окончание за първо лице, единствено число, в аорист или перфект.

5. В последния пети ред, започващ с морфемата **ТО**, би трябвало да очакваме допълнение към глаголната форма от предишния ред; затова

интерпретираме началните букви като определителен член за среден (-τό) или мъжки род (-τόν) във винителен падеж, единствено число, който е бил следван от съществително име. Поради дискусионната междинна лигатура между Н (ета) и П (пи), глаголната основа засега остава с неясна семантика.

Частичната реконструкция на епиграфския паметник е следната:

Ἐγὸ Γριγόρις ἀπελάτις ιερα [..] κα τόν [....] ο.

Приблизителен превод: „ Аз Григорис войникът ...".

Според нас, съдържанието на този паметник има предимно мемориален, отколкото летописен характер. Краткият му текст съдържа съобщение, вероятно отнасящо се за отделен наблюдателен пост от южната отбранителна стена или за цялата крепост *Хераклея*. Твърде възможно е надписът да е бил изсечен в скалата по някакъв реален повод. В рамките на хипотетичните догадки това би могло да бъде появата на птици (ястреби, орли) върху скалите, или пък просто тук се крие някакъв метафоричен образ, свързан с крепостните стени и охраната им от войници. Известен е алегоричният образ на инсигнията с двуглавия орел върху византийското императорско знаме, символизиращ царската власт и сила[589] Дончева-Петкова, Л. Цит. Съч., 1996, с. 96-102. Подобен смисъл е вложен и в изображението на борещият се със змията орел, изобразен върху подовата мозайка на двореца Влахерна от VI в. в Константинопол, където се визира борбата на ранната църква с остатъците от езичеството и ересите. При скалния надпис от *Хераклея* този алегоричен символ може би се покрива с емблематичната семантика на издълбания върху скалата четирираменен раннохристиянски кръст.

Скалният комплекс Гемѝкая при с. Криво́нери, Визенско

Селото е разположено на 15 км северозападно от гр. Виза. В миналото, докъм 1913 г. е било хри́стиянско със смесено население от гърци и българи. Сега е населено изцяло с турци и е преименувано с калкираната турска форма *Соуджак*. Целият район около селото е зает от обширно карстово плато, прорязано от дълбоки суходолия, където има около 15 пещери и скални ниши. Множеството речни долини, намиращи се в района, предполагат съществуването на различни паметници от античността и средновековието, които са свидетели за богато историческо минало на този край. Един от тях е предполагаемият мана-

стирски крепостен комплекс *Гемѝкая,* издълбан върху огромна скала от сивобял варовик[589]. Описанието на този скален комплекс е резултат от теренни наблюдения, извършени през 2008 г. от тричленен екип, който ръководих, при обхождане на карстовия район Гемѝкая, разположен на 1 км североизточно от с.Соуджак, Визенско. Местността е твърде живописна и скалният ѝ профил напомня много на скалите при Метеора в Тесалия. Тя представлява самотно извисяваща се 20-метрова скала, заобиколена подобно на остров от всички страни с дълбоките долове, притоци на р. Еркене: *Канлъ дерѐ, Хамѐм дерѐ* и *Нóрма дерѐ*. Профилният изглед на местността силно наподобява формите на *гемия* /кораб/, което е мотивирало метафората на топонима *Гемѝкая.* Този обект е останал неизвестен за българската историческа наука, поради което не го намираме споменат в отчетите и дневниците на проф. Б.Филов и другите учени, посетили Източна Тракия през 1912-1913 г.

За скалния комплекс намираме съвсем кратка бележка с фотоснимка, публикувана от турския археолог Е. Бексач, който определя паметника като тракийски на основа само на теренен оглед, но без проведени разкопки[590]. Засега не е известно по-старото средновековно име на обекта от византийската епоха, освен съвременното турско *Гемѝкая.* Скалата е с неправилна и издължена форма, ориентирана в посока изток – запад, заемаща обща приблизителна площ около 1,5 дка. Върху повърхността ѝ има множество следи от човешка дейност: личат издълбани в скалата подови очертания на малки и по-големи помещения, които са имали нагоре дървена конструкция или тухлени зидове, от които днес не е останало нищо. Сред всичките измежду тях най-голямо впечатление прави централното помещение, също издълбано на ръка в плоската и масивна варовикова скала. То е с правоъгълна форма и има приблизителни размери: дължина – 8 м, ширина – 3 м, и височина в най-запазената част също 3 м. Входът на помещението е откъм запад, а олтарната част е на изток . В предната фронтална стена, която цялата зее открътена са запазени следи от полусферична издълбана абсида. В основата ѝ се забелязват три дъговидно изсечени каменни стъпала, най-горното от които е с дължина 2,30 м. Това напомня остатъци от олтар с малък тристъпален синтрон. Половината от северната скална стена също е разрушена, като в най-запазената ѝ част височината варира до 1,20 м. В тази стена, непосредствено до източния край, на височина 0,65 м над пода, има издълбана ниша с размери: дължина – 0,55 м, дълбочина – 0,35 м и височина – 0,45 м. Вляво от нишата личи квадратно гнездо от греда, която вероятно е остатък от преградна дървена конструкция на иконостаса, отделящ наоса от абсидата.

По северната и южната стена, на височина около 0,90 м личат вкопани гнезда за греди. Възможно е те да са останки от гредоред, отделящ приземието от горния етаж, или пък са част от вътрешна конструкция в централното пространство на храма. По самия ръб на северната скална стена, на височина около 2,20 м, се забелязват следи от още две ниши, вероятно за икони.

При обхода на западната част от обекта попаднахме на друга група гнезда и жлебове за греди, които може би са остатък от някогашен нартекс или друго помещение, чиято каменна или дървена надстройка е разрушена до нулево равнище. Това не позволява да се прецени какво е било предназначението му. Дебелината на южната скална стена е 0,80 м, като външната ѝ фронтална част продължава в тясна и скосена площадка, следваща конфигурацията на скалата с дължина около 8 метра. В основата между стената и площадката, сключваща ъгъл 90^0 има издълбани други пет гнезда за греди, вероятно остатък от тясна дървена платформа, образуваща надвесен над пропастта малък балкон широк 0,50-0,80 м, като продължение на скалата. Очевидно това е било наблюдателно място. По външната фасада на южната стена се забелязват още няколко изкуствени дъговидни вдлъбнатини, чието предназначение засега остава неизвестно. Пак тук се вижда и една самостоятелна ниша със стъпаловиден профил, широка 0,60 и висока 0,85 м, която изглежда е остатък от прозорец.

Непосредствено до северната стена на храма попаднахме на издълбано в скалата малко кръгло помещение с размери: диаметър около 1,80 м, дълбочина 1,20 и височина също 1,20. В източната му част, ниско над пода, ясно се откроява кръгъл отвор с диаметър 0,50 м, който може би е пробит по-късно и е служил за наблюдение при отбрана. Оградните стени на малкото помещение образуват дъговиден скален венец откъм източния и северния фланг. На повърхността му личат множество гнезда от греди, което показва, че или е имало гредоред, образуващ пода на второ, горно помещение с разрушена зидария, или това е част от покривна конструкция на еднокамерна площ, която може би е служила за баптистерий на църквата.

Западно от шахтовото помещение има издълбани в каменната основа продълговати канали за греди от друго помещение, което е съществувало до самата северна стена. Пак там личат изсечени в скалата правоъгълни гробове с размери: 1,20 / 0,60 м.

В крайния ляв фланг на скалния венец се забелязва група плитко издълбани ниши. Някои от тях са разположени на подовото ниво, а други са на височина около 1 метър. Възможно е тези ниши да са били

предназначени за икони, или пък са били каменни седалки, каквито се наблюдават изсечени в скалата пред пещерните килии на големия манастир при гр. Виза.

В западния край на скалния комплекс *Гемùкая*, на около 10-15 метра от църквата, се вижда вдълбана в скалата подова площ, разделена на отделни сектори, бележещи контурното пространство на помещения. В периферията на тази площ има изкуствено изсечен елипсовиден отвор с размери 0,60/0,50 м, през който се слиза по-долу върху отворена навън кухина, оформена като скална площадка широка 1,30 и дълга 3 метра, надвесена над пропастта. Може би тук е имало наблюдателница.

По периферията на северозападната скална стена също се виждат множество вдлъбнатини, пак от гнезда за греди на укрепителни конструкции. Възможно е над тях да е имало надстроен втори етаж от дърво или зидани стени.

Под отвесната южна стена на скалния хълм личат издълбани в скалата основи на други 7-8 помещения, по всяка вероятност килии. До една от тях се намира единичен каменен гроб в скалата. Навсякъде пространството върху билото на Гемùкая е осеяно с отломки от средновековна строителна керамика, която свидетелства за хронологията на обекта. Възможно е във външния насип, под основата на скалния хълм да се открие керамика и други предмети с по-стара датировка, но това е предмет на бъдещо изследване. Целият хълм *Гемùкая* представлява един отлично оформен фортификационен комплекс с църква и множество по-малки помещения, най-вероятно килии, със следи от надстройки, които не са запазени. В много отношения той наподобява големия скално-пещерен манастирски комплекс при с. Воден, Елховско близо до Северна Странджа[591], както и знаменитите скални обители на Метеора край Калабака в Северна Гърция.

По всяка вероятност турският археолог Е. Бексач е прав, като твърди, че първоначално тук е имало тракийско светилище [592], което според нас е било преобразувано по-късно в укрепен скален манастир с църква. Показателен за това е и фактът че в подножието на скалата, на около 20-30 метра встрани, около естествен извор, попаднахме на древен епиграфски паметник с неясна писменост, наподобяваща фригийска. Подобен на него открихме в местността Язалъ кая (Писания камък), източно от с. Армаанкьой. От описанието което даваме по-горе за *Гемùкая*, може да се допусне, че през ранното средновековие IV-VII в. хълмът е бил преустроен в скален манастирски комплекс, подобно на този в Метеора в Северна Гърция, който също има допълнително издигнати върху скалите дървени надстройки и защитни стени.

Крепостта Кечѝ калѐ при с. Каракоч, Лозенградско

Тази сравнително голяма византийска крепост, чието гръцко име за сега остава неизвестно, се намира на 5 км югоизточно от бившето българско с. Каракоч, което е на почти също такова разстояние, северозападно от Лозенград. Съвсем кратка бележка за крепостта е оставил полският пътешественик Тарановски от 1569 г., минал оттук на път за Цариград: *Каракоч калеси* е разположена „на една голяма височина над едноименното село“[593].

Теренен водач до обекта ни беше местният жител Мурад Такълъ, някогашен изселник от Солунско. При огледа, който направихме се оказа, че крепостта има неправилна многоъгълна форма на строителния план и е разположена върху хълм с площ около 40-50 дка, с естествени струпвания на огромни гранитни блокове с полуовална форма, образуващи отделни скални групи. Тези разпръснати във вътрешното дворно пространство скални агломерации имат вариращa височина от 5 до 30 метра и чрез тях хълмът доминира в добра видимост над околното поле.

Стените на крепостта следват променливата денивелация на скалния релеф, в който те са вградени чрез зидове от ломени гранитни камъни и розов хоросан. Във вътрешното затворено пространство се очертават контурните основи на срутени сгради с правоъгълна форма, затрупани от пластове пръст и отломки от разрушения. На юг и югоизток от крепостта личат стари гробища и следи от кервански път през съседното с.Ахметче в посока за Одрин. Северно от крепостта е местността *Гàнча байр* със следи от стари гробища и отломки от цветна трапезна керамика. В западното подножие на крепостта из нивите, според местните жители, са намирани множество монети с императорски образи. Върху южната крепостна стена се откроява входна порта, фланкирана от две добре съхранени правоъгълни кули, високи около 6-7 м, а върху югоизточния скален ръб личи ъглова бастионна кула с кръгъл профил и запазена височина до 2 м. На около 3-4 м от нея се намира източната врата на крепостта, от която е запазен арковиден отвор. От вътрешната страна по протежение на крепостната стена, съхранена на места до 3 м, личат полузасипани водни кладенци с дълбочина 1,70/2 м. На северната крепостна стена се очертава още една кръгла кула, изнесена навън от основната стена във форма на капунир (бастион). Трасето на стената следва променливата релефна конфигурация на скалите със силни разрушения на зидарията на отделни места, като в западния сектор стената завършва с частично запазена правоъгълна кула.

В подножието на скосения северен склон открихме зидана щерна за вода с квадратен план и размери: дължина и ширина 1.70/1.60 и дълбочина около 2 метра. Следвайки трасето на силно разрушената стена в северозападния сектор на крепостта, ние достигнахме до мястото на западната порта, от която днес нищо не е останало. Вдясно от нея, на около 10-15 м, под огромна скала открихме запазена пещера, за която местните жители ни съобщиха легенда за нейното преизползване. В нея някога се укривал от потеря местен гръцки харамия, чиито близки му носели храна и оръжие. Подробностите около името и събитията, свързани с неговата личност остават загадка. Изглежда преизползването на средновековните крепости като убежища при оказване на местна съпротива, е причина за тяхното доразрушаване от османската власт в късните XVIII-XIX в. Подобен е случаят и с укривалият се гръцки харамия *Хрисантос* и четата му, който намирал укритие в сринатата по-късно крепост Хераклея между селата Раклица и Петра, Лозенградско. Цялостното археологическо изследване на крепостния комплекс би дало на науката ценна информация за стратегическата му роля в крепостното строителство и историческото минало на района.

Византийската крепост Скопос при с. Скопо (дн. Юскюп), Лозенградско

Този средновековен византийски обект, известен в историческите извори като крепостта *Скопос* (дн. Юскюп), не е посещаван от български учени. Поводът за споменаването му в съчинението на Мануил Фил е навлизането на български войски в Източна Тракия през 1262-1263 г. и окупирането на крепостите *Стенимахос, Врисис, Скопос, Петра, Виза* и *Скопелос*[594].

Крепостта е разположена върху естествената височина *Картал кая* сред огромни скали и отстои на около 10 км северно от някогашното гръцко село *Скопо*, познато сега под турската фонетична транскрипция *Юскюп.*

В една гръцка краеведска книга се споменава, че селото е основано от гръцки преселници, дошли от някогашната крепост *Скόпелос* (=Ески полос) при днешното с. Йонташ северозападно от Лозенград[595]. Изглежда потомците на старите гръцки изселници от с.Скопо (дн.Юскюп), съставили тази мемоарна книга, сега живеят в днешното едноименно село *Скопос* в Северозападна Гърция, на около 15 км североизточно от гр. Флорина (Лерин) до самата гръцко-албанска граница,

където са били заселени след 1920 г. В книгата се посочват някои по-характерни топоними в землището на с. Скопо: *Красава, Самáково (=Самоково); Кури* с друго име *Лéка цесмесù* – „местността някога е била с гъста гора и извори, северно от селото, където отсядали след връщане от големия панаир в местността *Агия Триáда*“;

Кàстро – „византийска стражева наблюдателница, върху огромна скала, висока 150 метра, където имало пещера именувана *Скопианù сплуха;*

Аркулàс (Àркоулáς), име на местност, обяснена в текста на книгата чрез „думата *argus* 'олтарна апсида', намираща се на разстояние около половин час, източно от *Агия Триáда*, където имало развалини като камари (αψίδα)“; *Педóпла* – местност, разположена североизточно от селото над пътя, водещ към местностите *Скепастó* и *Самáково*.

Предполагам, че другото име на тази голяма крепост някога е било *Фрùрия.* С нея е именувана местност, разположена „северно от селото, близо до другата местност *Кàстро,* от която на изток остава с. *Хаджù Факлù,* където също се пази стара наблюдателна кула“[596]. Развалините от укрепения град лежат на трасето на стар път, който ние не можахме детайлно да проследим, освен малък участък между селата Капаклъ и Койва. Най-вероятно той съвпада с трасето на вътрешния римски път, идващ от крепостите *Виза* и *Врисис* (Бунархисар), който при Скопос се разклонява в две северни направления, отбелязани върху картата на Аянов[597]. Първото е към пътна станция *Утсургас* (дн. Малко Търново), водещо на север към другата важна разпределителна станция *Пудизо* (Господинов 1995: 47-48; 2009:199) при Бургаския залив, откъдето има разклонения както за *Созопол,* така и за *Анхиало* (Поморие) – *Месембрия – Одесос (Варна)* и *Марцианополис (Девня)*. Второто отклонение от Скопос води на северозапад в посока към крепостите при селищата *Едига – Ковчаз – Средец – Русокастро – Айтос.*

Крепостната стена на *Скопос* в отделни участъци е запазена до 3-4 метра и има неправилна многоъгълна форма, чиито стени следват релефните очертания на терена. Те са вградени между стърчащи високи скали, достигащи в някои участъци до 10-15 метра, върху които се очертават внушителните размери на мощен фортификационен център с цитадела. От върха се разкрива панорамен поглед през обширната равнина на юг към другите големи крепостни градове – Виза, Бунархисар и Люлебургас.

Ниско, в полукръг под крепостния хълм на Скопос, са разположени останките на множество сгради, от които сега стърчат купища камъни; личат и оградните зидове на някогашните дворове и отчасти контур-

ните очертания на улици под затревения каменист терен. Това несъмнено е бил голям византийски град с оформена инфраструктура, опасващ крепостния хълм отвсякъде със жилищни сгради. Цитаделата на върха е разположена сред огромни полузаоблени скали. Крепостните зидове са по-добре съхранени откъм източната порта, където стените достигат 2 м височина и са широки 1,50 м, докато западният вход на крепостта е изцяло сринат. В отделни участъци дължината на стената може да се проследи до 10-12 м, макар и скрита под слой от пръст, обрасла с трева. На върха, между западната и югоизточна стена, открихме добре запазена зидана щерна за вода с дълбочина 4-5 м. По платовидното било във вътрешното дворно пространство на крепостта има разпръснати многобройни керамични отломки от средновековна строителна и трапезна керамика. Намират се и цели керемиди и тухли (тегули). Под източната и северната стена личат подземни тунели за незабелязано излизане от крепостта към съседните дълбоки долове. В северното подножие на хълма, под крепостната стена, попаднахме на основи от други сгради и гробове облицовани с плочести камъни, както и следи от оградни зидове на дворни пространства с основи от жилища, много от които покрити с дебел слой пръст, трева и храсти. С изключение на кулите и някои позапазени участъци от крепостната стена, системни разкопки в обекта не са правени. Отговорът на много други въпроси за историята на този средновековен крепостнен комплекс ще дойде след цялостни разкопки, които да изяснят военноотбранителните му функции заедно с прилежащите в подградието му обширни останки от жилищни сгради. Теренните проучвания трябва да обхванат цялостната му територия както вътре, така и извън крепостните стени с околната пътна и селищна мрежа. Досегашните сондажни проучвания на местните археолози разкриват само малка част от информацията, съдържаща се в дълбоките пластове, в които се губи трасето на крепостните стени, кулите, водните щерни и подземните тунели, водещи извън крепостта.

Развалини от укрепен средновековен град при с. Чаирдере, Бунархисарско

Обектът не е посещаван досега от български учени и не фигурира в отчетите на научната комисия, посещавала по време на войната (1912-1913 г.) Одринска Тракия.

Местността се намира на висок хълм над с.Чаирдере, на 12 км, северно от гр. Бунархисар. Долината на протичащата южно от село-

то река *Манастѝр дерѐ*, разделя два срещуположно лежащи хълма. На единия от тях – *Кѝуле байр*, разположен югозападно на 1 км от селото, се издигат останките от кръгла византийска кула, чийто зид е запазен на височина около 10-12 м. В подножието ѝ има основи от други постройки, вероятно стопански или жилищни сгради на византийски гарнизон. От кулата има панорамен поглед към полето на север и североизток. В подножието на северния склон под кулата на около 20-30 м открихме малък полузатрупан сводест тухлен градеж, който вероятно е остатък от средновековен водопровод или канализация.

Върху другия платовиден хълм, издигащ се на отсрещния бряг на Манастир дере, личат останките от голямо селище, наподобяващо град, разположен на обширна площ от около 80 дка. Селяните от Чаирдере твърдят, че някога това е бил голям град, на който името за съжаление не се помни. Достъпът до него е възможен с джип по черен изровен път по долината на Манастир дере, като хълмът се заобикаля откъм югоизток. Градът е имал две порти – източна и западна, между които личат контурите на калдъръмена настилка. Според местно предание, от двете страни на тази улица били разположени работилници за изработка на сечива, оръжие и керамични съдове. Върху това обширно плато личат разхвърляни отломки от строителна керамика и голям извор, каптиран в старо време, използван и днес.

Под северната страна на платовидния хълм се намира камениста площадка край малка скална стена, където попаднахме също на множество пръснати фрагменти от строителна и битова керамика от XII-XIV в. Според местно предание, тук е имало манастир, разположен ниско под северната оградна стена на града. Личат много купчини от тухли, обрасли с гъсти храсти, което подсказва, че тук има останки от зидове на сгради. В подножието на скалната стена има още един извор, с издълбани в скалата улеи за водопровод. В насипа под склона на площадката открихме голямо изобилие от керамични фрагменти, както и цели тухли и керемиди от същата епоха. В основата на малкия скален отвес площта е обрасла с гъсти и плътни храсти, високи 2-3 м, което прави терена непроходим и практически невъзможен за пълни обходни наблюдения.

Западно от *Кѝуле байр* с 12-метровата византийска кула, са разположени хълмистите местности *Лапъ̀тъджа* и *Пѐнта тепѐ* (вер. съкр. от св. Пантелеймон?). На югозапад от тези местности, на границата със землищата на други две съседни села – Чаиркьой и с. Яна (дн. Кайнарджа), се намира пещерна падина с име *Икѝ капалъ̀ маарасъ̀*. Според местния водач Зия бей от с. Чаирдере, тази пещера била с два входа

и вътре имало останки от стара църква. До нея се намирала още една пропастна пещера, в която местни жители са забелязали „издълбани в скалата ниши и рафтове с надписи и рисунки“. Не разполагахме с достатъчно време, за да посетим мястото и да направим подробен оглед на тези две пещери. С водача до местностите се договорихме да разгледаме тези обекти при следващото ни посещение в селото.

Други местности около с. Чаирдере: *Манастир дере* ЮЗ 1-2км, приток на Коджа дере, протичащо северно от селото; *Аквиран*, *Кара тепе*, *Кайраклъ тепе*, *Бейпънар*, *Ескѝ мезарлък (Старите гробища)*, *Дикилѝ таш (Побития камък)*, *Язалъ таш* (Писания камък) и др.

Древният град Виза и неговите пещерни манастири

Античният и средновековен крепостен град *Виза* (κάστρον Βιζυης, Βίζυη)[598]заедно с Врýсις (Бунархисар) и Прóβατον (*Проватон*), е един от ключовите бастиони на византийската фортификационна система в Източна Тракия, влизащ в състава на крепостите от т.нар. „Втора отбранителна линия“ на подстъпите към Константинопол.

Като се позовава на много изворови данни и исторически съчинения за Виза, Кр. Гагова посочва, че градът е превземан от българите по време на управлението на хан Крум и цар Симеон и е бил често изходен пункт на ромейските военни кампании на север, поради изключителната си значимост като важен пътен възел по пътя от Константинопол към Адрианопол. Освен това градът е бил важно църковно средище още от най-ранната история на Константинополската патриаршия и неизменно фигурира в списъците ѝ и в останалите документи като автокефална архиепископия“[599].

Според описанието на Б. Филов, древнотракийският град *Бизия* (Виза) през 42 г. пр.Хр. е столица на последната тракийска династия на Реметалк I, цар на племето *асти*. Предполага се, че първият строеж на укрепения римски град върху тракийските останки е осъществен през 76-72 г. пр.Хр. Крепостният град е защитен от двойна – вътрешна и външна стена. В наше време са запазени части от западната и южната стена, която е оцеляла на височина до 3-4 м, изградена от големи защитни блокове[600]. Цитаделата се намира на върха на хълма *Калето*, чиято крепостна стена опасва северната и западна част на града. В подножието на хълма има кръгла кула от външната крепостна стена, а по-надолу полузапазена водна кула с правоъгълен профил и древен римски амфитеатър от II в. Крепостта е възстановявана от Юстиниан I (527-565), като градските стени са изградени с големи дялани квадри,

споени с хоросан. През време на Първата българска държава крепостта Виза е атакувана и превземана неколкократно от хан Крум (813 г.) и цар Симеон. След многократните разрушения, градежът е бил отново възстановен, като високата кръгла кула от външната стена и водната кула край реката са започнати в края на XII в. по време на династията Комнини и завършени през късновизантийската епоха на Палеолозите. На юг има още една петоъгълна кула, а на север – още две правоъгълни с височина 6 метра[601].

В административно отношение градът е определян като φρούριον, а в житието на св.Максим Изповедник е наречен πολίχνιον[602].

В църковната история градът е известен като много ранен диоцезен център на Константинополската патриаршия и присъства в нотициите ѝ като автокефална архиепископия, споменавана многократно във връзка с поместни и вселенски църковни събори[603]. Под хълма *Калето*, между вътрешната и външната крепостна стена се намира великолепната ранновизантийска църква от VI век известна с името „Малката Света София" строена по времето на император Юстиниан I. През втората половина на XIV в. е била преустроена в джамия от османците.

Според Б. Филов, строителният план на тази трикорабна християнска базилика е правоъгълник, близък до квадрат, оформен с три абсиди, а куполът е изграден върху многостенен 16-ъгълен барабан, поддържан от подпорни колонки. В отделни сектори е имало фрагменти от частично запазени стенописи с образи на светии. Централното пространство в наоса е разделено от големи колони с мраморни капители в коринтски стил. Колоните, както и мозайките, които липсват, приличат по форма и стил на намерените при разкопките в големите столични храмове „Света София" и „Света Ирина" от VI-VII в. в Константинопол. В храма се влиза от запад през три врати декорирани с мраморни рамки изцяло във византийски стил. При своите теренни обиколки през 1912-1916 г., осъществявани чрез щаба на действащата българска армия в Източна Тракия, Богдан Филов успява за кратко да посети Виза, като споменава за още една, по-малка църква с име „Св. Никола" – „квадратна постройка със страна 10 м, с голям купол над цялото пространство и разрушена апсида; развалини от друга църква с име „Св. Параскева" под основите на разрушена джамия по главната улица на днешния град"[604]. По-нататък авторът съобщава за около 30 могили около града и множество старинни паметници от трако-римската и византийската епоха, пръснати из дворовете на къщите: мраморни капители, пиластри с акантова декорация, мраморен релеф на Св. Георги, надгробни плочи с римски и гръцки надписи, фрагменти от статуи, барелефи, монети

и много раннохристиянски писмени извори. Според Б. Филов, голяма част от античните каменни блокове, както и архитектурни паметници с декоративни елементи, са били преизползвани в по-късно време за прагове на тюрбета в турските гробища или за строеж на джамии. Авторът на военнополевия дневник съобщава и за много стари чешми – според преданието отпреди 300 години, изградени в горната си част с купол от дялани камъни, чиято форма е нагодена според съответното им място в купола. Някои от по-ценните паметници на изкуството са прибрани за временно съхранение в двора на тогавашната гръцка митрополия[605].

Манастирският пещерен комплекс, който имахме възможността да посетим и разгледаме, е разположен на около 7 км, северозападно от гр. Виза в местността *Асмà каялàр* (Надвесените скали). Обектът не е описан в българската научна литература. Той представлява скален венец висок 10-15 м, дълъг около 300 м, съставен от кредно-варовикови пластове по левия склон над р. *Лъпа дере,* която извън града носи името *Анà дере,* приток на най-голямата в Източна Тракия река – античната *Ергинос* (дн. Еркене). Комплексът се състои от два манастира, единият от които е по-голям.

До големия манастир се отива през плитък брод на реката по камениста пътека, отвеждаща до скална площадка с дължина около 30-40 м и ширина 7-8 м. Непосредствено в основата на скалната стена към запад зеят фронтално около 6-7 отвора на верижно разположени пещерни килии, съединени помежду си чрез общ вътрешен проход, издълбан в прегрàдните стени, отделящи ги една от друга. В своята линейна последователност тези междинни проходи образуват общ вътрешен коридор, свързващ всичките килии. Тази архитектурна линия много напомня на килийните помещения на манастирски скрипторий, какъвто очевидно е имало тук в близост до Виза – един от силно укрепените ранновизантийски крепостни градове и архиепископски център на провинция Хемимонт.

Манастирският храм се помещава в съседна на килиите голяма пещерна зала, в която личи издълбана олтарна абсида с обичайната ориентация на надлъжната ос в посока „изток-запад“ и изсечени в скалата ниши за икони над престола. Вдясно от храма има друг коридор със странично разположени помещения. Отвън по скалната стена на западната фасада на целия комплекс личат множество издълбани квадратни и правоъгълни гнезда за греди, които са остатък от някогашен нартекс, разрушен от пожар. По фасадните пространства между външните килийни отвори откъм нартекса има издълбани слепи аркирани ниши за икони. Те са разположени несиметрично и произволно в два

реда. На горния ред има малки ниши, а по-долу – големи. Панорамният изглед на целия комплекс откъм речната долина създава впечатление за пространствена монументалност на манастира на фона на скалната стена.

Вдясно от него, пак в същия скален венец, на около 7-8 метра разстояние, има друга църква също издълбана в скалата с приблизителни размери: дължина 7 м, ширина 5 метра и височина около 3-4 м. Олтарната абсида има симетрично изразен синтрон отляво и отдясно на престола, над който в скалата се виждат отлично запазени три големи иконни ниши, на всяка от които в центъра е изсечен голям двураменен кръст. Такъв кръст, но с по-големи размери, е изсечен и върху високия свод на храма, който е с леко скосен трапецовиден профил и слабо наподобява вътрешен купол. Отляво и отдясно на олтарната абсида има две странични помещения, които най-вероятно са презвитерии или дяконници. Отворите на вратите им са леко засводени в горния край, а в стените на стаите има издълбани малки ниши, вероятно за светилници или други богослужебни вещи. В пода на лявото помещение има шахта, която отвежда в подземно помещение, в което не успяхме да проникнем, поради затрупана и свлечена земна маса. Възможно е подземието да е служило за крипта или водоснабдяване чрез кладенец. Друг полузатрупан отвор на тази крипта личи под прага на главния вход на храма откъм запад. Този отвор може би е дело на иманяри, но той ни показва, че подземието заема цялото подподово пространство на храма– от олтара до входа.

От вътрешната страна, в подовото пространство на наоса, зад главния вход на храма, се намират няколко изсечени в скалата гроба с правоъгълна форма и следи от жлебове за каменни покривни плочи, които са отнесени. В две странично издълбани в скалата слепи ниши от вътрешната страна на входа се виждат други два по-малки двураменни кръста с триъгълни разширения тип „лястовича опашка“ в четирите краища на рамената. Стилизираната им пластика подсказва, че те са от ранновизантийския период на архитектурна декорация на храмовете. За жалост липсват всякакви остатъци от стенописи, освен съвсем малки отделни цветни петна и линии, които не ни дават някаква солидна ориентация за допълнително датиране на паметника. Няма запазени надписи, нито фрески по стените, за да узнаем името на храма и годините, в които е създаден. Вятърът, влагата и иманярската дейност са оказали своето разрушително въздействие.

Отвън вляво и вдясно на храма има още пещерни помещения – по-големи и по-малки, изсечени ръчно в скалата. За тяхното предназ-

начение за сега не може да се каже нищо. Несъмнено пред отворите им е имало навеси от дървени конструкции, но сега върху подовете е напластен 40-50 сантиметров пласт от овчи и говежди тор. Манастирските помещения дълги години са били използвани за кошари и подслоняване на домашни животни. Възможно е някои от тези странични помещения да са имали стопанско предназначение за складове или щерни за съхраняване на вода.

Горе, над манастира, върху обширното карстово плато на скалния масив има още много останки от други средновековни сгради, различни вдлъбнатини, зидове и скални гробници. Обаче поради ограниченото време, с което разполагахме, не успяхме да ги разгледаме и фотографираме. Допълнителни и подробни сведения за тях ни обеща нашият водач Мустафа Йöзтюрк, директор на местното училище в гр. Виза.

Несъмнено комплексът е бил един от богато украсените и добре устроени пещерни манастири, покровителствани и щедро надарявани от византийските василевси и патриарси. За възрастта му условно можем да съдим по множеството архитектурно-декоративни детайли и типично ранновизантийски кръстове, изсечени в монолитната скала и напомнящи каменоделската техника на ранния VI век, епохата на император Юстиниан I. По същото време е създаден и монументалният пещерен манастир „Св. Николай Чудотворец“ на брега на Черно море при гр. Салмидесос (дн. Мидия), северно от Цариград. Той е разположен по трасето на древния *Понтийски път*, свързващ Константция и Одесос (Варна) с Месемврия, Созопол и Константинопол.

Северно от Визенския манастир, на около 300-400 метра, има друг карстов масив, в който се помещава малък манастирски скит от няколко пещерни килии. Около тях скалната стена е надупчена от множество естествени ниши и скални козирки. Над тях, на две нива личат издълбани малки пещерни килии, до които се отива по съвсем тясна пътечка, изсечена в ръба на скалата от север на юг. В два по-широки участъка на пътечката забелязахме вкопани в скалния масив 5-6 каменни седалки, изсечени ръчно. В една от по-ниските пещери успяхме да проникнем и разгледаме вътрешността ѝ. Отворът на вратата е откъм запад на 3 м височина над скалната пътека, откъдето вероятно се е влизало чрез дървена стълба. В дъното на източната ѝ стена личи издълбана в скалата малка олтарна ниша с триъгълна форма на отвора. В северозападната стена, вдясно от вратата е изсечен отвор за прозорец. Стените наоколо са опушени от дим и носят следи от дообработка с длето и чук. Не се откриха останки от стенописи, за разлика от двете малки пещери, разположени на горното ниво в скалата, на няколко метра от първата. Там обаче остатъците от фрески

са съвсем нищожни и не могат да се направят някакви изводи за датировка на паметника.

Отговорът на редица въпроси, които поставя науката, ще дойде след провеждане на цялостни археологически разкопки. Несъмнено тук е имало съхранени далеч повече материални следи, но с течение на годините иманярските проникванията и атмосферните условия са отнесли и заличили много от това, което би осветлило историята на обителта. Остава надеждата да се прегледа съдържанието на земния насип по западния склон под манастира, където има изобилни фрагменти затрупани в пръстта. Тяхното възстановяване може би ще даде отговор на въпроса за хронологията и дейността на този голям манастирски комплекс в Източна Тракия, който несъмнено е бил византийска лавра с развита книжовна дейност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Трудът е с интердисциплинарно съдържание, което в основната си част (глава IV) включва лингвистични анализи на основните литературни извори за делото на парорийските анахорети и техния забележителен принос към славяно-византийския исихазъм. За местоположението на граничната *Парория* науката засега черпи оскъдни сведения от житията на Григорий Синаит и Теодосий Търновски, писани от патриарх Калист I, и познатото по два славянски преписа житие на Ромил Видински, писано на гръцки език от неговия ученик Григорий Доброписец, познат в сръбската агиографска книжнина още като Григорий Мълчаливи.

Това обновително религиозно-философско движение, тръгнало през XIV в. от Света гора, оставя ярка следа в духовната култура на източноевропейските народи и през следващите векове. То се проявява като щит на каноничната християнска автентичност в условията на тежки социално-политически и духовни сътресения на Балканите през целия XIV в. Духовната и книжовна дейност на парорийските исихасти през този век се разгръща на фона на голямата идеологическа криза във Византия, определяна в науката като гражданска война (1341-1347), чието ехо отеква и в съседните балкански страни и ги въвлича във водовъртежа на тежки изпитания. Разгледано в светлината на славяно-византийския исихазъм, това е стълкновение между двете воюващи съсловия, представени от пролатинските варлаамити и ортодоксалните паламити. Тези събития при управлението на византийските императори Андроник III, Йоан V Палеолог и Йоан VI Кантакузин съвпадат по време с настъпването от изток на османския завоевател, а от запад – на засилващия се военен натиск на кръстоносната армия на унгарския католицизъм, насочен както срещу османската инвазия, така и за покоряване на православния Изток. Под ударите на тези външни сили, обезсилващи балканските държави, попада и България при управлението на цар Иван Александър през 1331-1371 г.

Досегашните изследвания, посветени на славяно-византийския исихазъм, се нуждаеха от допълнителни теренни сведения за местата, в които са били разположени манастирите и книжовните центрове на парорийските анахорети, където те са създавали своите забележителни творби в средата на XIV в. С такива духовни центрове е свързано по-късно и движението на Коливадите през XVII–XVIII в., което по същество представлява ново възкресяване на идеите на исихазма от

XIV в. Забележителен представител на светогорския неоисихазъм е Никодим Светогорец, който с разностранната си книжовна дейност оказва благотворно влияние върху създаващия се тогава духовен елит на Балканите в лицето на Паисий Величковски и неговите последователи, сред които е и българският йеросхимонах Спиридон. Досегашните многобройни опити за локализиране на легендарната Парория и нейните манастири имаха недостатъка да се правят прибързано и в кабинетни условия, без достатъчно вглеждане както в някои дребни на пръв поглед епизоди от повествуването на житийните текстове, така и в наситената със събития историческа фактология на XIV и XV в. Пренебрегваше се теренната микротопонимия, особеностите на географския релеф, пътносъобщителната, селищната и крепостната мрежа в Южна Странджа през XIV в. Обикновено се подхождаше от общата презумпция, че мястото е там, където има останки от пещери и стари манастири. А такива се откриват почти навсякъде – и в равнините на Тракия и в хълмистите височини и планини като Манастирските възвишения, Бакаджиците и Сакар. Напоследък в научните среди се утвърди убеждението, че Синаитовата Парория трябва да се търси в Странджа планина. Но следва въпросът, в коя нейна част – северната или южната? Тази територия заедно с предпланинските площи заема огромното пространство от долината на Тунджа до Черноморския бряг и от полетата на Одрин, Бунархисар и Мидия от юг до равнините на Елхово и Средец в Северна Тракия. Единодушно се приема от всички специалисти, че топонимните данни от агиографските текстове представляват ориентири от първостепенна важност и точната им лингвистична интерпретация би допринесла много за локализирането както на Синаитовия манастир, така и на основания от Теодосий Търновски скрипторий в местността Кефаларево. Но житийните топоними не трябва да се разглеждат изолирано и самоцелно, а взаимосвързани както с историческата събитийност на Балканите през XIV-XV в., така и с наличната полихронна микротопонимия (славянска, гръцка и турска), откривана на самия терен при огледа на цялата релефна конфигурация, съчетана със ситуиране на средновековната крепостна и пътна мрежа в изследвания район. Опит за това е направен в частта „Съпоставително изследване на агиографските данни с особеностите на теренния релеф“, където подробното описание на пещерния манастир, отшелническите килии, местностите *Кале тепе, Куш бунар, Атмаджа кайнак* и пътно-релефната конфигурация около долината на *Манастир дере* са разгледани в контекста на житийните текстове, познати ни от житията на Григорий Синаит,

Теодосий Търновски, Ромил Видински и от Похвално слово за Евтимий Търновски от Григорий Цамблак.

В четвърта глава „Лингвистичен анализ на житийната хронотопия от XIV в.“ е извършено задълбочено и внимателно анализиране на изворовата база. Обърнато е специално внимание на житийните топоними с ключово значение: *Парория, Странджа, Загоре, Монкре, Позово, Катакекриомени, Месомилеон, Кефаларево* и др. Подложени повторно на етимологичен преглед, те дават допълнителни ориентири, явяващи се ценен принос към въпроса за локализирането на Синаитовия манастир и Теодосиевия скрипторий *Кефаларево* и тяхната съдба след окончателната окупация на Източна Тракия и Странджа от османците след 1370 г. Дават се и някои сведения за съдбата на открити през XIX в. ръкописи в с. Корията и тяхната евентуална връзка с новооткрития пещерен манастир край разположеното наблизо с. Койва, Лозенградско. В края на главата е отделено място за лингвистичен анализ на топонимите *Сливенска гора* и *Жлеба*, споменати в житието на Теодосий Търновски, както и на новоразчетените два фрагмента – стб. дума *непослух* 'несвидетел' и антропонимите *Грубадин* и *Фудул* в двете приписки към Хлудовия ръкопис № 237 от 1340-1350 г.

Делото на парорийските анахорети е тясно свързано и с динамичната събитийна хронология на епохата, с всичко ставащо в българското и византийското общество през паметния и тревожен XIV в., наситен с църковни събори, граждански междуособици, нахлуване на османския завоевател от изток и на полско-маджарската експанзия от запад. Честите пътувания на исихастите не са случаен епизод в агиографския текст, а са тревожен симптом на загриженост във водовъртежа на балканските събития, предшестващи разпада и гибелта на средновековната християнска държавност на Балканите.

Многократните обиколки в землищата на редица села в турската територия на Южна Странджа осигури възможността да разширя представата си за старата пътна, селищна и крепостна система на района, както и за част от многобройните пещери и отшелнически килии, имащи връзка с темата на изследването. Старата пътна карта на Източна Тракия е частично допълнена с проследени на място отделни сектори от римски пътища, като са означени и местата на изчезнали селища и множество некрополи. Този принос към средновековната българска история дава възможност за по-нататъшно разширено археологическо проучване на редица обекти, останали дълги години недостъпни за българската наука. Извършените върху тях линейни измервания, фотографиране и описание в теренни условия ще помогнат за по-точно

ситуиране и идентифициране на много крепости, манастири, средновековни селища и пътища при бъдещите комплексни изследвания на цялата област. Това ще послужи за основа и при изработването на цялостна археологическа карта на Странджа и Източна Тракия.

Някои новооткрити епиграфски паметници, като тези при крепостта Хераклея и манастира край Мидия, допринасят за осветляване на отделни периоди от Средновековната история на Източна Тракия. В труда се предлага нов етимологичен прочит не само на житийната топонимия, но и на голям брой неизвестни досега български, гръцки и турски микротопоними, събрани чрез теренна анкета при многократните ми обиколки из Лозенградско, Визенско и Бунархисарско. Реконструираната историческа лексика, съдържаща се в тях, дава допълнителна възможност за по-плътни теренни наблюдения върху релефа на Южна Странджа, където се намират много останки от средновековни обекти. Съществен принос е също локализирането на няколко скални гробници и немалко средновековни некрополи, в които чакат все още неизследвани камъни и колони с надписи. Макар че някои от тях са вградени в основите на селските къщи, възможността да бъдат проучени не е непостижима цел. Тези епиграфски паметници, които туктам се откриват из високопланинските странджански села *Кула, Ко́йва, Дерекьой, Гечѝтязъ, Коджа̀язъ, Паспала, Ериклѐр, Армаа̀н, Пирго́, Ба̀лкая, Сислѝоба, Ко́рфуколиба* и др., са от особено важно значение за средновековното минало на Източна Тракия и тяхното по-нататъшно изследване несъмнено ще представлява стойностен принос за историческото езикознание.

В пета глава „Лингвотопография на средновековни крепости и църкви в Южна Странджа“ се дават описания на редица средновековни крепости в Източна Тракия. В българската научна литература те са познати предимно от средновековните гръцки и латински извори, както и от западните хроники, цитирани многократно в историографията, но останали неизследвани от български учени. Само някои от тях, предимно разпо̀ложените по Диагоналния военен път около градовете Одрин, Лозенград, Виза, Мидия, Бунархисар, Люлебургас, са били за кратко посетени и описани от известния български археолог Б. Филов по време на неговите служебни пътувания с българската армия в Тракия, Родопите и Македония през 1912-1916 г.

Другата част от кастелите около високопланинските странджански села са останали съвършено неизвестни за българската медиевистика, поради тяхната отдалеченост в недостъпни местности и същест-

вувалите до неотдавна пропускателни ограничения за преминаване на българо-турската граница. Някои от тези крепости са свързани пряко както с политическите събития във Византия през XIV в., така и с описаните в житийните текстове епизоди, свързани с честите пътувания на монасите исихасти по маршрутите между Света гора, Константинопол, Адрианопол, Парория, Търново, Сливен, Созопол и Несебър. Такъв например е предполагаемият маршрут на движение на Григорий Синаит при второто му отиване в Парория, за който допускам, че от Одрин е продължил през крепостите *Проватон* и *Скопелос* – през кастела *Петра* или този при с. Ериклер, преди да достигне *Парория* във високата част на Южна Странджа.

С краткия анализ на историческата епоха, топонимията и крепостите не мисля, че съм изчерпал наблюдението си върху локализацията на Синаитовия манастир в Парория, нито че съм постигнал задоволително обяснение на обширната и сложна проблематика, свързана със славяно-византийския исихазъм. Това може да стане във втората част на изследването, ако то продължи в бъдеще, с което би се дал отговор на много чакащи във времето въпроси, свързани с легендарната Парория и нейните духовни синове, оставили забележителна светлина с книжовното си дело в културната история на християнските народи в цяла Източна Европа.

Приемствената традиция на исихазма е възродена през XVII в. от движението на *атонските коливади* – следовници на забележителния книжовник и просветител Никодим Светогорец. Създадената от него школа на *неоисихазма* пръска своята духовна светлина на Балканите и Източна Европа през следващите векове.

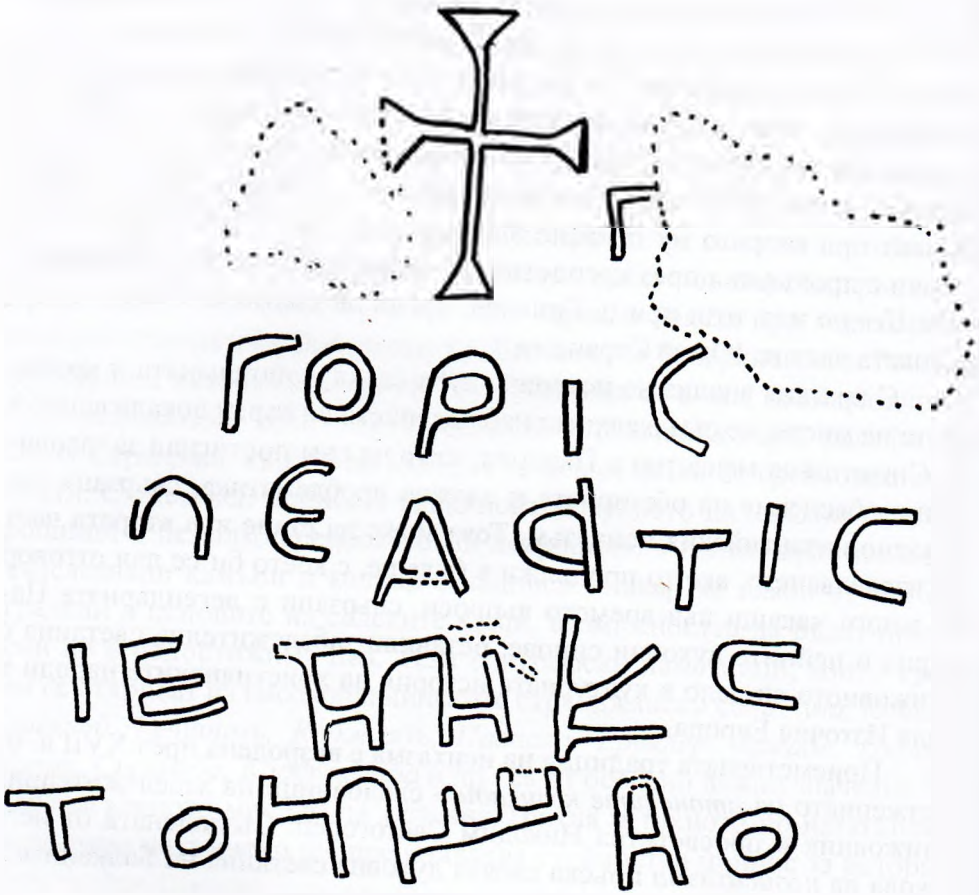

Ранногръцки скален надпис от крепостта Хераклея (естампаж)

КАРТНИ ПРИЛОЖЕНИЯ

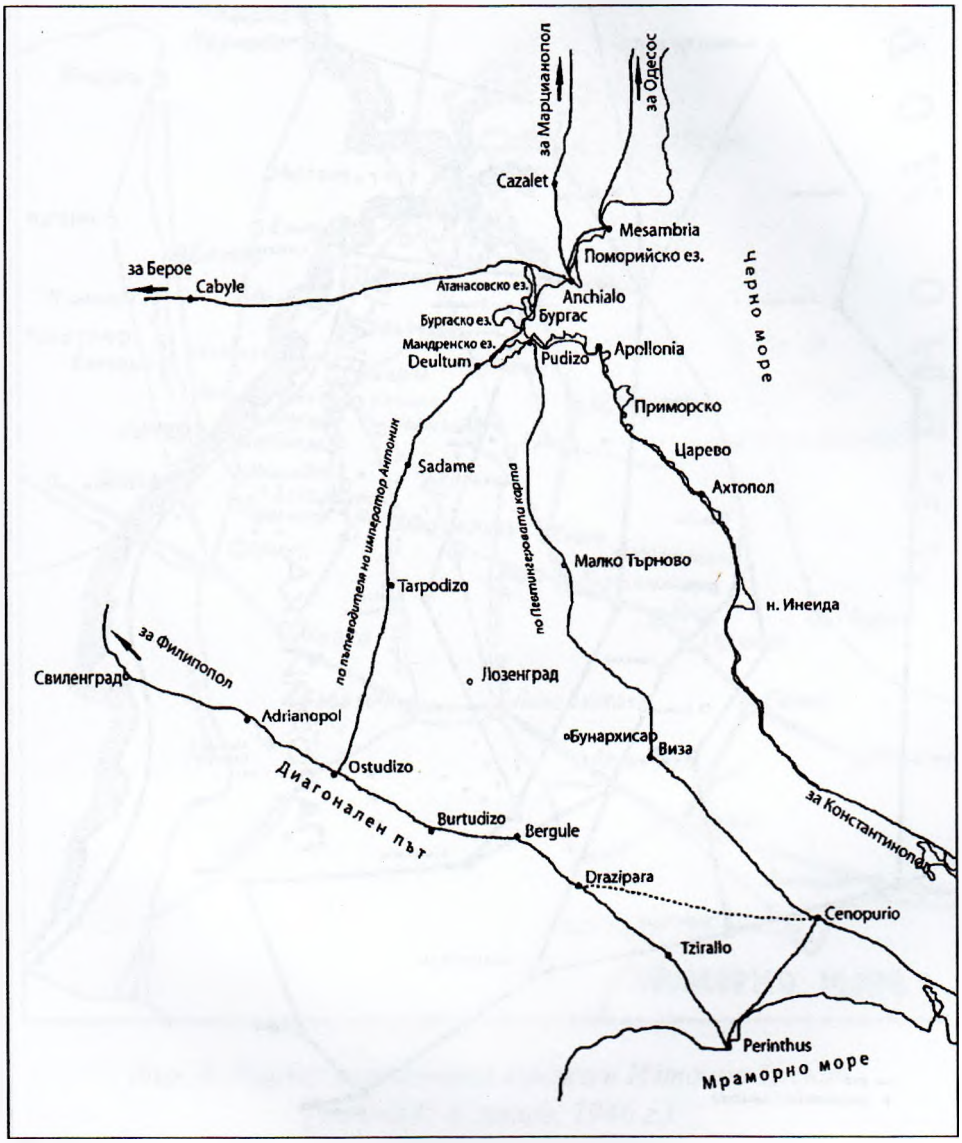

Фиг. 1. Карта на римските пътища в района на Странджа планина (по К. Господинов и М. Маджаров)

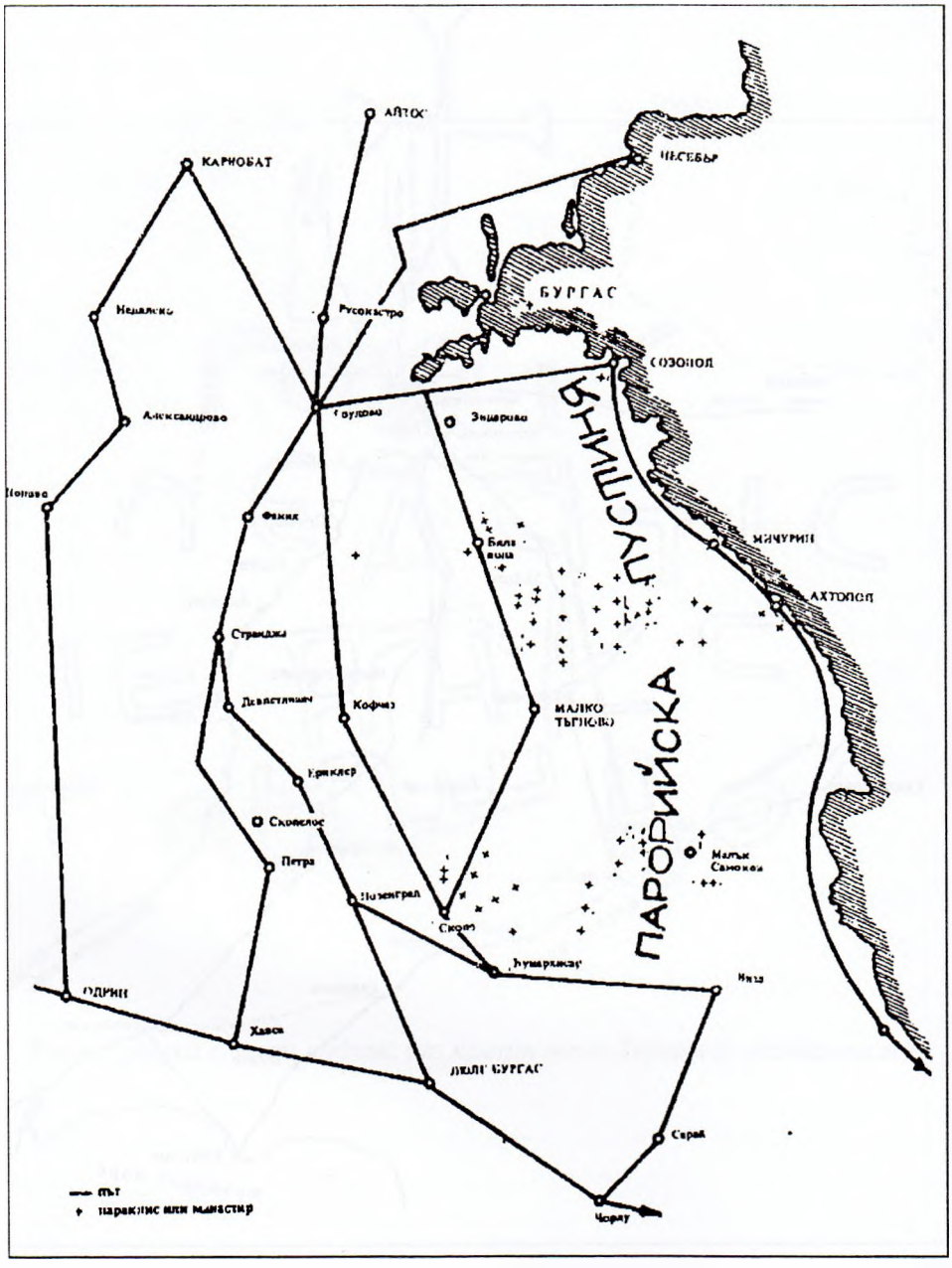

Фиг. 2. Карта на Парория (според Н. Тулешков)

Фиг. 3. Карта на пътната мрежа в Източна Тракия (според Г. п. Аянов, 1946 г.)

Фиг. 4. Карта на част от пътната и крепостната мрежа в Източна Тракия (автор Д. Лалчев)

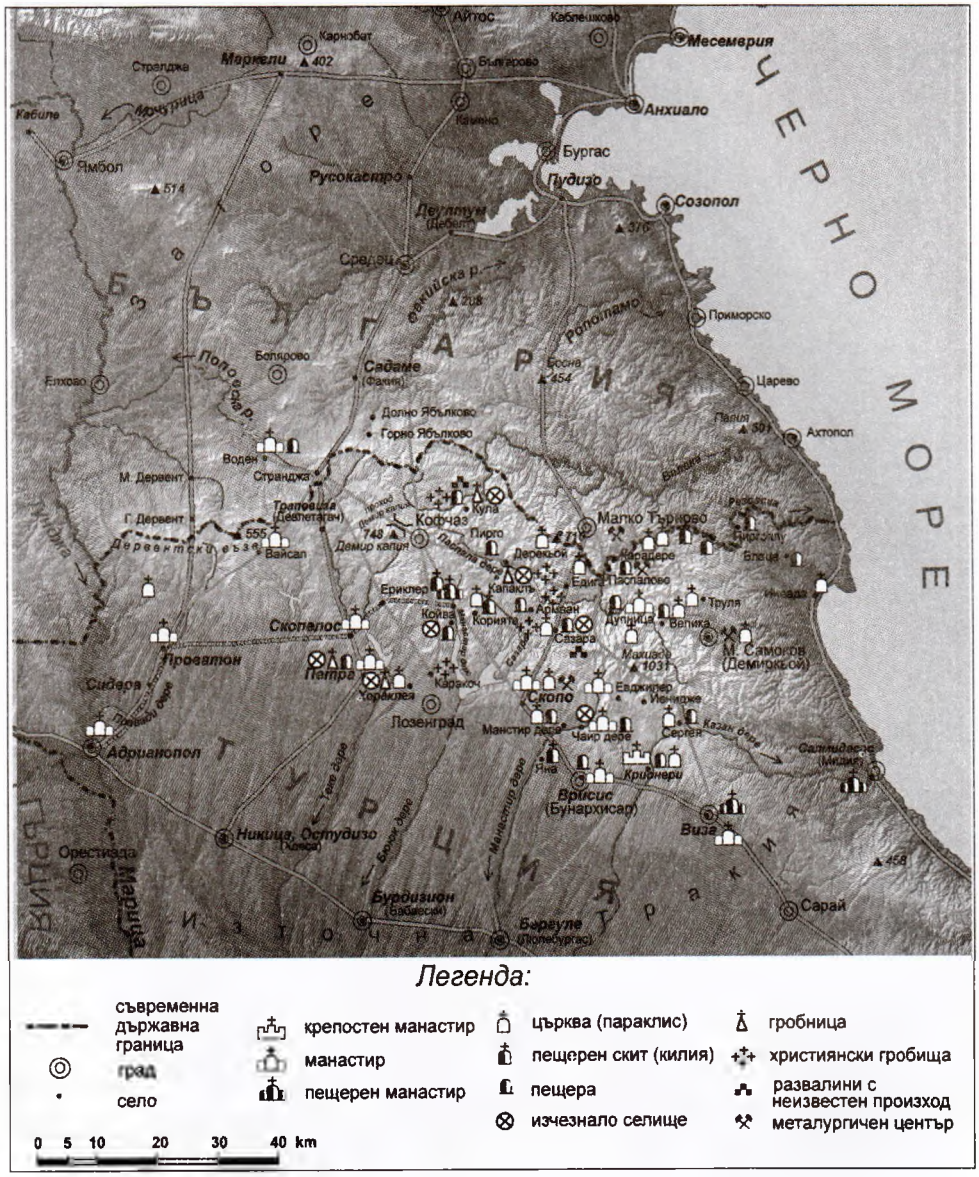

Фиг. 5. Карта на част от средновековните християнски паметници в Южна Странджа (автор Д. Лалчев)

Фиг. 6. Карта на част от старите манастири в Южна Странджа (според Г. п. Аянов, 1939 г.)

Фиг. 7. Карта на Одринска Тракия (по Л. Милетич)

ТЕРМИНОЛОГИЧЕН РЕЧНИК

анахорет – монах отшелник

антиномия – противоречие между две взаимно изключващи се положения или два принципа

апостасия – отдалечаване, отстъпление от християнските канони, утвърдени на древните църковни събори

апостолион – място, свързано с почитане паметта на първите християнски апостоли

бифуркация – хидрогеоложко явление, свързано с раздвояване на водното течение на подземна река

дебуше – морско пристанищно тържище

деспотат – феодално владение на деспот в Гърция през XIV в.

диахронен – исторически, старинен, архаичен

дидархия – синхронно и съвместно управление на цар и патриарх в християнска държава

диоцез – територия с църковно-административно управление; епархия

еклезионим – църковно име

емпорион – средновековен пазар, тържище

естампаж – отпечатък на епиграфски паметник, снет чрез фолио

есхатологичен – който е свързан с последните времена на света, с апокалипсиса

инвокация – начална, въвеждаща част от епиграфски текст

исихазъм – православно мистично учение, свързано с безмълвно молитвено богосъзерцание и пълен аскетизъм

итинерария – римски пътеводител с описание на пътищата и пътните станции

капунир – изнесена извън крепостната стена кула; бастион

кастелоним – име на крепост

квадри – големи дялани каменни блокове от античен строеж

киновар – червено пергаментно мастило

киновия – манастирско общежитие

конха – странична ниша в северната и южната стена на църковен храм с кръстовиден строителен план

мартирион – място, обикновено крипта, където се пазят мощи на християнски мъченици

мартиролог – списък с имена на мъченици за християнската вяра

менологий – сборник с всички църковни празници по дни и месеци в годината

неоплатонизъм – философско направление от III в., състоящо се от еклектична смесица от епикурейство, стоицизъм и мистични елементи от учението на Платон

ойконим – селищно име

патарени – босненски средновековни еретици

патристичен – който се отнася до патристиката като дял от богословската наука, изучаващ съчиненията на св. отци от епохата на раннохристиянската църква

пирг – отбранителна кула

позитивизъм – философско движение, основаващо познанието върху наблюдението на реалните факти, на материалния опит и сетивността

портулан – средновековна морска карта

претория – голяма пътна станция от римската епоха

рамификация – разклонение, продължение

реамбулация – разширено допълване на топографска карта

реликт – старинна форма, древен остатък от нещо

синаксар – сборник от жития на светци; месецослов

синкликт – съвет, събрание на висше духовенство

скрипторий – манастирски книжовен център

субстратен – остатък от предходно местно население, в случая - античен, тракийски

схизматизъм – църковен разкол

схима – обет за съвършен и строг аскетичен монашески живот

схимник – съвършен аскет

таберна – обикновена пътна станция

тегула – римска керемида или керамична подова плоча от ремската епоха

тринитарен – който е свързан с божествената ипостасна същност на Света Троица

урбаноним – име на градски обект

фортификация – крепостна отбранителна система

хапакс – дума, срещаща се само веднъж, обикновено в текста на стари ръкописи

хаста – графичен щрих от буквен знак

хедонизъм – чувствена наслада, свързана с езически пиршества и вакханалии

хронотопия – хронологически топоси, историческа топонимия

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1 *Иречек, К.* Княжество България. Ч. II. Пътувания по България. Пловдив 1899; *Шкорпил, К. Х.* Паметници из Българско. Пловдив 1888; *Шкорпил, К.Х.* Археологически бележки от Странджа планина. – В: Известия на българското археологическо дружество. Т. IV, 1913, 235-261; *Киселков, В.* Средновековна Парория и Синаитовия манастир. – В: Сборник в чест на В.Златарски. София 1925,103-118; *Златарски, В.* Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосие. – СбНУНК, кн.20, 1904, 1-41; *Аянов, Г.п.* Стари монастири в Странджа. – В: Известия на Народния музей Бургас. Т.13, 1939, 253-263; *Горов, Г.* Местонахождението на средновековна Парория и Синаитовия манастир. – В: Исторически преглед, кн.1, София 1972, 64-75; *Андреев, Й.* Средновековната Парория и манастирът на Григорий Синаит /въпроси на локализацията/. – В: Епохи (год.I), кн.2. В.Търново 1993, 18-32; *Спасова (=Дамянова), М.* Към въпроса за местоположението на Теодосиевия манастир. – В: Търновска книжовна школа. Т. 4. Културно развитие на българската държава /края на XII-XIV век/. Материали от Четвъртия международен симпозиум, 16-18 октомври 1985 г. В.Търново 1985, 334-340.

2 *Радивоев, М.* Землеописание на България и на съседните ней държави. София 1894, 272-276.

3 *Eneholm, G.* Notice sur les villes situées au-delà des Balkans, occupées par les Troupes Russes pendant la glorieuse campagne de 1829. – Imprimé par ordre suprême. St. Pétersbourg, 1830. – АППр, кн.1, 1938, с. 121-129; *Гандев, Хр.* Българската народност през XV в. София 1972, с. 21; *Гълъбов, Ив.* Принос към изучаването на странджанската топонимия. – Сборник „Странджанска експедиция". С., 1955; *Милетич, Л.* Разорението на тракийските българи през 1913 г. София, 2003, с. 55-56, 60-74; *Райчевски, Ст.* Странджа. Етноложки изследвания. София 2008, с. 348-363; Същият. Местните имена в Малкотърновско. В.Търново, 2012.

4 *Грозданова, Е., Ст. Андреев.* Османотурски документи за Южното Българско черноморие и прилежащите му райони. – Векове кн.6, С., 1980, с.82-83; *Ст. Райчевски.* Принос към етнодемографската характеристика на Странджа (от края на XV в. до 1878 г.). – ИМЮИБ. Т. XI, 1988, с.76, 81-83 и посочената там литература.

5 *Лалчев, Д., Н. Трейман.* Новооткрит пещерен манастир в Странджа, свързан с исихазма през XIV в. – Университетски преглед, бр. 2/6/, юли-декември, Благоевград 2005, 20-22.

6 При многократните посещения в Странджа и Сакар за издирване на исторически обекти, свързани с делото на преп. Григорий Синаит, полезно се оказа сътрудничеството с фотографа Николай Трейман от София, с когото посетихме съвместно някои крепости и пещерни църкви в труднодостъпни райони на Лозенградско и Бунархисарско – виж: *Лалчев, Д., Н. Трейман*, цит. съч., с.20-22; *Трейман, Н.* Преподобният Григорий Синаит и Средновековна Парория. – сп. „Християнство и култура", бр. 10/33/, год.VII (2008),София, с. 55-65.

7 *Хатов, Ал.* Карта на част от Влахия, България и Румелия от времето на Кримската война, 1854 г. (ЦДА – София, Колекция микрофилми 35, Инв. № 957/67) –

Атлас на българските земи в европейската картографска традиция (III-XIX век). София 2008, с. 423-426.

8 *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. I/2, С., с. 31; Т. II, с. 100-105; *История на България.* Т. III. Втора Българска държава. *С., 1982, 501-512; Гагова, Кр.*Тракия през българското Средновековие. Историческа география /Второ допълнено и преработено издание/. С., 2002, с.102-104; *Коледаров, П.* Политическа география на Тракия, Т. II, с. 74, 77; *Маджаров, М.* Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. В.Търново, 2009, 197-201.

9 *Карта на България* с прилежащите ней държави. М 1:420.000. По най-новите карти на Русския и Австрийския генерален щаб, съставил А. Кривошиев. – Картографско заведение на Г. Фрейтаг и Берндт у Виена. Издава книжарница Хр. Г. Данов в Пловдив, 1892 г.; Geographischer Verlag „Artaria &Co. Wien. K.u.K. Generalstabskarten. M 1:200.000; Картен лист „Одрин" 27/42, мащаб 1:200.000, изработен и печатан в Държавния географски институт, София 1942 г. – Възможността да ползвам тези карти дължа на ст.н.с. Боян Бешевлиев, който ми предостави личната си картна колекция, за което сърдечно му благодаря.

10 *Tabula* Peutingeriana от IV век, Itinerarium Antonini Augusti от III век и Itinerarium Hierosalymianum от времето на Константин Велики. – Вж. подробно *Шишманов, Ив.* Стари пътувания през България. СбНУ IV, 1891, 344 сл.- по *Аянов, Г.* Стари пътища и селища край тях през Странджа и Сакар, 1946, с. 95-111.

11 *Йорданова, Л.* Ролята на епископската институция в късноантичния град на тракийския диоцез и двете Дакии (IV-VI в.) – Трация антиква, 9, с.143-157. – според *Марков, К.* Духовен живот в българските земи през късната античност (IV-VI в.). С., 1995, 23-49, 100.

12 *Ваклинова, М.* Раннохристиянски центрове в Североизточна Тракия. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV век. София-Сливен, 1993, 60-66.

13 *Маджаров, М.* Цит. съч. 2009, с. 197-207

14 *Цухлев, Д.* История на българската църква. Т. I. С., 1910, с. 75.

15 *Марков, К.*, Цит. съч, 43.

16 *Hieroclis.* Synecdemus = ГИБИ II, с. 89.

17 *Аянов, Г.* Цит. съч. 1946, с. 96-97; *Велков, Ив.* Прочути крепости. С., 1938, с.140; *Димитрова, Д., Ж. Попов.* Каталог на археологическите паметници в Ямболски окръг. С., 1978, с. 17.

18 *Танчева-Василева, Н.* Раннохристиянски култов комплекс при с. Воден. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993, с. 73-91.

19 *Драганов, Д.* Манастирът до с. Воден. Нова хипотеза за местоположението на Синаитовия манастир. – в-к „Народен другар", 16 февруари 1984, с. 4; *Орачев, Ат., Ел. Банчева.* Парорийският манастир при с. Воден. – сп. „Будител"1 (11), С., 2009, с. 30-43

20 *Коледаров, П.* Политическа география на Средновековната българска държава. С., 1979, с. 35; *Аладжов, Ж.* Къде се е намирал Потамокастел от средновековните извори.– Палеобалканистика и Старобългаристика. Втори есенни международни четения „проф.Ив.Гълъбов" (14-17 ноември, 1996). В.Търново 2001, 289-291; *Танчева-Василева, Н.* Цит. съч., с. 73-91; *Beschevliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963, S. 190. – по *Ваклинова, М.* Цит. съч., 67-68; *Δεληκάρη, Α.* Αγιος Γρηγοριος ο Σιναΐτης η Δραση και η Συμβολη του *Δεληκάρη,*στη διαδοση του

Ησυχασμου στα Βαλκανια η Σλαβικη μεταφραση του βιου του κατα το αρχαιοτερο χειρογραφο. Θεσσαλονικη, 2004.

21 *Ваклинова, М.* Цит. съч., с. 59, 61-64.

22 *Ваклинова, М.* Пак там, с. 61-62.

23 *Танчева-Василева, Н.* Цит. съч., с. 73-91.

24 *Ваклинова, М.* Цит. съч. 1993, с. 60-66.

25 *Гонис, Д.* Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месемврия, Созопол и Анхиало) през XIV в. – В: Търновска книжовна школа. Т. 5. Материали от Пети международен симпозиум В.Търново, 6-8 септември 1989 г. В. Търново, 1994, с. 455-470.

26 *Гонис, Д.* Пак там.

27 *Бакалова, Е.* Към въпроса за отражението на исихазма върху изкуството. – В: Търновска книжовна школа. 1371–1971. София 1974, 373-389.

28 Научната литература по този въпрос е обширна и необозрима по тематично съдържание. – Вж. подробно в специализирания за това библиографски справочник *„Isikhazm: annotirovannaia bibliografiia* (pod obshchei i nauchnoi redaktsieĭ S. S. Khoruzhego). Moskva: Izdatel'skii Sovet Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi, 2004; по отделни профилирани въпроси – вж. *Динеков, П.* Книжовни средища в средновековна България. – Истор. преглед, 1946/1947, 4-5, 407-425; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. II. С., 1944, 136 и сл.; *Гюзелев, В.* Училища, скриптории, библиотеки и знания в България /XIII-XIV век/. С., 1985, с. 45-76, 90-94; *Ангелов, Д.* Византия, възход и падение на една империя. С., 1991; *Ангелов, Д.* Към историята на религиозно-философската мисъл в Средновековна България – исихазъм и варлаамитство. – Известия на Бълг. истор. дружество, т. I /XXV/, 1967, с. 73-93; *Марчевски, Ив.* Исихазмът. Учението за несътворените божествени енергии и светлини. С., 2001; *Кочев, Н.Ц.* Византия, Балканите и Западът. (Проблеми на културата през XIII-XIV в.), С., 1998; ЖТТ – *Златарски, В.* Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосие. – СбНУНК кн. 20, 1904, 1-41; *Златарски,В.* История на българската държава през средните векове.Том 3, 1972, 562; *Поснов, М.* Монашество. – В: История на християнската църква.Т.II, С., 1993, 393-409; *Киселков, В.* Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926; *Киселков, В.* Исихаството. – сп. Просвета, кн. 3, год. 3 (1937), С., 278; *Острогорски, Г.* Светогорски исихасти и њихови противници (Прилог историји касновизантијске културе).–Сабрани дела Георгија Острогорског. Књига пета. О веровањима и схватањима византинаца. Београд 1970; *Meyendorff, J.* St. Gregory Palamas and Orthodox spirituality. New York Crestwood, 1974; *Мошин, В.* О периодизации русско-южнославянских литературных связей X-XV веков. – В: ТОДРЛ, т. 19, 1963, с. 28-106; *Яцимирский, А.И.* Из историко-литературных наблюдений над житием Григория Синаита. – Византийский временник. Т. 15 (вып. 2/3), 1919, с. 300-331; *Харалампиев, Ив.* Търновската реформа на св.Евтимий в историята на православната култура. – В:Киприянови четения. 600 години от успението на св.Киприан, митрополит Московски. В.Търново 2008, 261-273; *Спасова(=Дамянова), М.* „Къде са отишли…“ или „Откъде са дошли парорийските ръкописи?“. – В: Киприянови четения. 600 години от Успението на св. Киприан, митрополит Московски (септември 2006 г. Килифаревски манастир „Рождество Богородично“, София – Москва), В. Търново, 2008, с. 399-406; *Кенанов, Д.* Крилатият въздухоходец Теодосий Търновски. Изд. „Пик“. В. Търново,

2010, с. 7–33; *Караджова, Д.* Търново и Търновско в приписките на старите български ръкописи от XIII-XVIII в. – В: Търновска книжовна школа т.5, В.Търново 1994, 477-492; *Иванова-Константинова, Кл.* Някои моменти на българо-византийските и литературни връзки през XIV век. (Исихазмът и неговото проникване в България). – В: Старобългарска литература. Т. 1. С., 1971, с. 209-242; *ЖРВ 1986* – Житие на Ромил Видински от Григорий Доброписец. – В: Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. София 1986, 426-491. Превод на съвременен български език *Иванова, Кл., М. Спасова (=Дамянова).* Стара българска литература.Т.4. Житиеписни творби. Съставителство и редакция Кл. Иванова. С., 1986, 446-451 – тези страници са за Калист и житието му за Теодосий Търновски (превод М.Спасова и Кл.Иванова); *Коцева, Ел.* Евтимиев служебник. Софийски препис от 80-те години на XIV век. С., 1985; *Коцева, Ел.* Александрийско-погерасимово писмо в български ръкописи от втората половина на XIV в. – В: Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. I., С., 1971, с.369-401; *Майендорф, И.Ф.* О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV веке. – В: ТОДРЛ, т. 29, 1974, с. 291-305; *Лихачев, Д.С.* Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. – В: Исследования по древнерусской литературе. Ленинград 1986; *Прохоров, Г.* Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в. – Труды Отдела древнерусской литературы, XXII/XIII, 1968, с.86-108; *Вв* – Публицистика Йоанна Кантакузина 1367-1371 года. – Византийский временник, т.XXIX, 1968, 318-342; *Янакиев, К.* Светлината на исихазма – встъпителна студия към: „Патриарх Евтимий. Съчинения“.С., 1990; *Экономцев, И.* Православие, Византия, Россия. М., 1992; *Пиголь, П.(игумен*). Преподобный Григорий Синаит и его духовные преемники. Москва, 1999; *Δεληκάρη, Α.* Αγιος Γρηγοριος ο Σιναΐτης η Δραση και η Συμβολη του στη διαδοση του Ησυχασμου στα Βαλκανια η Σλαβικη μεταφραση του βιου του κατα το αρχαιοτερο χειρογραφο. Θεσσαλονικη, 2004; *Serafim (mitropolitul).* Isihasmul – tradiţie şi cultură românească. Editura Anastasia 1994; *Данков, Евл.* Преподобни Теодосий Търновски и традициите в метафизиката на българския исихазъм . – В: Теодосиеви четения. 640 години от Успението на преп. Т. Търновски, (27ноември 2003). В.Търново 2005, 105-117; *Христова, Н.* Сотирология или катарзис на ума в исихастката традиция. – Пак там, 119-130; *Василева, Н.* Второто южнославянско влияние в Русия – рецепция на исихазма. – Пак там, 2005, с.131-136 и др.

29 Тези скални обители са основани от търновския патриарх Йоаким I (1235-1246 г.), подвизавал се там в манастира „Св. Архангел Михаил“, преди да заеме патриаршеската катедра в Търново.

30 *Василиев, А.* Ивановските стенописи. София, Кн. 1. София, 1953; *Дуйчев, Ив.* Иваново – загаснало културно огнище на средновековна България. – Църковен вестник, год. 55, кн.32-33. С., 1954, с.10-13; *Божилов, Ив.*, Н.Тулешков, Л.Прашков. Български манастири. С., 1997; *Тулешков, Н.* Архитектура на българските манастири. С., 1988; *Бакалова, Ел.* Цит. съч. 373-389 и мн. др.

31 *Янкова, В.* Nomina asketika. Към въпроса за названията на отшелника. – В: Теодосиеви четения. 640 години от Успението на преп. Теодосий Търновски. В. Търново 2005, с. 243-247.

32 *Фекелджиев, Ив.* За така наречените затворници в „Беседа против богомилите“ на Презвитер Козма. – Език и литература, кн. 6, С., 1984, с. 89.

33 *Jorga, N.* Latins et Grecs d'Orient et e' etablissment des Turcs en Europe. – Etudes byzantines. Bucarest 1939. P.297; *Флоринский,Т.* Политическая и культурная борьба на греческом Востоке в первой половине XIV века. Киев, 1883, С.17.

34 *Прохоров, Г.М.* Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Статьи. Санкт-Петербург 2000, с.14-16.

35 *Cantacuzeni, Ioanis*. Historiarum Libri. Bonnae 1828-1832. IV, 5:III. P.37; III, 82:II.P. 507; *Флоринский, Т.* Андроник Младший и Йоанн Кантакузин. – ЖМНП.1879. CCIV, 2. С.238. – според Прохоров, Г. Цит.съч.,с.22.

36 *Прохоров, Г.* Пак там, с.26.

37 *Никита Хониат* – ГИБИ, 1983, с. 36-40; *Sherrard, Ph.* The Greek East and the Latin West. Oxford, 1959.P. 87-90.

38 *Матанов, Хр.* Средновековните Балкани. С., 2002, с.342.

39 За турското завладяване въобще, виж подробната библиография при *Дуйчев, Ив.* Византия и славянския свят. С., 1998, с. 371-372; Сб. Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV-XVIII в. Международна научна конференция, В.Търново, 20-22 май 1987 г. В. Търново, 1992; *Матанов, Хр.* Цит. съч. с.345-349.

40 *Агиорит, К. В.* Марк Эфесский и Флорентийский собор. Афины 1895, перевод с греческого Москва 2009, с.72-75.

41 *Малицки, П.* Цит. съч., с.266-268.

42 *Алексиев,Серафим(архим.)*. Църковно-мисионерското дело на Константин Философ – Св.Кирил. С., 1996, 89-90.

43 *Стоядинов,М.* Православният възглед за filioque в контекста на Фераро-Флорентинския събор (1438-1439). – В: Киприанови четения. 600 години от успението на св. Киприан, Митрополит Московски. В. Търново 2008, 495-512.

44 *Агиорит, К.,В.* Цит. съч., с. 144-185.

45 *Агиорит, К.,В.*, Пак там, с.26-40; *Алексиев, Серафим* (архим.) Цит.съч, 96.

46 *Тарнанидис, Й.* Вселенският патриарх Фотий и славянският свят. – В: Пѣти достоитъ. Сборник в памет на Ст. Кожухаров. С., 2003, 398-414.

47 *Kakridis, J.* Codex 88 des Klosters De ani und seine griechische Vorlagen. Ein Kapitel der serbisch-byzantinischen Literaturbeziehungen im 14. Jahrhundert. München, 1988 (Slavistische Beiträge, 233), S. 34-35,81 – по Гагова, Н. Теофаничното видение от Томичовия псалтир и особеностите на исихастката тринитарна концепция в един текст на Йоан Кантакузин. -Във: Филологически изследвания в чест на Кл.Иванова. Старобългарска литература, кн.33-34. София 2005, 289-303.

48 *Лихачев, Д.С.* Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. Москва 1958; *Същият*, Предвозрождение на Руси в конце XIV -первой половине XV века. – Сб. Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. Москва 1967, с.136-182; *Ангелов, Д.* Към историята на религиозно-философската мисъл в Средновековна България – исихазъм и варлаамитство. – Известия на Българското историческо дружество,кн.XXV,С.,1967,с.73-92; *Поснов, М.* Цит. съч.,393-409.

49 *Матанов, Хр.*, Цит. съч., с.342-343.

50 *Прохоров, Г.* Цит. съч., 2000 с.103.

51 *Мошин, В.* О периодизации русско-южнославянских литературных связей X-XV вв. – В: Русская литература XI-XVII веков среди славянских литератур. – Труды Отдела древнерусской литературы. Т. XIX. Москва, 1963, с. 91-92.

52 *Димитров, Хр.* Българо-унгарски отношения през Средновековието. С., 1998, с. 232-244/

53 *Feissel, D.* Documents, droit, diplomatique de l'Empire romain tardif. Paris 2010, 39-41, 289-338.

54 *Замфиреску, Д.* Битката при Никопол в 1396 г. – едно военно поражение… – В: Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа. С., 1999, с.33-34, 37-38; *Гюзелев, В.* Апология на Средновековието. С., 2004, с. 63.

55 *Петров, П.* Въстанието на Константин и Фружин. – Известия на Института за история. Кн.9. С., 1960, с.187; *Димитров, Хр.,* Цит. съч., с.263-264; *Матанов, Хр.* Пак там., с.486.

56 *Павлов, П .* Българи – духовни водачи в православна Европа по времето на св. Киприан, митрополит Московски. – В: Киприанови четения. 600 години от успението на св.Киприан, митрополит Московски В. Търново 2008, с. 333.

57 Ansbert, Historia=ЛИБИ III, с.245-291; *Георгиев, С.* Император Фридрих Барбароса на Балканския полуостров и в българските земи. БИБ, Т. 2, 1930, с.103-149; *Лишев, Стр.* Третият кръстоносен поход и българите. ИИБИ, т. 7, 1957; *Ракова, С.* Четвъртият кръстоносен поход в историческата памет на славяните. С. 2007.

58 *Demetrios Cydonis.* Oracio pro subsidio Latinorum.-In: *Migne, I.P.* Patrologia graeca. T.154, col. 972C.

59 *История всемирной литературы.* Т.3, Москва, 1985, с.33; *Павлов, П.* Палама и османските турци (Размисли върху „Писмо до своята църква"). – В: Богословски размисли. София, 2005.

60 *Лебедев, А.П.* История разделения церквей IX, X и XI веках (изд. 2ое). СПб., 1905, 5-47 и сл.

61 *Иванова-Константинова, Кл.* Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в.(Исихазмът и неговото проникване в България). – В: Старобългарска литература. Изследвания и материали. Книга първа.С., 1971, с.210, под линия; допълнителна литература за борбата между исихазма и варлаамитството, вж. у Meyendorff, J. Introduction a l'etude de Gregorie Palamas, Paris 1959, 15-20; *Ангелов, Д.* Към историята на религиозно-философската мисъл в Средновековна България – исихазъм и варлаамитство. – Известия на Българското историческо дружество, кн.XXV, С., 1967, с.73-92; *Кочев, Н., Цв.* Византия, Балканите и Западът /Проблеми на културата през XIII-XIV век/.С., 1998 г.

62 *Рънсиман, Ст.* Падането на Константинопол. С. /превод от англ./, 1984, с. 78-79.

63 *Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров, П. Павлов.* Византия и византийският свят. С., 2011, с. 214-216.

64 *Schmitt, Oliver J.* Matthias Corvinus und Skanderbeg oder die jahrzehntelange Allianz der Häuser Hunyadi und Kastriota im Krieg mit den Osmanen. – In: Matthias Corvinus und seine Zeit. Band XXVII. Wien 2011, S. 9-14.

65 Тъпкова-Заимова, В. и др. Пак там.

66 *Schreiner, P.* Konstantinopel – Geschichte und Archäologie. München. 2007; *Philippides, M., W. K. Hanak.* The Siege and the Fall of Constantinople in 1453. Historiography, Topography and Military Studies. „Ashgate". Shepherd University USA. 2011.

67 *Tapkova-Zaimova, V., A. Miltenova.* Historical and Apocalyptic Literature in Byzantium and Medieval Bulgaria. Sofia, 2011.

68 *Ждраков, З.* Предопределената съдба на Рим и сакралната топонимия. – Медиевистични ракурси. Общество за изучаване на славянската старина.София 1993, 141-142.

69 *Дончева-Петкова, Л.* Митологични изображения от българското Средновековие. С., 1996, с. 96-102.

69а *Ангелов, Д.* Византийски влияния върху средновековна България. – Исторически преглед, № 4-5, год. IV (1947/1948), с. 407-409.

70 *Велимирович, Н.* Войната в светлината на Библията. Св. Гора Атон, 2003, с. 131-133.

71 *Велимирович, Н. (светител Сръбски).* Слово за Законът (Номология). Издателство „Палитра" (превод), 2008, с. 54-58.

72 *Велимирович, Н.* Пак там.

73 *Ангелов, Д.* Византия. Политическа история. С., 1994:80-81; *Хошек, Р.* Православни и еретици в ежедневния живот в Тракия през IV век. –В: Поселищен живот в Тракия. Втори национален симпозиум 6-9 октомври 1986, Ямбол, с. 158-168.

74 *Агиорит, К.В.* Цит. съч., с.17-20.

75 *Лоски, Вл.,* Боговидение. С., 2010, с.33-52.

76 *Велимирович, Н.* Пак там с.129.

77 *Прохоров, Г.М.* Пак там, с.107; *Василева, Н.* Второто южнославянско влияние в Русия – рецепция на исихазма. – В: Теодосиеви четения. 640 години от успението на преп. Теодосий Търновски. В.Търново 2005, 131-136 .

78 *Острогорски, Г.* Цит. съч. с.223.

79 *Лоски, Вл.* Очерк върху мистическото богословие на Източната църква. С., 2005, с.65-87; *Хубанчев.А., Т. Коев,* Философски идеи на Православния Изток. С., 1993, с. 153.

80 *Пиголь, П. (игумен)*, Цит. съч., с. 77-85 и посочената там литература.

81 *Яцимирский, А. И.* Византийский религиозный мистицизм XIV века перед переходом его к славянам. – В: Странник 49/1 (Ноябрь 1908) с. 512-597; 49/2 (Декабрь 1908), с. 662-672.

82 *Арсений,(архим.).* Очерки жизни и деятельности Каллиста I, патриарха Константинопольского. – Православное обозрение, 1873, Июнь, с. 917-944. – *Пиголь, П. (игумен).* Цит. съч., с. 64-66; *Лоски, Вл.* Цит.,съч.,2005, с.65-87; *Лоски, Вл.* Боговидение. С., 2010, с. 147-162.

83 *Meyendorff, J.* Ibidem, 1974, p. 92.

84 *Марчевски,Ив.* Цит. съч. 2001, с. 148.

85 *Meyendorff, J.*, Gregorie Palamas. Défense des saints hesychastes. Introduction texte critique, traduction et notes. Louvain, 1959; *Лоски, Вл.* Цит. съч.,с. 163-180)

86 *Майендорф, Й.* Византийско богословие. Исторически насоки и догматически теми. С., 1995, с. 229; *Гагова,Н.* Теофаничното видение от Томичовия псалтир и особеностите на исихастката тринитарна концепция в един текст на Йоан Кантакузин. – Във: Филологически изследвания в чест на Кл.Иванова. Старобългарска литература, кн.33-34. София 2005, 289-303.

87 *Мошин, В.,* Цит. съч., с. 92-93.

88 *Ростовский, Д.* Жития на светиите. Цит. съч. 1888, с. 135-172; *Лопухин, Ал.* Живот и творчество на Йоан Златоуст, Константинополски архиепископ. С., 2007, с. 82-141.

89 *Велимирович, Н.* Над Изтока и Запада. Осем философски размисъла за православните Балкани.С., 2004, с. 11-13

90 *Лоски, Вл.* Цит. съч., с.163-180; *Попруженко, М. Г.* Цит. съч. 1928, с.536-548; *Прохоров, Г.*Цит. съч. 2005, с. 17, 34; *Константинова, Е.* Цит. съч. 1971, с. 212-222.

91 *Златарски, В.* Цит. съч, 1904, с. 1-41; *Марчевски, Ив.* Цит. съч. 2001, с.147-165 и посочената там литература.

92 *Стефанов, П.* Нов поглед към църковните събори в Търново през XIV в. – В: Теодосиеви четения. 640 години от успението на преп. Теодосий Търновски (27 ноември 2003 г., Килифаревски манастир „Рождество Богородично"). В. Търново, 2005, с. 78-80.

93 *Райчевски, Ст.* Източна Тракия. История, етноси, преселвания (XV-XX в. С., 1994, с. 9-12; *Матанов, Хр.* Пак там 2002, с.340-344.

94 *Матанов, Хр.*Балкански хоризонти. История, общество, личности. Т. I. София 2007, с.116.

95 За последиците от чумната пандемия на Балканите и в Европа виж ГИБИ т.Х. С., 1980, с.377 и посочената литература у *Стефанов, П.* Цит.съч., с.79, 86.

96 *Ракова, С.* Цит. съч., С. 2007, с. 36-59; 95-152.

97 *Прохоров,Г.* Пак там, с. 17, 34.

98 По-вече за това виж цитираната литература у *Радченко, К.* Религиозное и литературное движение в Болгаріи в эпоху перед турецким завоеваніем. Кіев. Типография „Императорскаго Университета Св. Владиміра Н.Т. Корчак-Новицкаго" 1898, с. 31.

99 *Ракова, С.* Цит. съч., с. 154-170

100 *Погодин, А.* Святой Марк Ефесскій и Флорентійская уния. Jordanville, 1963, с. 341.

101 Литературата по този деликатен въпрос е твърде обширна, за да се спираме поотделно на всеки източник. – вж. *Гюзелев, В.* Религиозна търпимост и несъвместимост в отношенията между гърци и българи, православни и католици в историята на България през XIII-XIV век. – В: Старобългаристика, XXIII, 3 (1999), с. 51 сл.; *Дю Канж.* Византийска история; Историята на империята на Константинопол. С., 1992, с.41-43, 77-82; *Зноско-Боровски, М.(протойерей).*Православие, римокатолицизъм, протестантство и сектантство. Варна 1994, с. 36-65, 71-74; *Агиорит, К.В.* Цит. съч. 2009, с. 13 сл.

102 *Нешев, Г.* Опити за сближение на славяно-византийския свят с римокатолическата църква през XV век. – В: България, Италия и Балканите – обществено-исторически и културно-естетически взаимоотношения XV-XX в. С., 1988, с. 53.

103 *Малицки, П.* Цит. съч. 2001, с.282-285.

104 *Цветкова, Б.* Франция, Балканите и българският народ през XIV-XV в. – ГСУ-ИФ, Т. 74, С., 1983, с. 88-94 и цитираната литература; *Preiser-Kapeller, J.* „Denn der Krieg umschliesst uns von allen Seiten". Vorboten und Nachwehen der Schlacht von Nikopolis 1396 im Sprengel des Patriarchats von Konstantinopel. – In: Emperor Sigismund and the Orthodox World. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung. Band XXIV. Wien 2010, S. 107-125.

105 *Златарски, В.* България през XIV и XV в., цит.съч. 1982, с.226.

106 *Albert, E.* Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, Ser III, T. II, Firenze 1863, p.156 – по Николов, Й. Католическата църква и битката при Никопол. – В: Никополската битка през 1396 в съдбата на България, Балканите и Европа. С., 1999, с.31.

107 *Димитров, Хр.* Българо-унгарски отношения през Средновековието. С., 1998, с. 246-260 и посочената тук литература за кръстоносните походи; – виж „Хроника на славното полско кралство" от Йоан Длугош от втората половина на XV век

– В: Никополската битка -1396 г. в съдбата на България, Балканите и Европа. Съставителство и редакция проф. д-р В. Гюзелев. С., 1999, с.169-171.

108 *Димитров, Хр.*, Цит. съч., с. 266; *Агиорит, К. В.*Пак там., с. 18-19.

109 *Paulovà, M.* L'Empire byzantin et les Tchèques avant la chute de Constantinople, „Byzantinoslavica", 14 (1953), pp. 158-225 и др. – *Дуйчев, Ив.* Византия и славянският свят. С., 1998, 358-366.

110 *Баласчев, Г.* Походите на полско-маджарския крал Владислав III Ягело през 1443-1444 г. против турците и битката при Варна. С., 1935; *Гюзелев, В.* Апология на Средновековието, цит. съч.,с. 64.

111 *Дуйчев, Ив.*, Цит. съч., с. 352-353.

112 Същото име носи и тогавашният столичен патриарх – Теодосий II Търновски. За разграничаване имената на двамата духовници при интерпретиране на историческите факти в събитийната хронология, ще бъде по-добре приложението „Търновски" да остане само при името на столичния патриарх, а пък парорийският исихаст Теодосий да се именува в историографията като *св. Теодосий Парорийски*, подобно на св.Григорий Синайски (Синаит).

113 *Добротолюбие*. Т. V. Свято-Троицкая Сергиева лавра. Москва, 1992, с. 180-237.

114 *Serafim (mitropolitul)*. Isihasmul – tradiție și cultură românească. Editura Anastasia 1994.

115 *Манастир Раваница*.Издаје Управа Манастира Раваница, 2000, с.3-22.

116 *Златарски,В.* История на българската държава през средните векове.Том I, 1, 1938, 17 и сл.; *Киселков,В.* Цит. съч., 1925, с.14 и сл; *Пиголь, П.*, Цит. съч., с. 97-119.

117 *Златарски, В.* Цит. съч. 1982, с. 229, 231.

118 *Соколов, И.* Избрание патриархов в Византии с половины IX до половины XV века (843-1453 г.). Санкт-Петербург 1907, с. 3, 36.-според *Карагеоргиева, С.* Проблемът за отпадането на Варненската и Видинската епархия от диоцеза на Търновската патриаршия в контекста на взаимоотношенията между Византийската и Българската църква през XIV век. – Медиевистични ракурси. София 1993, 145. За ролята на „българските царе, като огледален образ на православното Българско царство" се посочва и от *Каймакамова, М.* Власт и история в Средновековна България (VII-XIV в.). С., 2011, 202-212.

119 *архим.Серафим /Алексиев/*. Свети Серафим Саровский. С., 1984, с. 125, 249-250.

120 *Марчевски, Ив.* Исихазмът. Учението за несътворените божествени енергии и светлини. С., 2001, 253-254.

121 *Шкорпил, К.Х.* Археологически бележки от Странджа планина. – В: Известия на българското археологическо дружество. Т.IV, 1913, 235-261; *Киселков, В.* Пак там, с. 103-118; *Аянов, Г.п.* Стари манастири в Странджа. – В: Известия на Народния музей Бургас. Т.13, 1939, 253-263;*Бешевлиев,В.*Три приноса към българската средновековна история.I. За българо-византийските мирни договори през VIII век. –В: Сб.Марин Дринов, С.,1960, с.283-291; Златарски,В. История на българската държава през средните векове. Т. 3, 1972; *Гюзелев, В.* Училища, скриптории, библиотеки и знания в България /XIII-XIV в./.С., 1985; *Гагова, К.* Тракия през българското Средновековие. С., 1995, с.57-61; *М.Ваклинова.* Раннохристиянски центрове в Североизточна Тракия.– В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV век. София-Сливен, 1993, с. 58-71; *П.Коледаров,* Политическа география на средновековната Българска държава, 1989, с. 95-98; *Коледаров, П.*

Българската народност и държава в Странджа-Сакар и прилежащите земи през средните векове. – В: Странджанско-Сакарски сборник. Доклади от Първия интердисциплинарен симпозиум „Странджа“. Бургас, 17-19 август 1978, с.204-20; *Ковачев, Г., Ив. Русев.* Света гора Сливенска /Опит за история на средновековното манастирско селение и района- XII-XVII век/. В.Търново, 2001, с.100-108; *Горов,Г.* Местонахождението на средновековна Парория и Синаитовия манастир. – В: Исторически преглед, кн.1, София 1972, 64-75; *Андреев, Й.* Средновековната Парория и манастирът на Григорий Синаит /въпроси на локализацията/. – В: Епохи (год.I), кн.2. В.Търново 1993, 18-32; *Спасова (=Дамянова), М.* Към въпроса за местоположението на Теодосиевия манастир. – В: Търновска книжовна школа. Т.4. Културно развитие на българската държава /края на XII-XIV век/. Материали от Четвъртия международен симпозиум, 16-18 октомври 1985 г. В.Търново 1985, 334-340; *Дражева,Ц.* Епископските центрове на Южното българско Черноморие V-XV в. – центрове на християнската култура. – В: Известия на народния музей Бургас, т. 4, 2002, 203-211; *Лалчев, Д., Л. Перчеклийски, Л. Ненова.* Одринска Тракия – вековен кръстопът на древните балкански цивилизации. – Годишник на Филологическия факултет. Т. 8, Югозападен университет „Н. Рилски“, Благоевград, 2010, с. 281-307.

122 вж. там подробна библиография: *Δεληκάρη, Α.*, Цит. съч., 2004, с. 183, 276-304.

123 *Μαμαλάκης, Ι. Π. Τὸ Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Θεσσαλονίκη* 1971, 169, 18.

124 Прохоров, Г. Пак там, с.25-26.

125 Повече виж у *Пиголь П.(игумен)*, Цит. съч., с.56-166.

126 Ръкописът се пази в библиотеката на Руската академия на науките в Санкт-Петербург под № 31.7.30. – Вж. *Покровская, В.Ф., Копанев, А.И., Кукушкина, М. В., Мурзанов, М.Н.* Описание рукописного отдела библиотеки АН СССР. Т. 3, вып. I (хронографы, летописи, степенные, родословные разрядные книги), изд. 2-ое, дополненое, М.-Л., 1959, с.357-360 –по Дончева-Панайотова, Н. летописният разказ за успението на митрополит Киприан в текстове и миниатюри. – Българска филологическа медиевистика. Научни изследвания в чест на проф. дфн И. Харалампиев. В. Търново 2006, с.158.

127 Гръцкият текст на житието на Григорий Синаит е издаден от *Помяловский, И.В.* Житие Григория Синаита. Записки историко-филологического факультета Императорского Петербургского университета. Част 35, Санкт-Петербург 1894, 35-40. От славянския превод на житието са известни три преписа. Първият е в Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г. вторият, който е от XVI в., е издаден от *Сырку, П.* Житие Григория Синаита составленое константинопольским патриархом Калистом. Памятники древней письменности и искусства № CCLXXII, СПб, 1909, с.1-47. Третият препис стои най-близо до гръцкия текст и е издаден от *Яцимирскій, А. И.* Житіе Григорія Синаита, составленное константинопольскимъ патріархомъ Каллистомъ. Текстъ славянскаго перевода Житія по рукописи XVI вѣка и историко-археологическое введеніе. Посмертный трудъ П.А.Сырку. Памятники древней письменности и искусства. CCLXXII. С.-Пб, 1909, с.LXXXIX+48; *Яцимирскій, А. И.* Из критико-литературных наблюдений над Житіем Григорія Синаита. – Във: Византійский Временник. Т. XV, С.-Петербург, 1908, с.1-32. Гръцкият текст на житието на Теодосий Търновски остава все още неоткрит. Славянският превод на житието е издаден за последен път в

новобългарски превод в Стара българска литература, 4, С., 1986, с. 443-467 – в превод на М.Спасова(=Дамянова) и Кл. Иванова. Третото житие е това на Ромил Видински, открито на гръцки език. За него вж. Dujcev, Iv. Un manuskript grec de la Vie de St. Romile. – Byzantinoslavica, VII (1937-1938), p. 124-127. Славянският текст на житието е издаден от *Сырку, П.* Монаха Григория, житие преподобнаго Ромила. Преписът по всяка вероятност е от XVI в. Има данни за съществуването на още два преписа. Срв. Иванова, Кл. Някои моменти от българо-византийските литературни връзки през XIV в.– Старобългарска литература. С., 1971, кн.I, с.226-232. За последен път житието е преведено на новобългарски в „Стара българска литература", 4, С., 1986, с. 468-491. – Библиографският блок е по реда на цитиране според *Й. Андреев*, Средновековната Парория и манастирът на Григорий Синаит (въпроси на локализацията). – Епохи, /Год.I/,кн.2, В.Търново 1993, 18-32).

128 *Сырку, П.* Монаха Григория житие преподобного Ромила. Памятники древней письменности и искусства. CXXVI, 1900.

129 *Голубинский,Е.* Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей болгарской, сербской и румынской. М.,1871 г., с.663; *Шкорпил,К.* Някои бележки върху археологически и исторически изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с.11; *Същият* – Паметници из Българско. Дял I, ч.1. Тракия, 1886, с.68; *Иречек, К.* История на българите. С., 1928, с.242, 361; *Иречек, К.* Княжество България. Ч.II. Пътувания по България. Пловдив 1899, с. 764-765 /фототипно изд. 1974, с.787-788; *Сырку, П.* К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Т. I, вып. 1, С.-Петербург, 1899, с.108, бел.3; *Сырку, П.* Цит. съч. 1900, с. 9-12; Радченко, К. религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев 1898, с.58; Kaluznjacki, E. Aus der panagyrischen literatur der Südslaven. Wien 1901, S. 63; *Златарски, В.* Житїе и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосїа. СбНУ, II (XX), 1904, с.39; История на българската държава през средните векове.I. ч.1, 1938, с.17; *Горов* 1950:101-118; – 1972:71-75 и др.

130 *Киселков, В.* Цит. съч.,1925, с.117.

131 *Тулешков, Н.*Култовата архитектура на Странджа от епохата на османското владичество. – В: Странджанско-сакарски сборник. Доклади от Първия интердисциплинарен симпозиум „Странджа". Бургас 17-19 август 1978. Том I/кн.1. М. Търново 1984, с. 250-251.

132 *Рилски, Н., йеромонах.* Описание Болгарского свещенного монастира. С., 1879, с.26-27.

133 *Димитров, Б.* Гранични крепости в Странджа. – В: Известия на Националния исторически музей. Т. XI. София 2000, с.63-69; *Орачев, Ат., Ел. Банчева.* Парорийският манастир при с. Воден. – сп. „Будител" 1 (11), С., 2009, с. 30-43; *Горов, Г.* Местонахождението на средновековната Парория и Синаитовия манастир. – Исторически преглед, 1972, 1, с.64-75; *Драганов,Д.* Манастирът до село Воден. Нова хипотеза за местоположението на Синаитовия манастир. – в-к „Народен другар", 16.II.1984, с.4-5.

134 *Андреев, Й.*, Цит. съч. 1993, с.18-32.

135 Пак там, с.21.

136 *Гошев, Ив.* Трите най-стари пространни жития на Иван Рилски. – ГСУ – Богослов.фак. Т. XXI, София 1948 г.

137 *Андреев, Й.*,Цит.,съч.,с.22.

138 Вж. подробно *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 344 сл. и *Аянов, Г.* Цит. съч., 1946, с. 95-111.

139 *Лисицов, Ст.* Проходи и оперативно-съобщителни линии в Котленската Сливенската и Гребенец планина през късната античност и българското Средновековие. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV век. София-Сливен, 1993, 51.

140 *Николов, Д.* Антични и късноантични пътища в Североизточна Тракия. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV век. София-Сливен, 1993, 32-33.

141 *Аянов, Г.* Пак там, с. 99.

142 *Лисицов, Ст.* Цит. съч. 1993, с. 51.

143 *Теофан Изповедник.* Хронография. – ГИБИ, т. III, с.285, т. X, с. 141-143; *Бешевлиев, В.* Три приноса към българската средновековна история. I. За българо-византийските мирни договори през VIII в. – В: Сборник „ Марин Дринов". С., 1960, с. 286-287; *Коледаров, П.* Цит. съч., 1979, с. 34-36; *Същият.* За българо-византийската граница в Тракия по 30-годишния мир от 814/815 г. – В: Българско средновековие. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, с. 55-61.

144 *Иванов, Й.* Цит. съч., с. 16-20.

145 *Филов, Б.* Епиграфически ситнежи. – Периодическо списание, кн.XIX, 1907, с. 68, 625-642; *Торбатов, С.* Пътна мрежа в Тракия и Мизия /I-III в./. – В: Археология на българските земи. С., 2004, с.79-80.

146 Отсечката между тази крепост и с. Странджа също е била застрашена от нападения, поради което е била избягвана от пътешествениците през следващите векове – *Аянов, Г.* Цит.съч. 1946, с. 99.

147 *Аянов, Г.* Пак там, с. 94 -111.

148 *Аянов, Г.* Пак там, с. 99.

149 *Велков, В.* ЕМПОРІА TOYDAZ – новооткрито селище в провинция Тракия. – Археология, 1982, кн.3-4, 40-42;*Щерева, И.* Туида-Цоида-Сливен. София, 1990; *Лалчев, Д.* Местните имена в Тополовградско. Сакарски регион. В.Търново, 2010.

150 *Аянов, Г.*Цит. съч. 1939, с. 260.

151 *Лалчев, Д., Н.Трейман.* Новооткрит скален манастир в Странджа, свързан с исихазма през XIV в. – Университетски преглед, бр. 2/6/, юли-декември, Благоевград 2005, 20-22; *Трейман,Н.* Преподобният Григорий Синаит и Средновековна Партория. – сп. „Християнство и култура", бр. 10/33/, год.VII /2008/,София, с. 55-65.

152 Стара българска литература. Т.4, 1986 г., С., с.477.

153 *Недков,Б.* България и съседните ѝ земи през XII в., според „Географията" на Идриси.С., 1960; *Кендерова, Ст., Б.Бешевлиев,* Балканският полуостров изобразен в картите на ал Идриси, Т.I, С.,1990; *Гагова, Кр.* Цит. съч., с. 90-96. *Dimitrov, D.* The role of the West Black sea ports in navigation and commerce 13th–15th centuries. – In: Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. Sofia, 22-27 August 2011. Vol. I. Sofia, 2011, p. 451-472.

154 *Велков, В.* – Новооткрито селище в провинция Тракия. – Археология, 1982, №3-4, с.40-42; *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. Т.III, С., 1929, с.40-41; *Ковачев, Г., Ив.Русев*, Цит.съч., с.147-148.

155 *Янакиева, Ж., Д. Малеева.* Неувяхващите цветя на природата – пещерните образувания. София. Национален музей „Земята и хората", 2011 г., с. 83-86.

156 *Ханджийски, Ан.* Цит. съч, с. 8.

157 *Танчева-Василева, Н.* Цит. съч., с. 73-90.

158 Първото публикуване и по-ранните изследвания върху житието на Григорий Синаит, извършени от различни учени, са дадени с кратък коментар от *П. Пиголь(игумен)*, приведени по-долу в следната последователност: гръцкият текст на житието е издаден от *Помяловский, И.В.* Житие Григория Синаита. Записки историко-филологического факультета Императорского Петербургского университета. Част 35, Санкт-Петербург 1894, 35-40. Според *П. Пиголь*, този ръкопис е донесен в Москва от *Арсений Суханов*, а преводът на текста, снабден с предисловие и бележки е направен от *И. Соколов.* Славянската редакция на житието е издадена от *П.А. Сырку*. Житие Григория Синаита, составленное Константинопольским патриархом Каллистом. – Памятники древней письменности и искусства. Санкт-Петербург, 1900, Вып.136. Сравнителна характеристика на двете редакции на житието дава *А. И. Яцимирский, А.И.* Из историко-литературных наблюдений над житием Григория Синаита. – Византийский временник, 1919. Т. 15, вып. 2/3. С. 300-331; Руски превод на житието, поместен в *Афонский патерик*, издание на Атонския Пантелеймоновски манастир в 1897 г., където е ползван гръцкия текст, публикуван от Никодим Агиорит, представляващ преразказ на една от ръкописните редакции на пълното и оригинално житие. – по *П. Пиголь (игумен*). Преподобный Григорий Синаит и его духовные преемники. Москва, 1999, с. 27; 191-201.

159 *Пиголь, П.*, Цит. съч.,с. 97-166.

160 *Киселков, В.*. Цит. съч. 1925, с. 117.

161 *Теофан Затворник*. Иисус Христос на Голгота или Неговите седем слова на Кръста. София 2000, с.95. – превод по „Іисусъ Христосъ на Голго҃ѳѣ, или Семь словъ Его на Крестѣ„ – дванадесето издание на Атонския Руски Пантелеймоновски манастир. Москва, 1902.

162 *Фекелджиев,Ив.* Цит.съч., с.89.

163 Данни за развалини от други римски аквадукти между Лозенград и Цариград, многократно преустроявани от византийските императори през X-XIII, намираме в много литературни източници, представени в обобщен вид -- вж.*Орешков, П.Н.* Византийски старини около Цариград. – СпБАН, кн. X, 1915, с.88-118; *Същият.* Българските села в околността на Цариград. – СпБАН, кн. VIII, с. 85-108.

164 За старите пътища, отклонения от Диагоналния път през Странджа за Сев.Тракия и обл. Загоре вж.подробно пак там: *Аянов, Г.* Цит. съч. 1946, с. 94 -111 и *Николов, Д.* Цит. съч. 1993, с. 31-36 .

165 *Tarihi*, Цит. съч. 2006, с. 18, 45.

166 *Райчевски, Ст.* Цит. съч. 2012, с. 165-166.

166а*Динчев, В.*, Ранновизантийски крепости в България и съседните земи /в диоцезите Thracia и Dacia /. – Разкопки и проучвания. Кн.XXXV, 2006, София, с.53.

167 *Пападопулос Керамевс,А.* Монастырь св. Йоанна Предтечи на острове у Созополя и судьба его библиотеки.- Византийский Временник, 7, 1900, с.661-695; *Джурова, А.* Сиянието на Византия. Украсени гръцки ръкописи от Балканите (VI-XVIII в.). Каталог за изложба. XXII Международен конгрес за Византийски изследвания. София 22-27 август 2011 г.

Попконстантинов, К., Ц. Дражева, Р. Костова, Д.Николова . Средновековен манастир „Св. Йоан Продром“ на о-в „Св. Иван“, Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, с.502-503.

168 *Писарева,В.*Култът към Богородица в сакралната защита на средновековния град. – В: Приноси към българската археология. Т. 1, София, 1992; *Ковачев, Г., Ив. Русев,* Цит.съч., 148.

169 *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С. 1931, с. 134.

170 *Киселков, В.*Цит. съч. 1928, с- 20-21.

171 *Сырку, П.А.* К истории исправления книг…,цит.съч., с.110.

172 *Stojanovič, L.* Stari srpski zapisi i natpisi. II. Beograd 1903, 161 no 6870 (1482); *Bogdanovič, D.* Katalog cirilskih rukopisa manastira Hilandara. Beograd 1978, no 411.

173 *Рашков, Ив.* Светите Три светители в православната иконография, сп."Духовна култура", кн.1, София 1988, с. 17.

174 *Andre Grabar.* La peiture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, p.278; G. Millet. Monuments byzantinis de Mistra. Paris 1910, pl. 103,Fig. 2,3,4. – според Ив. Рашков, цит. съч., с. 17,22.

175 *Мутафчиев, П.* Цит. съч. 1931, с. 32-36.

176 За него виж *Аянов, Г.* Цит. съч. 1946, с. 109.

177 *Помяловский 1894:35-40; Сырку 1900:3.*

178 *Петканов, Ив.* Славянски влияния в романските езици и диалекти. С.1988, с. 156-159.

179 Свидас, ГИБИ, т.V, с.310. Советы и рассказы Кекавмена. М. 1972, с.353, бел. 129 и посочена литература. – според Андреев, Й., цит. съч., с.23.

180 *Киселков,В.*Цит. съч. 1925, с.113;*Същият.* Григорий Синаит представител на мистицизма във Византия през XIV в. С., 1928, с.18.

181 Новакович, Сърби и турци…,цит.съч., с.204; *Киселков, В.*, пак там с.18-19.

182 *Тулешков, Н.* Цит.съч. 1984, с.251.

183 Повече виж в глава „Структурно-семантичен анализ на житийната хронотопия от XIV в." и „Лингвотопография на средновековни крепости и църкви в Южна Странджа".

184 *Δεληκάρη, Α.*Цит. съч.2004, с. 192.

185 *Сырку, П.А.* Пак там, с.110.

186 Според мен, тук има някакво противоречие и недоизказаност. – Нима другите монаси са носели „бели" дрехи…, или пък прозвището е било дадено не заради дрехата, а заради черната брада и коса на млад монах, живял сред белобради и по-възрастни събратя? – б.м. -Д.Л.

187 *Dimitrov, B.* I monasteri del Sozopol nei secoli XIII-XIV, B.Bulg., 7, p.281; Ch. van der Vorst. La vie de Saint Evariste, higoumène à Constantinople, AnBoll, XC I, 1923, P.301. – цитирано по Гагова, пос.съч.,с.208-209.

188 *Дуйчев, Ив.* Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. – В: Русская литература XI-XVII веков среди славянских литератур. – Труды Отдела древнерусской литературы. Т. XIX. Москва, 1963, с. 122-123. – виж посочената там литература под линия.

189 *Димитров,П.Д.* Пътуването на св. Александър Римски в Тракия. – Известия на българския археологически институт, т. VIII, С., 1934, с. 116-163. – *по Танчева-Василева, Н.*, цит. съч., с.86-87; Delehaye, Les saints de Thrace et de Mésie, Anal. Boll. XXXI, 1912, 242, гръцки текст, 192 сл. – по Димитров, Д. Пак там, с. 120.

190 *Δεληκάρη, Α.* цит. съч., с. 194/

191 *Димитров, Д.* Цит. съч., с. 117-120; *Neuman, C.H.* Das Martyrion der heilige Euphemia zu Istanbul Forsch u Fort, 1943, 21/22, 215; *Lassus, J.* Remarques sur l'adoptini

en Syrie de la forme basilicale pour les eglises chretiennes. – Jn. Atti del IV congresso internazionale di archeologia christoana. Citti del Vaticano, 1938, p. 342. – според *Танчева-Василева, Н.*, пак там с. 86-90.

192 Σκοπος. Ανατολικης Θρακης . Αθηναι 1970.

193 *Киселков, В.* Цит. съч, 1925, с.117-118; *Soustal,P.* Thrakien (*Thrakien, Rodopē und Haimimontos*) [TIB 6], Wien 1991, S. 447.

194 *Тулешков, Н.* Цит. съч. 1984, с. 250-278.

195 *Аянов, Г. п.* Цит. съч. 1939, с. 253-257.

196 Може би от алб. gur 'камък', или пък е от слав. *Гори* от *гора (?),* подобно на известното географско име *Корча* < *Горица* в Епир (дн.Южна Албания), с характерния преход на *г* > *к* според тур. изговор.

197 *Σκοπος*, цит. съч.,с. 229-232; 261-266.

198 За този структурен модел вж.*Дуриданов, Ив*, Цит. съч.. 1958, с. 245-250.

199 *Киселков, В.*, Пак там, с. 117-118; *Гагова, Кр.* Цит. съч. 1995, с. 208-209; *Андреев, Й.* Цит. съч., 1993, с. 30-31; *Δεληκάρη, А.* Цит. съч. 2004, с.193.

200 *Киселков, В.* Пак. там, с. 103-118; *Андреев, Й.* Пак там, с. 18-32.

201 *Киселков, В.* Пак там, с. 117-118.

202 *Миков, В.* Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943, с.249.

203 Киселков, В. Цит. съч. 1928, с. 19-21; *Δεληκάρη, А.* Αγιος Γρηγοριος ο Σιναϊτης η Δραση και η Συμβολη του στη διαδοση του Ησυχασμου στα Βαλκανια η Σλαβικη μεταφραση του ιου του κατα το αρχαιοτερο χειρογραφο. Θεσσαλονικη, 2004, 188-190; *Спасова (=Дамянова),М.* Цит. съч. 2008, с. 400.

204 *Soustal, P.* Op. Cit. 1991, S. 388-389.

205 *Житие* на Григорий Синаит от патриарх Калист I. Препис от Рилския панегирик на Владислав Граматик от 1479 г. – ПСЕТ 1971, с. 138; *Параорие, Парорие, Паторийска планина* – ЖРВ, с. 468-491.

206 *Спасова(=Дамянова),М.* Пак там, с. 400.

207 Пак там.

208 *Киселков, В.* Цит. съч.1925, с. 103-118; *Цанкова-Петкова, Г.* О территории болгарского государства в VII–IX вв. –Византийский временник, XII, 1960, с.131-132

209 *Georgiev, V.I.* Introduction to the History of the Indo-European Languages. Sofia, 1981, p. 156.

210 *Венедиков, Ив.* Тракийската топонимия в движение. Населението на Югоизточна Тракия. – В: Тракийски паметници 3. Мегалитите в Тракия 2. София, 1982, с.32-170.

211 *Laltschev, D.* Neue Sprachzeugnisse der Substrattoponymie für die ethnische Translokation der brigischen (phrygischen) Stamme in vorzeitlichen Makedonien, Thrakien und Kleinasien. – In: Archiv für bulgarische Philologie. Bd. III. Studia linguistica. Univ. Verlag „St. Kliment Ochridski". Sofia 1999. S. 103-112; *Lalchev, D.* Newly discovered rock sanctuaries with old Phrygian inscriptions in the Sakar mountain (Southeast Bulgaria). – In: „ Thrace and the Aegean"- Eighth International Congress of Thracology. Vol. II. Sofia 2002, p.799-815.

212 *Δεληκαρη, А*, Цит. съч., с.188-189.

213 Beševliev, V. 1975. – Ein Rätsel der antiken Geographie Thrakiens. – In: Recherches de geographie historique, v. II: en l'honneur du XV-e congres des etudes byzantines-1976, S., 1975 p. 19-22. (=Studia Balcanica, 10)

214 *Господинов, К.* За Странджа и реките в Астика според Плиний Стари. – В: Известия на народния музей Бургас. Том 4, 2002, с.215-229. – вж. цитираната там литература.

215 *Аянов, Г.* Българи в Южна Странджа и съседните области. – ИНМБ, Т.I, 1950, с. 135.

216 *Захариев, Й.* Кюстендилско краище. – СбНУ, кн.XXXII. С., 1918, с.447-451.

217 *Рънсиман, Ст.* Цит. съч., к. 96.

218 *Иванов, Й.* Местните имена в Гоцеделчевско /Неврокопско/, С., 1996, с.150.

219 *Шкорпил, К.* Цит. съч.1888, с. 29.

220 По изд. на *Помяловский, И. В.* Цит. съч., 1894, с.37, 39, а според *Сырку, П.* Цит. съч., с. 38, 41; в ръкописа на Панагирика на Владислав Граматик от 1479 г., съхраняван в Рилския манастир под № 61, л. 278а е отбелязана кратката форма кріѡмени.

221 Относно произхода на монашеското име *Амирали*, като негов паралел може да се посочи антропонима *Амирал* в надпис от XIV век, положен около образа на ктитора *Новак* и семейството му върху стенопис от пещерната църква „Света Богородица“, намираща се на остров *Мали град* в Преспанското езеро. Текстът на надписа е кратък: *„Амирал, син на кесара Новак“*. Според Й.Иванов, надписът е поставен от сина на кесаря. В съседство се срещат и други надписи с гръцки лични имена *Каля, Кали* и под. /*Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1931, с.59/. Може би антропонимните форми *Амирал* и *Амирали* произлизат от стгръц. ἡμέρᾶ ‘ден, дневна светлина’/СГБР, с.349/., обаче началната фонема „ета“ е сериозна пречка за тази етимология? Вероятно от гръцкия антропоним *Амирали* е образувано и село *Мирали*, обитавано от гръцки мохамедани в Анаселишко, близо до Костурско /*Кънчов, В.* Цит. съч., т.II, 573-574/.

222 *Δελῆκάρη, А.*, пак там, с.185-186

223 *Δελῆκάρη, А.*, пак там., с. 190.

224 *Киселков, В.* Цит. съч. 1925, с. 115-116; *Киселков,В.* Цит. съч. 1928, с. 11.

225 *Аянов,, Г.* Цит. съч. 1939, с.256-258.

226 *Аянов, Г.* Пак там., с. 258

227 *Аянов, Г.* Пак там, с.259.

228 *Bees, N.* Ein Buchgeschenk an das Madonna-Katakekryomeni Kloster. – Byzantinisch-Neugrichische Jahrbücher, 1939, S. 187-194.

229 *Гагова, Кр.* Цит. съч. 1995, с. 174.

230 *Яцимирскій, А. И.* Из критико-литературных наблюденій над Житіем Григорія Синаита. – Вв, Т. XV, С.-Петербург, 1908, с. 18.

231 *Jagić, V.* Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913, S. 340; СТБР I, с. 423.

232 *Иванов,Й.* Местните имена между Долна Струма и Долна Места. С., 1982, с. 137.

233 Според коментара на историческите извори от Кр. Гагова, Цит. съч. 1995, с. 175.

234 *Kreiser, K.* Die Siedlungsnamen Westthrakiens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken. Freiburg 1978, S.51.

235 Athen. II 37 b-e: от превод на Н.Панова по Athenaeus. The deipnosophists. Vol. 1. Cambridge & London, The Loeb Classical Library, 1951. Текстът е поместен също в оригинал в: Старогръцка христоматия. Съставител В.Бешевлиев, София 1943, 180-181.

236 Изказвам сърдечна благодарност на елиниста Димитър Илиев от Института за бълг. език при БАН за консултацията, дадена ми при изясняване на гръцката афиксална функция при миналата причастна форма.

237 Athen. Mitt. XIII 287 n.9 – по Kretschmer (1896:196)

238 Карта на Стара Гърция до IV в.пр.Хр., М 1:800 000, София 1973 г.; Карта „Türkiye fiziki karayollarý haritasý". Ölçek 1:2 750 000. Ekim 2000. Градът *Лаодикия* (гр. *Λαοδίκεια*) е бил главен град на древната област Фригия, близо до градовете Колоса и Йерапол в М.Азия. По-старото име на Лаодикия е Диосполис, обновен между 266-246 г. пр.Хр. и преименуван от Антиох II по името на жена му Лаодика, а днес е известен с тур. име Ески Хисар. Според други сведения развалините на древната Лаодикия са близо до днешния турски град Денизли, но и двата града върху картата се намират недалеч един от друг. В историческите извори Лаодикиа е посочена като епископски център: „єдина отъ мьнии сѫштиихъ въ лаодикии, вь пискупи градѣ„/СТБР, т. I, с.784/. През първите векове на християнството тук е основана една от седемте църкви, известна като Лаодикийска църква, за която се съобщава в Послание на св.ап.Павел до колосяните (2:1; 4:13-16). Тя се споменава и в книга Апокалипсис във връзка с Божествените послания до седемте църкви в Асия /градовете Ефес, Смирна, Пергам, Тиатир, Сарди, Филаделфия и Лаодикия /Откр. 1:11; 3:14/.

239 От житийния извор е известно, че един от близките последователи на Г.Синаит е Марк Клазоменски, чието родно място Клазомен в Зап. Мала Азия е близо до селището Кукулон, от което произхожда учителят му.

240 *Помяловский, И. В.* Цит. съч. 1894, с. 35-40; *Сырку, П.* Цит. съч.1900, с. 37.

241 Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, vol. I. Jextum Graecum contineus. Leipzig 1883, p. 497 .

242 *Коледаров, П.* Цит. съч., 1979, с. 28-30; *Soustal, P.* Op. Cit. 1991, S. 353.

243 *Гагова, Кр.* Цит. съч. 1995, с. 196-197.

244 *Бешевлиев, В.* Три приноса към средновековната българска история. – В: Сб. Марин Дринов, С., 1960, с. 285-286; *Димитров, Б.* Цит. съч.,1983, с. 6.

245 *Димитров,Б.* Цит. съч. 2000, с. 63-69.

246 *Аянов, Г.* Цит. съч. 1946, с. 97.

247 *Димитров,Б.* Пак там, с.65.

248 *Бешевлиев, В.* Цит. съч. 1960, с. 285-286; *Димитров, Б.* Цит. съч., 1990, с. 411.

249 *Димитров, Б.* Между България и Византия. – В: Странджа – древност и съвремие. С., 1990, с. 411. *Димитров,Б.* Гранични крепости в Странджа. – В: Известия на Националния исторически музей. Т. XI. София 2000 с.63-69.

250 *Коледаров, П.* Пак там, с. 29; Αποστολίδη 1942:69,75; Gjuzelev 1969:164-165.

251 *Рашев,Р.* Поселищният живот в Северна Тракия през ранното Средновековие, 1993:102-103; *Кендерова, Ст.* Палеографски особености при изписването на балканските топоними в „Географията" на Ал-Идриси. – Във: Византия и славяните. Международен научен симпозиум, посветен на Центъра за славяно-византийски проучвания „Ив. Дуйчев", 12-14 май 2006. – ГСУ, т. 95 (14). София 2010, с.113-128.

252 *Стойков, Р.*, Наименования на български селища в турски документи на Ориенталския отдел на Народна библиотека „В.Коларов" от XV, XVI,, XVII и XVIII в – В:Известия на библиотека „Св.Св Кирил и Методий„ за 1959 г., т.I, София 1961, с. 393, 402.

253 *Е.Грозданова и С. Андреев*, Османотурски документи за Южното българско Черноморие. – Векове, кн. 6, 1980, с. 79 сл.

254 *Δεληκάρη, Α*, цит.съч., с.191-194.

255 *Пак тук*, с.193.
256 *Пак тук,* с. 187. – /курсивът е мой – Д.Л/.
257 *Лалчев, Д.* Цит., съч. 2010, с. 7-11, 199-200.
258 *Спасова(=Дамянова), М.* Цит. съч. 1985, с. 338-339; *Андреев, Й.*, Цит. съч., с. 23.
259 *Андреев, Й.* Цит.съч., с.27.
260 *Цанкова-Петкова, Г.* Цит. съч. 1960, с. 131-132; *Батаклиев, Г.*, Изговор и транскрипция на старогръцките имена в бълг.език – Бълг.език, год.XVII /1967/, кн.6, с.543-550*; Филипова-Байрова,М.* Гръцки заемки в съвременния български език. София БАН 1969:34-40; *Хр.Дзидзилис.* Фонетични проблеми при етимологизуване на гръцките заемки в българския език. София БАН 1990.
261 *Димитров, Б.* Цит. съч. 2000, с.63-69.
262 *Ковачев, Г., Ив. Русев.* Цит. съч. с.52.
263 *Николов, Д.* Цит. съч. 1993, с. 31-36; *Попиванов, Г.* Из миналото на Орханийска околия. С., 1934, с. 150.
264 *Otto Hirschfeld.* Die römischen Meilensteine, Sitz.-Berichte der Berlin. Akad.,philol.-hist. Klasse 1907, S.165-201.
265 *Филов, Б.* Епиграфически ситнежи. Римските пътни колони от Тракия и Мизия. – Периодическо списание, кн.LXVIII, 1907, с.625-629.
266 *Филов, Б.* Цит.съч., с.625-629,.
267 *Б.Филов,* пак там.
268 Този вид епиграфски паметници са описани подробно в научната литература и от по-стари автори: *Аврамов, В.*Траяновият път от Карпатите за Пловдив. – ИБАД, IV, 1914, с.226-240; *Kalinka, E.* Antike Denkmäler in Bulgarien. – Wien, 1906, №19. – цит. по коментарния текст на *Маджаров, М.* Таберната на римската пътна станция Виамата при с.Михилци, Пловдивско. – ИНИМ. Т.XI, С., 2000, с.175-178; *Маджаров,М.* Римски пътища в България. Принос в развитието на римската пътна система в провинциите Мизия и Тракия. В.Търново, 2009 г., с. 57-59
269 *Велков, В.* Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, с. 168-169.
270 *Рънсиман, Ст.* Цит. съч., с. 59.
271 *Златарски, В.* Цит. съч., 2005, с. 278-279.
272 Script. Incert., p. 345; *Бешевлиев, В.* Надписи №№ 20-27, 30. – според *Гагова, Кр.* Цит.съч. 1995, с.30-31.
273 *Рънсиман, Ст.* Пак там, с. 97.
274 *Кънчов, В.* т.I,1970,439-440.
275 *Кънчов, В.* т.II, 578.
276 *Даниленко, К.* Цит. съч.1988, с.227-251.
277 *Fick, A.* Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands. Vandenhoeck und Ruprecht. Göttingen 1905, S. 53, 142-143.
278 Виж *Manuelis Philae Carmina*, edit. E. Miller. Paris 1854; – Ioannis Cantacuzeni Historiarum libri IV, edit. L. Schopen. Bonn 1828-1832, p. 294. – според Гагова, Кр. Цит.съч., с.269; *Коледаров, П.* Цит. съч.1989, с. 77.
279 *Златарски, В.* Цит. съч. Т. III. С., 1940 [1972], с.468;*Петров, П.* Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил. С., 1956, с. 545 сл.; *Сырку, П. А.* Житие Ромила…,цит., съч. с.28-29; *Коледаров, П.* Цит. съч. Т.II, с. 74, 77; *Soustal,P.* Op. cit 1991, S. 446 – според Гагова, Кр., цит.съч., с.151-152, 240.
280 *Аянов, Г.п.* Цит. съч.1946, с. 95; Господинов 2004-2005, с. 172; *Маджаров, М.* Цит. съч.2009, с. 200; *Гагова, Кр.* Пътна система в Северна Тракия през XIII-

XIV в. – Истор.преглед, 1983, №1, с.89-100; *Гагова, Кр.*Тракия през българското Средновековие. Историческа география /Второ допълнено и преработено издание/. С., 2002, с.102-104; *Димитров, Б.* Цит. съч. 1990, с.411 и сл.

281 *Гагова, Кр.* Цит. съч. 1995, с. 240.

282 *Иванова, Олг.* Оронимите во Пробищипско.- Onomastica Jugoslavica, кн.5, Zagreb, 1975, с.71.

283 Procopius Caesariensis. Opera minora, IV, 4 ed. J. Haury, Leipzig 1964, p.121.

284 За този суфикс и посочената по въпроса литература, вж. *Заимов, Й.* Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена. София 1967, с. 12-16;46.

285 *Сырку, П.А.* Цит.съч, 1899, с.108; *Киселков, В.* Цит. съч. 1925, с.118

286 *Андреев,Й.* Цит. съч. 1993, с.28; *Орачев, Ат., Ел. Банчева.*, цит. съч., с. 42.

287 *Spomenik* 8, 4; Srpski Etnografski Zbornik Naselja i Poreklo Stanovništva Srpskih Semalja. = „Život i Običaji Naroda Srpskoga", herausgegeben von der Königl. Serb. Akad. Band 1-39.

288 *Еленин, Й.* Топонимията на Дупнишко. В. Търново 2006, с.354.

289 *Иванова, Олг.* Хидронимите во Пробищипско. – В: Onomastica Jugoslavica, кн.3-4, Zagreb, 1973-1974, с.68.

290 *Гроздanов, Д.*Археологическо проучване на късноантична и средновековна църква в местността Глухите камъни до с. В. Градище, община Любимец. – Археологически разкрития и разкопки през 2010 г. С., 2011 г., с. 504.

291 *Ansbert.* Historia de expeditione Friderici Imperatoris. Ed. A. Chroust, MGH, SS. Nova series V. 1925. – според Гагова, Цит.съч., с.274.

292 *Костадинов, К.* Местните имена в Асеновградско. Пловдив 1997, с.157, 161; *Бозово*, влашко село в Гребенско (*Кънчов, В.* Македония. Етнография и статистика. С., 1900, 276).

293 *Кирил, патриарх.* Българомохамедански селища в Южни Родопи (Ксантийско и Гюмюрджинско). С., 1960, с. 39, 62.

294 *Дуриданов, Ив.* Географската лексика на старобългарския език с оглед на праславянски. – В: Хиляда и сто години славянска писменост (863-1963 г.). Сборник в чест на Св. Св. Кирил и Методий. С., 1963, с. 191-215.

295 *Иречек, К.* Цит.съч. 1899, с. 189; Иширков, А. Областното име *Загория* или *Загора* в миналото и сега. – ИНЕМ, 3, 1923, с. 80-88; *Сакъзов, И.* Областното име *Загора* по нови извори. – В: Сборник в чест на А.Иширков. С., 1933, с. 353-358; *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. I/1, С., 1972, с. 264 и мн. др.

296 *Chalcocondylae, L.* Atheniensis historiarum libri decem, ex rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1843, p. 101.

297 *Дуриданов, Ив.* Префиксално-именният тип в български и неговото значение за топонимичната стратиграфия. – Onomastica, VI, Krakóv, 1960, 121-186; *Дуриданов, Ив.* Заселването на славяните в Тракия по данните на топонимията – Български език, кн. 5/6, 1993/1994, С., с. 405-417.

298 Theoph. Cont., p. 164-165; Zonaras, p. 389.

299 *Гагова, Кр.* Цит. съч., с. 169-170 – виж тук посочената библиография.

300 За него виж *Аянов, Г.* Цит. съч. 1946, с. 97.

301 *Златарски, В.* Цит. съч. 1982, Т. I/2, С., с. 31; Т.II, с. 100-105.

302 *Гагова, Кр.*,цит. съч., с.237.

303 *Димитров, Б.* Странджа през Средновековието. –Известия на НИМ. Т. VIII, С., 1989, с. 32.

304 *Павлов*, П. Българското Средновековие. Познато и непознато. В.Търново 2008, с. 169-170.

305 *Заимов, Й.* Цит. съч. 1967, с. 21-22, 54, 132-133, 190; *Заимов, Й.* Български географски имена –Jь, С., 1973, с. 109.

306 Илиев, Ат. Румънска топонимия от славянобългарски произход.- Сб БАН, т. 17, 1925, с. 90.

307 *Кънчов, В.* Избр.пр. т.II,1970, 546562, 565, 581.

308 *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. С., 1963, с.115 – според *В.Попова*, Наставката -ие при топографски названия в българския книжовен език. – В: Славистични изследвания. Сборник, посветен на VI международен славистичен конгрес. С., 1968, с. 131-136.

309 *Перчеклийски, Л.* Словообразуване на Nomina abstracta в евангелски паметници от X и

XI век. Благоевград 2011, с. 137.

310 *Леков, Ив.* Слововобразувателните склонности на славянските езици. С., 1958, с.35. Тази категория съществителни имена са обект на изследване и от други слависти като Селищев, А. Вайан, А. Meillet, L. Sadnik, R. Aitzetmüller. – виж цит. литература при В. Попова.

311 *Мирчев, К.* Цит. съч., с. 151.

312 *Разбойников, Ан.* Източна Тракия. Географски преглед. С., 1946, с. 103.

313 *Иширков, А.* Цит.съч., 1923, с. 80-88; *Сакъзов, И.*,Цит. съч. 1933, с. 353-358; *Златарски, В.* Цит. съч. 1972, с. 264 и мн. др.

314 *Коледаров, П.* За първото отбелязване на Странджа върху географската карта, името на светилището при М.Търново и локализацията на стратегията Селетика и територията населявана от племето селети в района му. – В: Старнджанско-сакарски сборник, т. II, кн. 2. М.Търново, 30.IX – 2.X.1980, Малко Търново, 1984, с. 21-27; *Коледаров, П.* За локализацията на селетите, тяхното средище Додона и стратегията Селетика. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 70-75.

315 *Господинов, К.* Цит. съч. 2002, с. 215-229. – вж. цитираната там литература.

316 *Миков, В.* Цит. съч., с. 163.

317 *Господинов,К.*, пак там, с. 222-224.

318 Виж *Илиев, Ат.* Турски изговор на български местни имена. – СпБАН, кн.14, 1917, с. 112, 114.

319 Hieroclis. Synecdemus = ГИБИ II, с. 89.

320 *Гагова, Кр.*Цит. съч. 1995, с. 261.

321 *Аянов, Г.* Цит. съч., 1946, 99.

322 *Аянов, Г.* Пак там, с. 99/ курсивът и подчертаването мои – Д.Л./

323 *Димитров, Б.* Цит. съч. 1990, с. 408.

324 Маджаров, цит. съч., с. 199-200.

325 *Миков, В.* Пак там, с.117, 163.

326 *Ковачев,Н.* Топонимията на Троянско. С., 1969, с.215; *Същият*, Местни имена във Великотърновско. В.Търново, 2001, с. 263.

327 Симеонов, Б. Етимологичен речник на местните названия от Годечко. – ГСУ-ФСФ. Т.60, С., 1966, с. 219.

328 Д.Михайлова, МИ в Монтанско /Михайловградско/. С., 1984, с. 175.

329 *Ковачев, Н.* Местните имена във Великотърновско. Издателство Фабер, В. Търново 2001.

330 Beševliev, V. 1975. – Ein Rätsel der antiken Geographie Thrakiens. – In: Recherches de geographie historique, v. II: en l'honneur du XV-e congres des etudes byzantines-1976, S., 1975 p. 19-22. (=Studia Balcanica, 10)

331 Според *Господинов, К.* Цит. съч., с. 222.

332 *Stronk, J.* Wrackage at Salmydessos. – Thracia Pontica, Sozopol, 6-12 octobre 1985, S., 1986, p. 203-215. – по *Господинов, К.*, пак там, с. 222.

333 *Даскалова, Н.* Манастирът *Света Троица* в Сакар. – Векове, кн. 2, 1989, с.60-67; *Лалчев, Д.* Местните имена в Тополовградско (Сакарски регион), В.Търново 2010, с.48-49.

334 *Андреев, Й.*, цит. съч., с. 20.

335 Извѣстія русскаго археологическаго института в Константинополѣ. Том X. София, 1905, 219-225.

336 *Kreiser, Kl.* Die Ortsnamen der europäischen Türkey nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken. Freiburg 1975, S. 143.

337 *Гагова, Кр.* Цит. съч. 1995, с. 198.

338 *Райчевски, Ст.* Принос към етнодемографската характеристика на Странджа (от края на XV в. до 1878 г.) – ИМЮИБ. Т. XI, 1988, с. 82.

339 Устно съобщено от геоложката Живка Янакиева от София, потомка на някогашни тракийски изселници.

340 *Кънчов,В.* Цит. съч., Т. I, 1970, с. 489-496.

341 *Иванов, Й.* Цит. съч. 1931,с. 550-553.

342 „Стара българска литература", 4, С., 1986, с. 476, 479.

343 *Яцимирскій, А.И.* Цит. съч. 1908, с. 13.

344 *Киселков, В.* Цит. съч.1928, с. 16.

345 *Адреев,Й.* Цит. съч. 1993, с. 26.

346 *Андреев,Й.*, пак там, с. 26, долу.

347 Херодот VIII, 138; Ст. Византийски 187, 8; *Кацаров, Г.* Цар Филип II Македонски. История на Македония до 336 г. пр. Хр. С., 1922, с. 5 сл.

348 *Дуйчев, Ив.* Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. – В: Русская литература XI-XVII веков среди славянских литератур. – Труды Отдела древнерусской литературы. Т. XIX. Москва, 1963, с. 121.

349 *Сырку, П.А.* Пак там, с. 410 и сл.; *Радченко, К.* Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898, с. 249; *Попов, Хр.* Евтимий последен търновски и трапезицки патриарх. С., 1901, с. 53 и сл.

350 *Попов, Хр.* Пак там, с. 42, 174 – с разяснения, според *Дуйчев, Ив.*, цит.съч, с. 117.

351 *Дуйчев, Ив.*Цит. съч., с. 107-129; *Старобългарска литература.* Енциклопедичен речник. С., 1992, с. 45-46, 196-198, 229-231, 475-477.

352 *Гюзелев, В.* Цит. съч,, 1985, с.80-85; Старобългарска литература, цит.съч., с. 195-196.

353 *Гюзелев, В.* Пак там, с. 87-88.

353а*Трейман, Н.*, Цит., съч., с. 55-65.

354 *Николова, Я.* Разкопки на Килифаревския манастир /1974-1975/. – Археология, 1978, 1, с. 23-30; -Археологически проучвания на Килифаревския манастир. – Търновска книжовна школа.Т. II, С., 1980, с.435; *Николова, Я., М. Робов.* Теодосиевият манастир при Килифарево в светлината на археологическите проучва-

ния. – В: Търновска книжовна школа. Том 5, 1994, с.571 и сл; *Овчаров, Т.* Средновековни манастири около Търновград. – Духовна култура, № 6, С., 1993, с. 14-15; *Робов, М.* Манастирът на Т.Търновски при Килифарево – история на проучванията. –В: Теодосиеви четения. 640 години от успението на преп. Т.Търновски. 27 ноември 2003 г.,Килифаревски манастир „Рождество Богородично“ . В.Търново, 2005, с. 185.

355 *Спасова (=Дамянова), М.* Цит. съч. Т. 4, 1985, с. 339-340.

356 *Марчевски, Ив.* Житие на преподобни Теодосий Търновски. – В: Българистични проучвания. В. Търново 1996, с. 68.

357 Ioanis Cantacuzeni. Historia. – ГИБИ т. 10, с. 273.

358 *Кодов, Хр.* Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. С., 1990, с. 15; *Гюзелев, В.*, Пак там., 174, 249.

359 *Робов, М.* Цит., съч, с. 185.

360 *Николова, Я.*, Цит. съч. с. 23-30; с. 435; *Николова, Я., М. Робов.* Цит. съч., 1994, с. 571 и сл; *Овчаров, Т.* Цит. съч., с. 14-15.

361 *Робов,М.* Материали, свързани с просветния и книжовен живот в Килифаревската школа на Теодосий Търновски. – Търновска книжовна школа. Т.5, В.Търново 1994, с. 593-596; *Робов, М.*Манастирът на Т.Търновски при Килифарево – история на проучванията. – Теодосиеви четения /640 години от успението на преп. Т.Търновски. 27 ноември 2003 г.,Килифаревски манастир „Рождество Богородично“ /. В.Търново, 2005, с. 188.

362 *Робов,М.* Цит. съч. 1994, с. 593-596 и 2005, с. 188.

363 *Хаджиев, К., В. Бараков.* Новооткрит надпис от Килифаревската крепост. – ИНИМ, Т.XIII, С.,2002, с. 98-100.

364 *Робов, М.* Цит.съч. 2005, с. 183.

365 *Спасова(=Дамянова), М.* Цит. съч. 1985, с. 339.

366 *Спасова(=Дамянова), М.* Цит. съч. 2008, с. 403.

367 *Ковачев, Н.*, Топоними, свързани с жизнения път на Теодосий Търновски. – В: Теодосиеви четения. 640 години от успението на преп. Теодосий Търновски. Материали от научна конференция – 27ноември 2003 г. В. Търново, 2005, с. 29.

368 *Спасова(=Дамянова), М.* Цит. съч. 1985, с. 339.

369 *Попов, К.* Местните имена в Белослатинско. С., 1960, с. 603.

370 *Стойков, Р.* Цит. съч., с.416 (по цитирането на Н. Ковачев).

371 *Ковачев, Н.* Местните имена във Великотърновско. Издателство Фабер, В. Търново 2001.

372 *Робов, М.*, Цит. съч., с.185; *Николова, Я., М. Робов*, Цит. съч., с. 571 и сл.

373 *Спасова(=Дамянова), М.* Цит. съч. 2008, с. 402.

374 *Павлов, П.* Българското Средновековие. Познато и непознато. В.Търново 2008, с.97- 100.

375 *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия. I. С., 1924, с. 169-170.

376 *Иванов, Й.* Цит. съч.1931, с. 57, 551.

377 *Иванов, Й.* Цит. съч., с. 318.

378 *Снегаров, Ив.* Пак там.

379 *Гонис, Д.*, Цит. съч., с. 458; *Тотешев, А.* Манастирите на Несебър. – ИНИМ, Т. IX, С., 1992, с. 78-92.

380 *Гюзелев, В.* Средновековна България в светлината на нови извори. С. 1981, 218-219; *Същият.* Български средновековни градове и крепости. Т. I. Варна, 1981, 325-355.

381 *Ильинскій*, Грамоты болгарских царей. Москва 1911, с.26; *Иванов,Й.* БСМ. С., 1931, 600-601; *Дуйчев,И.* Из старата българска книжнина. С., 1943, 183 сл.

382 *Мутафчиев, П.* Боженишкият надпис. – Избрани произведения. Т.I, 1973, с.493, 516.

383 *Цонев, Б.* Каменният надпис над с.Боженица. – СпБАН, кн.XXII, 1924, с.117-120; *Гюзелев, В.* Надписът от крепостта. – Сб. Боженишки Урвич. С., 1979, с.44; *Георгиева, Цв.* Отново за Боженишкия надпис. – ИБИД, кн.XXV, 1967, с.307-308; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. Т.II, с., 1944, с.289; *Василев, В.* Боженишки Урвич. – сп. Векове, кн.6, 1983, С., с.43-50.

384 *Новаковић.* Законски споменици српских држава средњега века. Београд, 1912, с.770.

385 *Миков, В.* Пак там, с.110 и сл.; *Дуриданов, Ив.* BYZANTINO-SLAVICA (По следите на едно средновековно административно наименование). – ИИБЕз, кн. VIII, София 1962, с. 181-187.

386 *Du Cange*, Glossarium med. et infim. Graecit. s.v. –виж. *Златарски, В.* Асеновият надпис при Станимака. – Известия на Българското археологическо д-во. Т.II,с.244 сл.

387 *Мутафчиев, П.* Цит. съч., с.494-498.

388 *Мутафчиев, П.* Пак там.

389 Мутафчиев, П. Пак там.

390 *Kretschmayr, H.* Geschichte von Venedig. Gotha 1920, S. 289, 591.

391 *Атонскій Патерикъ* 1897, с. 234-235; Жития на българските светии. С., 2002, с.61-64. Тази традиция съществува още през IX-X век, когато, след разгрома на Кирило-Методиевото дело в Моравия, извършено от франкските феодали и епископи, мнозина от учениците на солунските просветители също са били продадени в робство на италиански евреи, които ги препродали по робските пазари на Средиземноморския Изток.

392 Журнал Министерства народного просвещения. Москва 1878, IV, 80.

393 *Сакъзов,Ив.*.Новооткрити документи от края на XIV в. за българи от Македония, продавани като роби. – В: Македонски преглед, год. VII, кн.2-3, 1932, с.1-2.

394 *Радченко, К.* Религиозное и литературное движение в Болгаріи в эпоху перед турецким завоеваніем. Кіев. Типография „Императорскаго Университета Св. Владиміра Н.Т. Корчак-Новицкаго“ 1898, с. 30.

395 *Иванов, Й.* Цит.съч., с.57, 551.

396 *Филипова-Байрова, М.* Гръцки заемки в съвременния български език. С., 1969, с.104.

397 Извѣстія русскаго археологическаго института в Константинополѣ. Том X. София, 1905, 219-225.

398 *Бончев, Ат. (архим.)* Църковнославянска граматика. Речник на църковнославянски език. В.Търново 1995, с.197.

399 *Филипова-Байрова, М.* Цит. съч., с.150.

400 *Литаврин, Г.* България – Византия XI-XII в. С., 1987, с. 74. – по Тотешев, А. Цит. съч.1992, с.79-80.

401 *Димитрова-Тодорова, Л.* 1988, с. 259-266.

402 *Заимов, Й.* Принос към проучването на българските географски имена в Гърция. – В: Езиковедски проучвания в чест на акад. В. Георгиев. С., 1980, с. 226.

403 *Даниленко, К.* Цит. съч., с. 249.

404 *Батаклиев, Ив.* Цит. съч., с. 547.

405 *Vondrák, W.* Vergleichende slawische Grammatik. I, 2. Auflage, Göttingen, 1924, S. 558; *Леков, Ив.* Словообразователни склонности на славянските езици. С., 1958, с.25.

406 *Дуриданов, Ив.* Един непознат словообразувателен тип в български: жителски имена на *–ар* (с успоредици от другите южнославянски езици). – Известия на Института за български език. Кн. XIX. С., 1970, с.863-869.

407 *Görner, Fr.*Die Bildung der Ethnika von Ortsnamen im serbokroatischen Sprachraum. Wiesbaden 1963, S. 134 u.v.; *Vasmer, M.* Die Slawen in Griechenland. Berlin 1941, S. 32; *Селищев, А. М.* Славянское население в Албании. София 1931, с. 207, 248 – по *Дуриданов, Ив* . цит. съч., с. 864-869 и дадената тук библиография.

408 Мирчев, К., Ив. Гълъбов, Кл. Иванова, Ив. Добрев, А. Давидов, Х. Миклас, Е. Коцева, М. Спасова (=Дамянова), А. Джурова, Д. Караджова и др. Литературата по тези въпроси е необозрима и разнообразна по съдържание. Част от нея, отнасяща се до разглеждани конкретни проблеми, се цитира в „Isikhazm: annotirovannaia bibliografiia (pod obshchei i nauchnoi redaktsieĭ S. S. Khoruzhego). Moskva: Izdatel'skii Sovet Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi, 2004.

409 *Иванов, Й.* БСМ, 1931, с. 264-266; *Радченко, К. Ф.* Отчет магистранта …, цит. съч., с. 21-27; *Яцимирский, А.И.* Из славянских рукописей. Тексты и заметки. М., 1898, с.144 сл.; *Куев, К.* Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г. – В: Търновска книжовна школа /1371-1971/. С., 1974, с.79-88.

410 *Сырку, П.А.* Пак там, с. 430-438; *Джурова, А.* Някои особености на илюстрациите в Томичовия псалтир от XIV в.. – В: Търновска книжовна школа. С., 1974, 405-428.

411 *Турилов, А. А.* К истории тырновского царского скриптория XIV в. – Във: Филологически изследвания в чест на Климентина Иванова. Старобългарска литература. Кн. 33-34. С., 2005, с. 317-319.

412 *Куев, К.* Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. С., 1986; Миграция на старобългарската книга . – Славяни, 26, 1970, 10, с.30-32; *Същият.* – Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331 г.. – В: Търновска книжовна школа .С., 1974, с.79-88; *Динеков, П.* Книжовни средища в средновековна България. – Исторически преглед 1946-1947, 4-5, с.407-425; *Драгова, Н.* Втората апология на българската книга и нейните извори. – Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник послучай 1100-годишнината от смъртта му. С., 1969, с. 328-344; *Гюзелев,В.* Цит. съч., 1985; *Гюзелев,В.* Константинополските манастири – фактор за византийското влияние в духовната култура на средновековна България (VII-XV в.) – Във: Византийското културно наследство и Балканите. Сборник доклади от международна конференция. Пловдив, 6-8 семптември 2001, с. 101-108; *Миклас,Х.* Къде са отишли парорийските ръкописи? –В: Търновска книжовна школа, т. 5. Паметници, поетика, историография. Материали от Петия международен симпозиум, 6-8 септември 1989 г. В.Търново 1994, 29-43; *Джурова, А.* В света на ръкописите. София 2007, с. 77-78, 201-204 .

413 *Иванова, Кл.* В началото бе книгата. С., 2002, с. 148-149.

414 *Миклас, Х.* Цит., съч.1994, с. 29-43.

415 *Спасова (=Дамянова), М.* Цит. съч. 2006, с. 399-406.

416 *Лавров, А. П.* Палеографическое обозрение кирилловского письма. – Энциклопедия славянской филологии. Вып. 4. I, Санкт-Петербург, 1914, с. 163, 170.

417 *Цонев, Б.*, Опис на ръкописните и старопечатни книги в Народната библиотека. Т.I., София 1910, №231.

418 Виж речникова статия: *полуустав*но и *скорописно писмо* в „Старобългарска литература. Енциклопедичен речник". С., 1992, с. 341, 414-415

419 *Коцева, Е.*, Александрийско-попгерасимово писмо в български ръкописи от втората половина на XIV в. – В: Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. 1. София, 1971, с.369-401; *Същата.* Развитие на българското кирилско писмо през XIV-XV в. –В: Славянска палеография и дипломатика. Т. 2. С., 1985, с. 43-44.

420 *Коцева,Ел.* Цит..съч. 1971, с.369.

421 *Коцева, Ел.*пак там, с.369-370.

422 *Коцева,Ел.*пак там., с.399-340.

423 *Тарнанидис, Й.* К проблематике включения новооткрытых отрывков древнего славянского евхология (Синай 1975) в известный Euchologium Sinaiticum (Sin. Slav, MS 37). – В: Пѣснѣ мало Гєѡргію. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн Георги Попов. С., 2010, с.297.

424 *Гюзелев, В.* Цит. съч., 1985, с.165.

425 *Марков, Н.* Завоюването на Константинопол от латините през 1204 г. и войните им с българите. В. Търново 2010, с. 121-128.

426 *Миклас, Х.* Цит.съч.1994, с. 29-43.

427 Страничните галерии на някои от пещерните килии в Странджа останаха непроучени от нас, поради недостиг на средства, оскъдно време и тежка умора от подземната работа в карстовия терен на планината.

428 Въпреки настойчивата ни молба, подкрепена от българското Генерално консулство в Одрин и представена в писмена форма до Областното валийство в Лозенград, не ни беше дадено разрешение за посещаване на най-високите върхове на Странджа планина – *Голяма* и *Малка Махиада*, вероятно поради тяхното разположение във военно-гранична зона. Предполагам, че там също биха могли да се намерят останки от средновековни крепости и пещерни манастири. Тези догадки се срещат и в съчиненията на други учени, занимавали се с темата за Парория.

429 *Петканова, Д.* Среднобългарски ръкописи от XII-XIV в., с. 445; *Иванова, К.* В началото бе книгата. С. 2002, с.133-147.

430 *Иванова, Кл.* Български, сръбски и молдо-влахийски ръкописи в сбирката на Погодин. С., 1981; *Михаила, Г.* Рукописи Гавриила Урика Нямецкого и их литературное значение. – В: Търновска книжовна школа.2. 1980 г., с. 81-88.

431 *Коцева,Ел.* Цит.съч., с.369-401.

432 *Добрев, Ив.* Класицизъм или пракрити? – В: Преводите през XIV столетие на Балканите. Доклади от международната конференция в София, 26-28 юни 2003. С., 2004, с.20-23.

433 *Спасова(=Дамянова), М.* Цит.съч., 2006, с. 399.

434 Според Ал. Кузев, ктитор на манастира е бил епикерният Срацимир, близък родственик на цар Иван Александър, вероятно едноименен братовчед на баща му, който също е носел името *Срацимир.* – *Кузев, Ал.* Великият епикерний Срацимир – виден български сановник през XIV век. – Векове, кн. 4, 1975, с.14-17.

435 *Иванов, Й.*, Цит.съч.,с.277.

436 *Иванов, Й.* пак там, с.274-275.

437 *Иванов, Й.*, пак там.

438 *Данчев, Г.* Владислав Граматик – книжовник и писател.С., 1969, с.48-52.

439 *Спространов, Е.*, Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир. С. 1902, с.61.

440 *Сырку, П.А.* К истории исправления книг в Болгарии в XIV в., вып. 1. Время и жизнь патриарха Евфимия Тырновского. Санкт-Петербург, 1898, с. 248; *Scarpa, M.* Paroria come centro di missione culturale Bizantino e traduzioni nel XIV secolo. – In: Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. Sofia, 22-27 August 2011, Vol. II. Sofia 2011, P. 70.

441 Съхранява се в Държавния исторически музей в Москва /ГИМ 2752/. Издаден е фототипно с подробен анализ на текстовете и миниатюрните илюстрации от А. Джурова. Томичов псалтир. Т.1-2., С., 1990 г. – вж. цитираната там литература за руските слависти, В. Щепкин и М.В. Щепкина; *Джурова, А., В. Велинова.* Писмените традиции на Балканите (IX-XIX в.), гръцки, славянски и ориенталски ръкописи от сбирката на Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Ив. Дуйчев" към СУ „Св. Климент Охридски". Каталог. София 2006, 15-58.

442 *Джурова, А.* Томичовият псалтир. – Векове, кн.6, 1975, с.5-14.

443 *Щепкин, В.* Болгарский орнамент эпохи Йоанна Александра. – В: Сборник статей по славяноведении посвященных проф. М. Дринову. Харьков, 1904; *Дуйчев, Ив.* Болгарские лицевые рукописи XIV века. – В: *Щепкина, М.* Болгарская миниатюра XIV в. Москва, 1963, с. 7-19; 144-145 и 162-163.

444 *Попруженко, М. Г.* Из истории религиозного движения в Болгарии в XIV в. 8, 1928, 536-548; *Константинова, Е.* Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV век. – Старобългарска литература. 1. С., 1971, 212-222.

445 *Гагова, Нина.* Теофаничното видение от Томичовия псалтир и особеностите на исихастката тринитарна концепция в един текст на Йоан Кантакузин. – Във: Филологически изследвания в чест на Климентина Иванова.Старобългарска литература. Кн.33-34. София 2005, с.289-303 – вж. цитираната там литература.

446 *Пападопулос Керамевс,А.* Монастырь св. Йоанна Предтечи на острове у Созополя и судьба его библиотеки.- Византийский Временник, 7, 1900, с.661-695; *Джурова, А.* Сиянието на Византия. Украсени гръцки ръкописи от Балканите (VI-XVIII в.). Каталог за изложба. XXII Международен конгрес за Византийски изследвания. София 22-27 август 2011 г.

447 *Попконстантинов, К., Ц. Дражева, Р. Костова, Д.Николова* . Средновековен манастир „Св. Йоан Продром" на о-в „Св. Иван", Созопол. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, с.502-503.

448 *Σακκελίωνος, Ι.* Ιωαννου έ καί Ιωαννου ξ των Παλαίολογων-χρυσοβουλλον καί αὐΟργυροβουλλον περί τῆς κατα τήν Σωζοπόλίν μονῆς τον Προδρομοὺ, Δελτίον, 2, 1885, 9, p 610-621 –цитирането е според Б.Димитров. Созополските средновековни манастири – Векове 1980/1, с.77-81; *Darrouzes, J.* Le register synodal du Patriarcat byzantin au XIV s., Paris 1971, p. 369; *Gams, B.P.* Series Episcoporum ecclesiae catolicae. Ratisbonnae, 1873, p. 427. – според *Дражева, Ц.* Нови данни за средновековното църковно строителство в Созопол (IX-XVII в.). – Известия на музеите от Югоизточна България, XX, 2003. Бургас, с.46-52.

449 *Велков, В.* Принос към материалната култура на средновековния Созопол. – Известия на археологическия институт, Т. XXXVII, 1964, с.43; *Дражева, Ц.* Пос. съч., с.46-47.

450 *Димитров, Б.* Цит.съч. 1990, с.77-78.

451 *Димитров, Б.* Пак там, с.78-81; *Димова, В.* Църквата „Св. Иван Предтеча" на манастира при Созопол. – Известия на Националния исторически музей, 1992, IX,

53-65; *Петрински, Ив.* Манастирът „ Св. Иоан Предтеча и Кръстител“ на о. Св. Иван (1467/71-1629). – Известия на Народния музей Бургас, 2000, 3, 9-15. – според *Попконстантинов, К., Ц. Дражева, Р. Костова, Д. Николова.* Средновековен манастир „Св. Йоан Продром“ на о-в „Св. Иван“, Созопол. – Археологически открития и разкопки през 2010. София, 2011, с.503-504.

452 *Гонис, Д.* Цит. съч., с.460.

453 *Аянов, Г.* Цит. съч. 1946, с. 97.

454 *Гонис, Д.*, Цит. съч., с. 458.

455 *Miklosich, F. et J. Müller*Acta diplomata graeca medii aevi. I-II. Vindobonnae, 1860 – 1862; *Παπαδοπουλος-Κεραμευς. А.* Αναλεπτα ιεροσολυμιτιπης οταχυολυιας, СПб, 1891, р. 468-470; *Чилев, П.* Месемврийска кондика. – ПСп, LXIX, 7-8, 1908, 608-620; *Наумов, Е.* Месемврийские грамоты XIV в. (О малоизученных страницах истории Болгарии и Византии). – Revue des etudes sud-est europeennes. VI, I, 1968, р. 56- 69 и др. – по Тотешев, А. Манастирите на Несебър. – ИНИМ, Т. IX, С., 1992, с.78- 92.

456 Този етноним се съдържа в диал. дума *каталáнин* ‘лош човек, бездушник, мъчител’ употребено в народна клетва „*да пóдиш ф калáнеца*“/Смолянско/. В странджанския говор се среща прил. *каталáнцки* ‘голям, необикновен, прекален’ – от новогр. καταλανός жител на Каталония от средновековно лат. catalanus. Българското значение е във връзка с големите безчинства, извършвани от каталонски наемници в късното Средновековие по балканските земи / БЕР т. 2, 1979:266-267/, срв. диал. фразеологизъм *каталански син* ‘развратен и жесток младеж’ (РБЕ, т. 7, 1993, с. 270-271). Етнонимът се среща и в топонимията, където народната памет изглежда също е запазила този мрачен спомен: *Каталáна, Каталáнов трап* – хълм с гора и ниви между селата Нацовци и Килифарево, В.Търновско; *Каталáнча* – горист хълм при Ветренци, В.Търновско (*Ковачев, Н.* Местните имена във В. Търновско. 2001, с. 162). Известно е, че през XIII-XIV в., кръстосвайки балканските земи в състава на западната рицарска армия, каталаните са достигнали Тесалия и Пелопонес, като в окупираната Атина са създали свое каталанско княжество. Сведения за проникването на етнонима *каталан* дава в своята бележка Р. Бернар, където го разглежда като лексикален балканизъм /*Бернар, Р.* Думата *каталан* в балканските езици. – В: Сборник в памет на проф. К. Мирчев. С., 1979, с. 39-45/.

457 *Георгиев, Св.* Амедей VI Савойски-Зеленият граф и походите му срещу черноморското крайбрежие. – Българска историческа библиотека, IV, 1929, с.72-101; *Горина, Л.* Походът на граф Амедей VI Савойски против България през 1366-1367 г.. – Исторически преглед, 1970, кн.6, с.71-78; *Радић, Р.* Црквена политика Јована V Палеолога. – Търновска книжовна школа. Т. 6, В. Търново, 1994, с. 393-403.

458 *Тодорова, Ел.* Към историята на Варна, Несебър и Анхиало /Поморие/ през XV в. – Известия на народния музей Варна, XXI /XXXVI/. Варна, 1985, с.34.

459 *Шкорпил, К. и Х.* Североизточна България в географско и археологическо отношение. – СбНУ, VII, 1892, с.35-36; *Георгиев, Св.*, пак там; *Горина, Л.* Походът на граф Амедей VI Савойски против България през 1366-1367 г.. – Исторически преглед, 1970, кн.6, с.71-78; *Кузев, Ал.* Козяк и Емона. – В: Български средновековни градове и крепости. Т.1. Варна, 1981, с.316-324; *Димитров, Б.* България в средновековната морска картография /XIV-XVII в./, С., 1984, с.19. – цит. по *То-*

тешев, А. Нови сведения за миналото на с. Емона, Бургаска област. – Годишник на Националния археологически музей, Т. VIII, 1992, С., с.331-339.

460 *Герасимов, Т.* Колективни находки на монети през 1937-1938 г.. – Известия на археологическия институт, Т. XII, 1938 г., с.454; Т. XXII, 1959 г., с.361.

461 *Кодов, Хр.*Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на БАН. С., 1969, с.11-16.

462 Gregoras, I, p. 546; Ioannes Cantac, I, p.508 – според Гюзелев, Цит.съч.,174, 24.

463 *Архив на БАН*, Ф 165 К, а.е. 457, л. 24-26. – по *Тотешев, А.* Пос. Съч., с.334-335.

464 *Тотешев, А.*, Пос. Съч., с.335.

465 *Гонис, Д.* Цит. съч., с. 458.

466 *Гюзелев, В.* Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352-1353 г. – ГСУ-ФФ, 64, 3, 1972, с.57 и сл.; *Гюзелев, В.* Chronicon Mesembriae (Бележки върху историята на Българското Черноморие в периода 1366-1448 г.). – ГСУ-ИФ, LXVI, III, 1975, 69-71.

467 *Дуйчев, Ив.* Цит. съч. Т. 2, 1944, с. 281.

468 *Станчев, Кр.* Ареопагитският корпус в превода на Исай Серски (Археографски бележки). – Археографски прилози, III, Београд, 1981, с.145-152.

469 *Гюзелев,В.* Училища, скриптории…, с.112-113.

470 *Георгиев, Св.* цит. съч, с.72-101; *Горина, Л.*, цит. съч., с.71-78.

471 *Ваклинова, М.* Цит. съч. 1993, с. 60-66.

472 *Гонис, Д.* Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месемврия, Созопол и Анхиало) през XIV в. – В: Търновска книжовна школа. Т. 5. Материали от Пети международен симпозиум В.Търново, 6-8 септември 1989 г. В. Търново, 1994 г., с. 455-470.

473 *Дражева, Ц.* Нови данни за средновековното църковно строителство. – Известия на музеите от Югоизточна България. Том XX, Бургас 2003, с.46-52; Димитров, Б. Созополските средновековни манастири. – Векове, кн.1, С., 1980, с.77-81.

474 *Матанов, Хр.* Балкански хоризонти. История, общество, личности. Т. I. София 2007, с.116.

475 *Аянов, Г.* Българи в Южна Странджа и съседните области. – ИНМБ, т. I. Бургас 1950, с. 121-167; *Райчевски, Ст.* Източна Тракия. История, етноси, преселвания. С., 1994, 9-20.

476 *Иванова-Константинова, Кл.* Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в.(Исихазмът и неговото проникване в България). – В: Старобългарска литература. Кн.1. С., 1971, с.209-242.

477 *Митошевић, Душан.* Манастир Горњак, 1990, 16-17.

478 *сп.Старинар* VI, Београд, 1889, с.36.

479 *Митошевић,Д*, Цит. съч., 16-17; *Радојичић, Борђе,* Григорије из Горнька. – В: Историјском часопису – Историјског института САН, кнь. III, Београд, 1952 г.

480 Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992, с. 209

481 *Бакалова, Ел.* Към въпроса за отражението на исихазма върху изкуството. – В: ТКШ. Международен симпозиум, В.Търново, 11-14 октомври 1971. София 1974, 373-389.

482 *Петковић, Вл., М.Поповић, Р. Николић.* Манастир Раваница. Београд 2000:3, 17, 22.

483 *Милков, Т.* Антим първи, български екзарх. Пловдив 1899, с.36.

484 *Николов, Д.* Одринска Тракия. С. 1919, с. 20-21.

485 *Милков,Т.* Цит. съч., с.36.

486 *Eneholm, G.* Notice sur les villes situées au-delà des Balkans, occupées par les l'roupes Russes pendant la glorieuse campagne de 1829. Par le Colonel d'Etat Major G. Eneholm. Imprimé par ordre suprême. St. Pétersbourg, 1830). Преводният фрагмент е публикуван в: *Енехолм, Г.* Бележки върху градовете оттатък Балкана. – В: Архив за поселищни проучвания.Кн. 1, София 1938, с.121-129.

487 *Аянов, Г.* Цит. съч. 1939, с. 256; *Миклас,Х.* Цит. съч. 1994, 29-43.

488 *Николов, Д.* Цит.съч. 1919, с.17.

489 *Цонев, Б.* Цит. съч. 1906, с. 7, 10.

490 *Щерева,И.* Цит. съч.1990,с.14, 16-17; *Щерева, И.*, Амфори от ранновизантийския град *Цоида*. – В: Laurea in honorem Margarita Vaklinova. Vol. I, Sofia, 2009, 83-87; *Щерева, И., Кр.Вачева, Д. Владимирова-Аладжова*, Разкопки и проучвания, кн. XXVIII. София, 2001, с.117-119.

491 *Ковачев, Г., Ив. Русев*, Цит.,съч, с.42-44, 52; *Щерева, И.* Приноси към историята на Сливен. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993, с.7-22; *Същата* . Археологически проучвания в Сливен /1982-1987/. – В: Известия на музеите от Югоизточна България. Т.Х., 1989, с.27-36.

492 Cant. I, p. 172= Ioanis Cantacuzeni. Historiarum libri IV, ed. L. Schopen. Bonn, 1828-1832. – по *Гагова, Кр.*Цит. съч., с.250-251, 275.

493 *Шкорпил, Х.*, Спомен за Сливен и манастирите му .Исторически бележки. Сливен 1886, с. 8-28, 506.

494 *Ковачев, Г., Ив. Русев.* Света гора Сливенска. Опит за история на средновековното манастирско селение и района /XII-XVII в./. Издателство „Фабер", В.Търново 2001, с.100-108.

495 *Иванов, Й.* Цит. съч. 1931, с. 277.

496 Библиотека „Д-р Иван Селимински". Том I, С., 1904.

497 *Дражева, Ц.* Епископските центрове на Южното българско Черноморие V-XV в. – центрове на християнската култура. – В: Известия на народния музей Бургас, т. 4, 2002, 203-211.; *Димитров, Б.* Цит. съч. 1980, с.77-81.

498 *Писарева,В.*Култът към Богородица в сакралната защита на средновековния град. – В: Приноси към българската археология. Т. 1, София, 1992; *Ковачев, Г., Ив. Русев,* Цит.съч., 148.

499 *Шкорпил, В. и К.* Някои бележки върху археологическите и исторически изследвания в Тракия. Пловдив 1885, с.68-72.

500 *Щерева, И.* Цит. съч., с.16-20; *Гагова, Кр.* Цит. съч., с.250.

501 *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. Т. I, С., 1986,с.432-435.

502 *Ковачев, Г.* и *Ив.Русев.* Цит.съч., с.145-160.

503 *Недков, Б.*, България и съседните ѝ земи през XII в., според „Географията"на Идриси. С., 1960, с.87.

504 *Гагова*, Цит. съч, с.250.

505 *Ковачев, Г., Ив.Русев,* Цит.съч., с.47-48.

506 *Геров, Н.* Ръчникъ на блъгарскый языкъ. Т. V. Пловдив, 1904, с.191.

507 *Кънчов, В.* Македония.Етнография и статистика.С., 1900, с. 43, 188, 241.

508 *Миков, В.* Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943:261.

509 *Недков, Б.* Цит. съч., с.87.

510 *Eneholm, G.* Notice sur les villes situées au-delà des Balkans, occupées par les Troupes Russes pendant la glorieuse campagne de 1829. Imprimé par ordre suprême.

St. Pètersbourg, 1830. – Архив за поселищни проучвания, кн.1, София 1938, 121-129). – Цитирано по И. Щерева, според която „до сега разкопки са правени само в местността *Градището"(Щерева, И.* Средновекодвният Сливен. – В: Приноси към българската археология. I. С., 1992, с.92 сл.).

511 *Лисицов, Ст.* Цит. съч., с. 36-52; Ковачев, Г., Ив. Русев, Цит. съч с.49-59.

512 *Pachymeris, G.* II, p. 447= *Pachymeris, G.* De Michaele et Andronico Paleologis libri tredecim, ed. I. Bekker, Bonn, 1835. – по Гагова, Кр, Цит.съч., с.250-251, 278.

513 *Велков, В.* Нови данни за икономиката и историята на М.Търново,Цит.съч., с.96.

514 *Мичев, Н., П.Коледаров.* Речник на селищата и селищните имена в България (1878-1987 г.), С., 1989, с. 210,214.

515 *Lalchev, D.* Etymology of the ancient mountain name *Pelister* in Prespa Macedonia. – Linguistique balkanique, XXXIII, 3-4, 1990, P. 111-117; *Laltschev, D.* Neue Sprachzeugnisse der Substrattoponymie für die ethnische Translokation der brygischen/phrygischen Stämme im vorzeitlichen Makedonien, Thrakien und Kleinasien. – In: Archiv für Bulgarische philologie, 3. Band. Studia linguistica, Festschrift für I. Duridanov, Sofia, 1995, S. 103-112.

516 *Симеонов, Б.*. Етимологичен речник на местните названия от Годечко. – ГСУ-Факултет по славянски филологии, т.LX, С., 1966, с.137

517 По регистъра на АЦБО – Дипл. работа „Топонимията в землището на Миндя, Златарица и Беброво, Еленско".

518 *Дуриданов, Ив.*Топонимията на Първомайска околия. – ГСУ-ФФ, т. 52 (1956/57 г.) С., 1958, с. 42, 124.

519 *Шкорпил, К. и Х.*, Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия.Пловдив 1885, с.70-78.

520 *Нешев, Г.* Български довъзрожденски културно-народностни средища. София 1977, с.245.

521 *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. Т.I, С., 1986,с.143; *Ковачев, Г., Ив.Русев,* Цит.съч., 115.

522 *Сырку, П.* Цит. съч. 1898, с.79.

523 *Михайлова,Д.* Цит. съч. 2008, с.136.

524 *Велев,В.* Местните имена в Брезнишко.В.Търново 2009, с.250.

525 *Велев,В.* цит.съч.,с.390; *Ковачев, Г., Умленски, Ив.* Местните имена в Кюстендилско 1984, /машинопис/.

526 *Михайлова,Д,* пак там.,с.132, 223,248.

527 *Цонев, Б.*, цит.съч., с.88 сл; *Мутафчиев, П.* цит. съч., с. 493, 516.

528 *Михайлова, Д.*, цит.съч, с.185.

529 *Мутафчиев, П.* Цит. съч.,1931, с.32-36.

530 *Спасова(=Дамянова), М.* Цит. съч. 2008, с. 402.

531 *Миклас, Х.* Цит. съч.1994, с. 33.

532 *Стојановић, Љ.* Стари српски записи и натписи. Кн. VI. Ср.Карловци. 1926:49.

533 *Заимов, Й.* Цит. съч. 1967, с. 190.

534 *Тасева, Л.* Българска топонимия от гръцки и сръбски средновековни документи. С., 1998, с.196.

535 *Кънчов, В.* Избрани произведения. Т.II 1970, с. 546, 558; *Заимов, Й.* Местните имена в Панагюрско. С. 1977, с. 104.

536 *Profous, A.,* Mistni jména v cechach. I-IV. Praha 1947-1951:4, 704; *Trautmann, R.*, Die slavischen Ortsnamen Meklenburgs und Holsteins. Berlin, 1950:2, 113.

537 *Спасова (=Дамянова),М.* Цит. съч.,2008, с. 400.

538 *Попов, Хр.* Цит. съч. 1901, с. 85; *Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова.* Бележки на българските книжовници /X-XVIII век/. Том 1. X-XV век. София, 2003, с. 181.

539 *Гюзелев, В.*Цит.съч, с.122.

540 *Узунова, Ел.* Тайнописът в скрипторските бележки на български ръкописи от XV до XVII в. – В: Медиевистични ракурси. Топос и енигма в културата на православните славяни. С., 1993, с. 121-127.

541 *Сырку, П.* Пак там, с. 486-488.

542 Старобългарска ликтература. Енциклопед. Речник, 1992, с.330-331.

543 *Геров, Н.* Цит. съч., т. 1, с. 249, 251.

544 *Янкова, В.* Nomina asketika. Към въпроса за названията на отшелника. – В: Теодосиеви четения. 640 години от успението на прeпод. Теодосий Търновски. В. Търново 2005, 243-250.

545 *Стоянов, В.* История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV век. София 2000, с.246.

546 *Турилов,А.А.* Новые рукописи болгарских книгописцев XIV века Лаврентия и Грубана -В:Опыты по источниковедению. Древнерусская книжность. Вып. 5. СПб., /в печати/ – Сб.в чест на проф. А.Давидов.

547 *Иванова, О.* Хидронимите во Пробищипско. – В: Onomastica Jugoslavica, кн.5, Zagreb, 1975, с.104.;*Чолева-Димитрова, А.* Селищни имена от Югозападна България С. 2002, с.115.

548 Дипл.работи по регистъра на АЦБО: „Топонимия в землището на Миндя, Златарица и Беброво, Еленско“ и „Топонимия на южната част от бивша Еленска околия“.

549 *Иванов, Й.* Местните имена между Д.Струма и Д.Места. С.,1996, с. 95.

550 *Илчев, Ст.* Речник на личните и фамилни имена у българите С.,1969, 142-143; *Ковачев, Н.* Честотно-етимологичен речник на личните имена. В.Търново 1995, 154-156.

551 *Заимов, Й.* Български именник. София 1988 /и 1994/, с.131.

552 *Кънчов,В.* Македония.Етнография и статистика.С. 1900, с.146-147.

553 *Стоянов, В.Цит. съч,* с.246.

554 *Попов, К.* Местните имена в Разложко. С. 1979, с. 101;*Велев, В.* Местните имена в Брезнишко. В. Търново, 2009, с. 214; *Чолева-Димитрова, А.* Местните имена в Радомирско. 2009, с. 177-178; *Imenik mesta.* Pregled svih mesta, op tina i srezova u Jugoslaviji sa po tama i teritorialno nadle nim sudovima i javnim tu io tvima. Iiцö izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd 1960, 194.

555 *Велков,В.* Цит. съч. 1959, с.47, вж.Известия на Българския археологически институт, т. XV, 1946, 94-113; Procopii De aedificiis IV 11; *H. Helehave.* Les origines du culte des Martyrs. Bruxelles 1933, 241 – по *Гагова, Кр.* Цит., съч., с. 213, 229, 240; *Маджаров,М.* Цит. съч., с. 200.

556 *Гагова., Кр.* Цит.съч., с. 117-270.

557 *Велков, В.* Цит. съч. 1959, с. 47.

558 *Коледаров, П.* Цит. съч.,1989, с. 77; *Гагова, Кр.* Цит. съч., 1995, с. 240.

559 Виж у *Дюканж,* Glossarium, 641; Kallay'я -Geschichte d. Serben.I. Budapest, 1878, S. 122-123, сръбски превод от *Витковић,* Београд, 1882, 105-106. –цитирано по *Сырку, П.* Пос. съч. 1900, с. VII.

560 Manuelis Philae Carmina, edit. E. Miller. Paris 1854; – Ioannis Cantacuzeni Historiarum libri IV, edit. L. Schopen. Bonn 1828-1832. – според Гагова, Кр. Цит. съч., с. 240.

561 *Помяловский, И.В.* Цит. съч., 1894, с. 49.

562 *Иречек, К.* Цит. съч. 1899, с. 709.

563 *Хатов, Ал.* Карта – 1854 г. (ЦДА – София 2008, с. 423-426).

564 Според Аянов, река *Теке дере* е единосъщна със споменатата от Херодот антична р. *Конта десдос* – главен приток на древната р. *Ергинус* /=Регина/, днес известна като тур. *Ергене*, ляв приток на Марица в Източна Тракия. – *Аянов, Г.* Цит.съч. 1946, с. 95.

565 *Златарски, В.* Цит. съч., 1972, Т.I, с. 336; Т. III, с. 504; *Гагова, Кр.* Цит. съч., 1995, с. 151, 213, 229, 240; *Коледаров, П.* Цит. съч., т. II, 1989, с. 77, 92, 118.

566 *Аянов, Г.* Цит. съч., 1946, с. 95; *Ангелов, Д.* Цит. съч., 2007, с. 377; *Господинов, К.* Цит. съч., 2004-2005, с. 172; *Гагова, Кр.* Цит. съч., 2002, с. 102-104.

567 *Гагова, Кр.* Пътна система в Северна Тракия през XIII-XIV в. – Исторически преглед, № 1, С., 1983, с. 95-97; *Маджаров, М.* Цит. съч., с. 9-12, 63-65, 197-201.

568 Като добър познавач на крепостта ни посочиха Ахмет Гьорбюз от с. Сазара (дн. Чукурпънар), с когото не ни се удаде възможност да се срещнем и разговаряме.

569 *Аянов, Г.* Цит. съч., 1946, с. 95-111; *Маджаров,М.* Римски пътища в България..., цит. съч., 2009 г.

570 *Kissling, H.J.* Beitrage zur Kenntnis Thrakiens im 17 Jh. Wiesbaden 1956, S.64; *Soustal, P.*, ibidem 1991, S.397; Manuelis Philae Carmina. ed. F. Miller, Paris 1854, v. 79; Ch. Van de Vorst. La vita de Saint Evariste higoumene à Constantinople. An Boll 41, 1923, p. 301-302. – Според *Гагова, Кр.* Цит. съч., с. 213.

571 *Аянов, Г.* Пак там, с. 95.

572 При гр. Бунархисар е открит подобен обект, представляващ издълбана в скалата гробница със засводен покрив. – Виж: *Филов, Б.* Цит. съч., 1993, с. 65-66.

573 *Филов, Б.* Старобългарска църковна архитектура. С., 1930, с. 8-9.

574 Според цитираната от М. Ваклинова изворова литература – BHL 6834; H. Delehaye, Op.. cit., p.243; Bibliotheca Hagiographica Graeca, 3, 1239, 1240; Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice sirmondiano, ed. H.Delehae, Brussel 1902, 1-3, 5,47,414; Menologium Basilianum PG 177, 24b, 52a, 276d; K.Delehaye, Op.cit.p. 243; P.Soustal, P. Op.cit., S. 430. – *Ваклинова,М.* Раннохристиянски центрове в Североизточна Тракия. – В:Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен 1993, 60.

575 *Филов, Б.* Пътувания из Тракия, Родопите и Македония (1912-1916 г.). С., 1993, с.26.

576 *Περιγραφὴ* ἱστοριογεωγραφικὴ τῆς εὈπαρχίας Σαράντα ὈΕκκλησίων, ὑπὸ Μελισσενοῦ Χριστοδούλου, εὈν ὈΑθήναις, 1881, използвано за първи път у Seure, Archéologie thrace, IIe série, I p. Inscriptions Paris, 1920, p.197; ἀρχ. Μελισσηνός, □Η Θρακη καὶ αἱ Σαράντα ὈΕκκλησίαι, ὈΕν Κωνσταντινουπόλει, 1897 – според *Велков,В.* Нови данни за икономиката и историята на античния град при дн. Малко Търново. – В:ИНМБ.Том 2, С., 1965, с. 76.

577 *Филов, Б.* Пак там, с. 26.

578 *Маджаров,П.* Да положиш душата си за народа. Български свещенослужители, участници в освободителното движение на Одринско /1895-1913/.

579 Ethnographie des Vilayets d'Adrianople, de Monastir et de Salonique, Constantinople, 1878; *Милетич, Л.* Разорението на тракийските българи през 1913 година. С., 1918, с. 297.

580 *Лалчев, Д., Л. Перчеклийски, Л. Ненова*, Новооткрит писмен паметник при крепостта *Хераклея* край с. Раклица, Лозенградско. – В: Годишник на Филологическия факулет на ЮЗУ „Неофит Рилски“, т. 7, 2009. Благоевград, с. 260-267.

581 *Маргос, А.* Българо-арменски надпис от 1218 г. от Витовнишкия манастир. – Български език, кн. 2, 1983, 131-136; *Овчаров, Н.* Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. С., 2006.

582 *Овчаров, Н.* Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. С., 2006, с. 202; *Дончева-Петкова, Л.* Знаци върху археологически паметници от Средновековна България (VII–X век). С., 1980, с. 179.

583 *Feissel, D.* Chroniques d'Eipigraphie Byzantine (1987-2004). Monographies 20. College de France – CNRS. Centre de recherche d'Histoire et civilisation de Byzance. Paris 2006, 42-49.

584 *Mazzoleni, D.* Osservazioni sull' epigrafia cristiana in Bulgaria. – In: Studies on the Slavo-Byzantine and West-European Middle ages. Vol.I. – In memorian Ivan Dujcev. Sofia 1989, P. 20-28.

585 Ἀνδριώτης, Ν.Π. Ἐτυμολογικό Λεξικό τηῆς Νέοελληνικη. Ἀθήνα, 1951, σ. 322, според *Филипова-Байрова, М.* Цит. съч., с. 81; *Andriotis. N.* Lexikon der archaismen in neugriechische dialekten.Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften. Wien 1974.

586 *Тасева, Л.* Цит. съч., с. 137.

587 *Лалчев, Д., Л. Перчеклийски, Л. Ненова.* Одринска Тракия – вековен кръстопът на древните балкански цивилизации. – ГФФ-ЮЗУ, т. 8, 2010, с. 281-307.

588 *Beksaç, E.* Traklar ve doğu Trakya. – Yöre. Aylýk kültür dergisi. Sayý: 74 Mayýs 2006, 10-11; *Beksaç, E.* Traklar ve Vize. – STAD 14, 1998.

589 *Танчева-Василева*, Цит. съч., 1993, с. 73-90.

590 *Beksaç,E.* Цит. съч., с. 10-11.

591 *Аянов, Г.* Цит.съч., с. 101.

592 *Лопарев, Хр.* Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII-XIV веке. С. Петербург, 1891, с. 47 сл.; *Петров, П.* Българо-византийските отношения…,цит. съч., с. 545, 561 – *Коледаров, П.* Цит. съч., 74, 77.

593 *Σκοπος*, Цит. съч.,с. 229-232.

594 Пак там, с. 229-232; 261-266.

595 *Аянов, Г.*, Цит. съч., 1946, с. 94-113.

596 *Detschev, D.* Die thrakischen Sprachreste. Wien 1976, S. 61; *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. С., 1979, с.146.

597 *Гагова, Кр.* Цит. съч., 1995, с. 151-152 и посочената литература.

598 *Филов, Б.* Цит. съч. 1993, с. 26-30.

599 *Kırklareli*, Цит. съч., с. 120.

600 *Λαμβουσιάδη, Γ.* Цит. съч.,1938, с. 55-57; *Гагова, Кр.* Цит. съч. 1995, с.151-152.

601 *Darrouzès*, Notitiae, p.207, 217,233,250 и сл.; *Mansi*, Acta, XI, col. 456E; XII, col. 994; XVI, col. 191 и сл. – според *Гагова, Кр.*, пак там.

602 *Филов, Б.*, Цит.съч., 1993, с. 64.

603 *Филов, Б.*, пак там, *с.*29, 63-65.

DRAGOMIR LALCHEV

HESYCHASM'S HISTORIC PLACES AND LINGUISTIC CHRONOTOPOS IN EASTERN THRACE

New Attempt to Localize 14th Century Sinaite Monastery On Grounds of Hagiographic Toponymy and Fortification System in Eastern Thrace

Veliko Tarnovo, 2012

CONTENTS

Preface 7
I. Byzantine Province of Haemimont Early Church Diocese in Historical Records and Scientific Literature 21
II. Slavic and Byzantine Hesychasm Brief Chronology in 14th Century . 25
III. Attempts to Localize PARORIA in Scientific Literature 52
Newly Discovered Cave Monastery nearby Koyva Village in Lozengrad Region 62
Eremitic Cell By Manastir Dere River Waterfall 68
Kale Tepe Medieval Complex over Cave Cloister 72
Terrain Relief Special Features and Hagiographical Data Comparative Research 78
IV. 14th Century Hagiographic Chronotopus' Linguistic Analysis 95
Where Kefalarevo Scriptorium of Theodosius Had Been Situated: Name's Etymology 145
Paroria Manuscript Heritage in Tarnovo Literary School Context ... 163
Manuscripts Found in Koriyata Village, Lozengrad Region 182
To Medieval Sliven Etymology *(Στιλβνος)* and Its Monasteries Connection to Paroria Hesychasm 186
Atanata Hill near Sotirya Village, Sliven Region 194
Zhlebski Kraishta Locality in Theodosius of Tarnovo Hagiography ... 195
Etymological Reading of *neposluh* Lexeme and *Grubadin* and *Fudul* Anthroponyms in 1340-1350 Hludov Manuscript No. 237 Notes 199
V. South Strandja Medieval Fortresses and Churches' Linguistic Topography 206
Skopelos Fortress and Paroria Anachorets 207

Asar Tepe Church and Fortress near Erikler Village, Lozengrad Region 209
Mediavel Sites near Kula Village, Lozengrad Region 213
Byzantine Fortresses near Sazara Village, Lozengrad Region..... 215
Medieval Basilica with a Nave and Three Aisles and an Old Settlement near Petra Village, Lozengrad Region 217
Newly Discovered Epigraphic Monument near Heraclea Fortress near Raklitsa Village, Lozengrad Region..... 220
Gemikaya Rock Complex near Krioneri Village, Viza Region..... 228
Kechi Kale Fortress near Karakoch Village, Lozengrad Region 232
Byzantine Fortress near Skopo Village, Lozengrad Region..... 233
Fortified Medieval City's Ruins Near Chairdere Village, Bunarhisar Region..... 235
Ancient City of Viza and Its Rock Monasteries 237
VI. Conclusion..... 243
VIII. Attached Maps..... 249
VII.References 258
IX. Summary..... 293

HESYCHASM'S HISTORIC PLACES AND LINGUISTIC CHRONOTOPOS IN EASTERN THRACE

(Summary)

This monographic work is a new attempt to localize 14th century Sinaite Monastery in Paroria Region analyzing hagiographic toponymy and fortification system in Strandja Mountain and Eastern Thrace, mentioned in historic sources and researched on place. Monastery's Laura is directly connected to Slavic and Byzantine Hesychasm's and Hesychast monks of Kefalarevo Scriptorium's literary works' chronology, the Scriptorium being found in 1350 by Bulgarian monk Theodosius of Tarnovo disciple of Byzantine hermit Gregory the Sinaite, doctrine's remarkable representative.

Paroria Anachorets' work regards everything happening in Bulgarian and Byzantine societies in the notable and troubled 14th century. Its eventful dynamics is full of councils, civil wars, Ottoman conqueror's invasion from the East, and Polish and Magyar's expansion from the West.

This is the time when Bulgaria was ruled by Tzar Ivan Alexander (1331-1371), and Byzantine by Emperors Andronicus III (1328-1341) and his son Yoan (John) V Palaeologus. This century is full of conflicts and dramatic events making decisions on Byzantine, Bulgaria, and Serbia Orthodox Balkan peoples' fate. Paroria hesychasts' often trips to Athos Holy Mount, Nesebar, Tarnovo, Sliven, Sozopol, and Adrianople are not an accidental episode in hagiographic texts. They are an anxious symptom of concern for Orthodox identity preservation in Balkan events vortex preceding medieval Christian statehood's demise and collapse, to have it resurrect with its doubled vitality few centuries later.

It is mentioned in monk's hagiological texts that their first monastery was arranged in a cave situated in the Locality of Mesomilleon in Paroria, a border region between Bulgaria and Byzantium at that time. Making linguistic analysis of *Paroria, Kefalarevo, Katakekriomeni, Skopelos, Pozovo, Zagore, Mokroe,* etc. toponyms in the research special attention has been paid to Mesomilleon *(Μεσομήλιον)* local name's etymology. It is a Greek toponym having key importance for the localization of Paroria Monastery where hermits of different nationalities were active.

The toponym has been formed with a first part of *μέσος* "middle, interspace, distance, interval" and a second one of Greek appellative *μῑ́λιον*

< *Lat. mille* "Roman mile" = *1477.5 m,* i.e. about 1.5 km. Thus, Greek appearance of *million,* as a derivative form is a heir of Lat. *mīlle(mile = milia* от *mīllīarium* "milestone marking a mile". Initially it was a topographic sign (Roman road column) of 1st – 4th centuries to mark the distance of 1000 steps between the stations on Roman road. Later, in the 14th century, milestones lost there original memorial function and in Byzantine times started being reused as usual border-marking signs dividing the territories between two states. In such a remote waste mountain locality Gregory Sinaite's rock monastery came into being in 1328. Many of his disciples stayed with him. One of them was the future Constantinople Patriarch Kalist I, as well as remarkable Bulgarian man of letters and Hesychasm's propagator in Bulgarian lands Theodosius of Tarnovo and his successor and the last Bulgarian Patriarch Euthymius of Tarnovo. Bulgarian hermits Romil of Vidin, Ilarion, and Kliment took refuge in Mesomilleon, Pozovo, and Katakekriomeni rock cells. Through its literary activity, Monastery confraternity kept close contacts with Holy Mount and monasteries in Constantinople, Tarnovo, Sliven, Sozopol, Nesebar, and Emona.

The description of the newly discovered rock monastery near Koyva Village in Lozengrad Region makes us hope for more discoveries during future expanded researches in the region. This cloister is situated in the northwest mountain part of South Strandja, in Manastir River Valley and consists of rock church and ten cells, situated on a small rock crown over the river. Regarding assumption that this monastery was one of the four lauras founded by hesychasts, comparative research of hagiographical data and terrain relief around the monastery is suggested here. As a result some coincidences have been found.

In Chapter V, *South Strandja Medieval Fortresses and Churches' Linguistic Topography* a stratigraphic review has been made of a number of churches, rock priories, and roads around villages in Lozengrad, Bunarhisar, and Viza Regions, connected to Medieval Hesychasm times. Many of them have been unknown to Bulgarian science and find their proper place in this work. The maps attached to the work help the visual orientation in fortification, settlements, and roads net in Eastern Thrace within considered period.

Драгомир Лалчев

ИСТОРИЧЕСКИ ОБЕКТИ И ЛИНГВИСТИЧНА ХРОНОТОПИЯ НА ИСИХАЗМА В ИЗТОЧНА ТРАКИЯ

●

Отговорен редактор *Мария Ангелова-Атанасова*

●

Формат 70x100/16

Печатни коли 18,5

●

FABER – (062) 600 650

В. Търново, ул. „Ген. Сава Муткуров" 8

www.faber-bg.com

25,00